BENARES SANSKRIT SERIES;

A

COLLECTION OF SANSKRIT WORKS

EDITED BY THE

PAṆḌITS OF THE BENARES SANSKṚIT COLLEGE,

UNDER THE SUPERINTENDENCE OF

R. T. H. GRIFFITH M. A.

AND

G. THIBAUT PH. DR.

No. 48.

महर्षिशौनकप्रणीतम् ऋक्प्रातिशाख्यम् ।

उव्वटकृतभाष्ययुतम ॥

श्रीकाशिकप्रधानपाठालयाधीतविद्येन श्रीमन्मिथिलामण्डला धीशतो लब्धवैदुष्यप्रतिष्ठेन वेदविद्यालयस्य प्रधाना-ध्यापकेन च पाठकोपाह्वश्रीयुगलकिशोरशर्म्म-णा संशोध्य प्रकाशितम ॥

SAUNAKA'S PRÁTIŚÁKHYA OF THE RIGVEDA,

WITH THE COMMENTARY OF UVAṬṬA.

EDITED AND ANNOTATED BY PAṆḌIT YUGALAKIŚORA VYÁSA,

LATE SCHOLAR OF THE BENARES SANSKRIT COLLEGE.

Fasciculus I.

BENARES:

PRINTED AND PUBLISHED BY

MESSRS. BRAJ B. DAS & CO.

AT THE BENARES PRINTING PRESS.

1894.

ऋग्वेदप्रातिशाख्यम् ।

उव्वटकृतभाष्ययुतम् ॥

श्रीगणेशाय नमः ॥
श्रीशौनकाय नमः ॥

ॐम् ॥ सूत्रभाष्यकृतः सर्वान्प्रणम्य शिरसा शुचिः । शौनकं च विशेषेण येनेदं पार्षदं कृतम् । १ । तथा वृत्तिकृतः सर्वांस्तान्सूत्रयशसस्तथा ॥ तेषां प्रसादादेतेषां स्वशक्त्या वृत्तिमारभे । २ । लेख्यदोषनिवृत्त्यर्थं विस्तारार्थं क्वचित्क्वचित् । बहूदाहरणार्थं च योज्यते च मया पुनः । ३ । तस्याः समापने शक्तिं तएव प्रदिशन्तु मे । लब्ध्वा काममहं तेभ्यः प्रमेयं पारमीप्सितम् । ४ । चम्पायां न्यवसत्पूर्वं वत्सानां कुलमृद्धिमत् । यस्मिन्द्विजवरा जाता बह्वृचाः पारगोत्तमाः । ५ । देवमित्र इति ख्यातस्तस्मिञ्जातो महामतिः । स वै पारिषदे श्रेष्ठः सुतस्तस्य महात्मनः । ६ । नाम्ना तु विष्णुमित्रः स कुमारइति शब्द्यते । तेनेयं योजिता वृत्तिः सङ्क्षिप्ता पार्षदे स्फुटा । ७ । परिगृह्णंतु विप्रेन्द्राः सुप्रसन्ना इमां मम । अज्ञानाद्यदयुक्तं स्यात्तदृजूकृत्य गृह्यताम् । ८ । शास्त्रावतारसंबन्धविषयं च प्रयोजनम् । ज्ञात्वा ग्राह्यं भवेच्छास्त्रमिति शिष्टानुशासन-

च्यते, लक्षणपूर्वकं ह्यर्थपरिज्ञानं, तथाचोक्तं (१)"स्वरो व-म्। ६। तस्मादादौ तावच्छास्त्रावतार उच्यते। शौनको गृहपतिर्वै नैमिषीयैस्तु दीक्षितैः। दीक्षासु चोदितः प्राह सत्रे तु द्वादशाहिके इतिशास्त्रावतारं स्मरन्ति। अथ सम्बन्धउच्यते इह हि द्विजानां वेदाभ्यासः सकलपुरुषार्थसिद्धेः कारणमिति वैदिकसिद्धान्तः, स च पुरुषार्थश्चतुर्विधः। धर्मार्थकाममोक्षाइति तदुक्तमृग्विधाने यथा पवमाननाभानेदिष्टहृद्यपुरुषसूक्तादिषु, वेदाभ्यासो हि पञ्चधाविहितः। अध्ययनं विचारोऽभ्यसनं जपोऽध्यापनमिति, तथाच स्मर्यते वेदस्वीकरणं पूर्वं विचारोऽभ्यसनं जपः। तद्दानं चैव शिष्येभ्यो वेदाभ्यासो हि पञ्चधेति, तदपि वक्ष्यति एकः श्रोता दक्षिणतो निषीदेदित्यादिना अध्ययनं अभ्यासार्थे द्रुतां वृत्तिं। इत्यभ्यसनं, प्रयोगार्थे तु मध्यमामिति जपादि, अध्यापनं पारायणं वर्तयेद्ब्रह्मचारीत्येमादिना तस्मादधीतवेदस्य हि सति सामर्थ्ये संपूर्णफलेच्छया विचारस्यावसरः प्राप्तः। स च विचारो द्विविधः। अर्थतो लक्षणतश्चेति तथाचोक्तं स्थाणुरयं भारहारः किलाभूदित्यादिना। तथा च लक्षणं योऽनवेत्यृक्षु न कर्मफलभाग्भवेत्। लक्षणज्ञो हि मन्त्राणां सकलं भद्रमश्नुते इति, तस्मात्तावत्पूर्वं लक्षणमु-

(१) इदं पद्यममरेशीशिक्षायामस्ति अग्रे तत्प्रयोगार्थं एव चेति पाठान्त रस्बोध्यम्॥

र्षोऽक्षरं मात्रा, दैवं योगार्षएव च । मन्त्रं जिज्ञासमा-
नेन वेदितव्यं पदे पदे इति" सर्वशास्त्रादौ नमस्कारं
करोत्याचार्यः यथा स्वयंभुवे ब्रह्मणे विश्वगोप्त्रे यथा
च सर्वात्मानं विश्वसृजं स्वयंभुवं यथा च पितृदेवर्षि-
साध्येभ्यइति, अतः अत्रापि शौनकाचार्यो भगवान् शा-
स्त्रादौ नमस्कारं चकार अविघ्नार्थं च । परावरे इ-
ति च ॥

परावरे ब्रह्मणि यं सदाहुर्वेदात्मानं वे-
दनिधिं मुनीन्द्राः । तं पद्मगर्भपर-
मन्वादिदेवं प्रणम्यचर्चां लक्षणमा-
ह शौनकः ॥ १ ॥

परं च अवरं च परावरं ब्रह्म, परं च अवरं च प-
रावरं ब्रह्म, परं नाम मनसाध्यानगम्यं सदसदात्मकं वे-
दान्तेषु यदुच्यते यदेतद्हृदयं मनश्चेत्यादि, तथाच । म-
हापुरुषइति यमवोचामेत्यादि, ततो ज्योतिरजलंप्राह
यद्योगात्समुपाश्नुतइति, "स ब्रह्ममतमत्ययोनिसदसदोः
ध्रुवं मह्च्चेतृस्थाणु विश्वे सन्ति ज्योतिरुत्तममिति च" ।
अवरं तु पुनःकरणम् । यदुपांशुध्वनिनादो यद्बुधि मं
द्रमध्यमोत्तमस्थानेषु जपादिकर्मसु यत्प्रयुज्यते शब्दा-

ख्यमग्निमीळइत्यादि। तदुक्तम् "द्वे ब्रह्मणी वेदितव्ये शब्दब्रह्मपरं च यत्। शब्दब्रह्मणि निष्णातः परं ब्रह्मणि गच्छतीति"। शब्दब्रह्मज्ञानपूर्वकं परब्रह्मज्ञानम्। तस्मिन्परावरे ब्रह्मणि यं वेद ब्रह्माख्यं सदा सर्वदा आहुर्वदंति स्तुत्यादिभिः स्तुवन्ति विचारयन्ति। मीमांसन्ते एतद्ध्येव बहुवहृचा महदुक्थे मीमांसन्तइतियथा। कआहुर्मुनीन्द्राः मुनिप्रधाना ऋषयो मन्त्रद्रष्टारः। कैर्नामभिरित्युच्यते, वेदात्मा वेदनिधिः पद्मगर्भः परमं आदिदेवइत्येवमादिभिः। वेदानां आत्मा वेदात्मा वेदाइति विद्यते ज्ञायते लभ्यते वा एभिर्धर्मादिपुरुषार्थाइति वेदाः। मन्त्रब्राह्मणयोर्वेदनामधेयं, तत्र ह्यव्यभिचारेण तत्स्वरवर्णमात्रापूर्वकः पाठः सर्वकालं सर्वदेशेषु। प्रतिचरणमविभागेनैकैको मन्त्रराशिर्वेदइत्युच्यते, आत्मा "अतसातत्यगमने" सततं सर्वदा सर्वदेशे सर्वकाले च भोक्तृत्वेन स्रष्टृत्वेन च अतति गच्छतीत्यात्मा तं वेदात्मानं, वेदनिधिं वेदानां निधिः वेदनिधिः वेदानां स्थानमित्यर्थः, जनयति पोषयति च। तथाच व्यासः। सृष्ट्यादौ ब्रह्मणो वेदा मुखेभ्यस्तु विनिर्गताः। तत्रैव च लयं यान्ति प्रलये समुपस्थितेइति, तं वेदनिधिं पद्मगर्भं पद्मेगर्भः पद्मगर्भः पद्मगर्भादुत्पन्नः। तथाच "विष्णोर्जले शयानस्य नाभेः पद्मं समुत्थितम्। तस्मिन्ब्रह्मा समुत्पन्नस्तेन दृष्टं चराचर-

मिति" तं पद्मगर्भं, परमं स एव देवानां परमं ह्यन्ये देवा अवमाइत्यर्थः । तं परमं तु शब्दो विशेषणार्थः। आदिदेवमिति स एव हि आदौ उत्पन्नः । पश्चादन्ये देवाइति देवो दानाद्वा दीपनाद्वा द्योतनाद्वा द्युस्थानो भवतीति वा, तमेवं गुणविशिष्टं ब्रह्माख्यं प्रणम्य प्रणामान् कृत्वा प्रकर्षेण नमनं प्रणमनम् नमस्कारं कृत्वेत्यर्थः, ततः किं कृतवानित्युच्यते ऋचां लक्षणमाह शौनकइति परिमिताक्षरपादार्द्धर्चविहिताः मन्त्राः । तथाचोक्तं । यः कश्चित्परवान्मन्त्रो युक्तश्चाक्षरसंपदा, स्वरयुक्तोऽवसानेन तामृचं प्रतिजानतइति, लक्षणम् च स्वरवर्णाक्षरमात्राइति आह ब्रवीति वदति उच्चारयतीत्यर्थः । शौनकश्चाचार्यो भगवान् शुनकस्यापत्यं शौनकः । नामग्रहणम् स्मरणार्थम् ("यावदस्मिंल्लोके पुरुषः पुण्येन कर्मणा श्रूयते तावदयं स्वर्गे लोके वसतीतिश्रुति." तथाचोक्तं, दिवं स्पृशति भूमिं च शब्दः पुण्यस्य कर्मणाम् । यावत्स शब्दो भवति तावत्पुरुषउच्यते इतियथा महिदासऐतरेयश्चाहेति यथा च मनुराह प्रजापतिः)। ऋचां लक्षणमाहेतीयमाचार्यस्य प्रतिज्ञा, अत ऊर्ध्वं यदुच्यते तत्सर्वमृचां लक्षणम् वेदितव्यं संहिता पदप्रकृतिरित्येवमादि तत्सर्वं ऋचां लक्षणम्, वेदितव्यं यथा (अग्न्याधेयप्रभृतीन्याह वैतानिकानि यथाच गृह्याणि वक्ष्यामइति प्रतिज्ञा करोति तथा सर्वत्र वेदि-

तव्यं, एवं शास्त्रादौ नमस्कारं प्रतिज्ञां च कृत्वा शास्त्र-प्रयोजनमाह । माण्डूकेयः संहितामित्यादि तथाच "सर्वस्यैव हि शास्त्रस्य कर्मणो वाऽपि कस्यचित् । यावत्प्रयोजनं नोक्तं तावत्तत्केन गृह्यतामिति" माण्डूकेयआचार्यो भगवान् संहितायां द्यावापृथिव्योः संहितां वायुमाह ब्रवीति, "अथातः संहितायाउपनिषत्पृथिवी पूर्वरूपं द्यौरुत्तररूपं वायुः संहितेति मांडूकेयइति" तथाऽऽकाशं वास्यमाण्डव्यएव तथा तयोरेव द्यावापृथिव्योराकाशं च संहिताअस्योपासनस्य मांडव्यो नामाचार्यइच्छति चशब्दाद्वायुं च समानतामनिले चाम्बरे च मत्वा ऽऽगस्त्यो विपरिहारं तदेवाह समानतां समाने तुल्ये एते संहिते अनिले चाम्बरे च एवं मत्वाआगस्त्यः अगस्त्यपुत्रः विपरिहारं दत्तवान् तदेव नान्यदिति-विविधः परिहारो विपरिहारः । अविपरिहारं मत्वा ह्यपरित्यक्तो वायुराकाशे तत्वे अध्यात्मक्लृप्तौ शूरवीरसुतस्य वाङ्मनसयोर्विवदन्त्या,ऽउत्पूर्वे अध्यात्मक्लृप्तौ शूरवीरः अध्यात्मविषये क्लृप्तिः कल्पना प्राणः संहिता शूरवीरोनामाचार्यस्तस्य सुतस्य विवदन्ति विवादं कुरुतः । वाङ्मनसयोरानुपूर्व्ये क्रमे । कथं अध्यात्मं वाक्पूर्वरूपं मनउत्तररूपं प्राणः संहितेत्येकः अपरस्तद्विपरीतमाह । मनः पूर्वरूपं वागुत्तररूपमिति एवमथातः संहितायाउपनिषदित्यस्यार्थः सूचितः । तस्य प्रयोजनं कि-

ल वक्ष्यति, पूर्वमक्षरं पूर्वरूपमुत्तरमुत्तररूपं योऽवकाशः पूर्वरूपोत्तररूपे अन्तरेण सा संहितेति, तत्र पृथिव्यां दृष्टिर्दृष्टेः फलं तत्फलप्राप्तिः स्यादिति, वक्ष्यति च स य एवमेतां संहितां यो वेदेति, अथेदानीं संहितापदक्रमस्वरूपमाह "सन्धेर्विवर्तनं निर्भुजं वदन्ति शौद्धाक्षरोच्चारणं च प्रतृण्णं उभयमन्तरेणोभयं व्याप्तमन्ने परे अन्ननाकोभयाख्याः । निर्भुजसंहिताध्ययनमुच्यते, सन्धेर्विवर्त्तनं द्वयोः पदयोरक्षरयोर्वा सन्धिर्मध्यमवकाशोऽन्तरमित्यनर्थान्तरं तस्य सन्धेर्विवर्तनं । अविच्छेदाध्ययनं तन्निर्भुजं वदन्ति आचार्याः पाठकाः । द्विविधा संहिता, अक्षरसंहिता, पदसंहिता च, अत्राक्षरग्रहणमुपलक्षणं वर्णयन्ति सन्धिविवृत्त्या तु निर्भुजं वदन्तीति केचित्पठन्ति अर्थस्तु स एव शौद्धाक्षरोच्चारणं अशुद्धे द्वे अक्षरे पदे वा सन्धिमकुर्वता उच्चारणं अभिव्याहरणं तत्प्रतृण्णं, प्रतृण्णं पदाध्ययनमुच्यते उभयं व्याप्तं संहिता च पदं च केनेत्याह, उभयमन्तरेण क्रमाध्ययनेन उभयव्याप्तं स्थितं वेदितव्यं यद्धि सन्धिं विवर्तयति तन्निर्भुजस्य रूपं, अथ यच्छुद्धे अक्षरे अभिव्याहरति तत्प्रतृण्णस्य रूपमग्रउएवोभयमन्तरेणोभय व्याप्तं भवतीति उभयमन्तरेणोभयं व्याप्तमग्रेइति केचित्पठति सएवार्थः । अग्रे प्रथममेव क्रमात् अनेन व्याप्तं भवतीति वेदितव्यं,तथा परे कामा अत्र नाकोभया-

ख्या: । परा: कामा ये उक्ता: अन्नकाम: नाककाम: स्वर्गकाम इत्यर्थ: । उभयकाम अन्नकाम: स्वर्गकामश्च तथाचोक्तं, अन्नाद्यकामो निर्भुजं ब्रूयात्स्वर्गकाम: प्रतृणमुभयकाम उभयमन्तरेणेति, एतत्सर्वं विज्ञेयमितिवाक्यशेष: । प्राण: षकारे बलं णकारे अत्र, तच्च विविज्ञेयं प्राणस्य षकार: सञ्ज्ञा:" । षकार: प्राणआत्मेतिश्रुते." । सबलां सप्राणां संहितां वेदायुष्यमितिविद्यात् । बलं णकार: । णकारेण बलवती संहिता, वायोर्हि प्राणस्य बलवत्वं कार्यं, स्पृष्ट करणं षकार: प्राणआत्मा, तथाचोक्तं, ये ऊष्माण: सप्राणइति, तथा णकाराख्येन बलेन बलवती णकारस्य स्पर्श: स्पृष्टं करणं कर्त्तव्यमित्यर्थ: । तथाचोक्तं "तस्यै वा एतस्यै संहितां वेदायुष्यमितिविद्यादिति" तथाच" ते यदुद्वयमनुसंहितमृचो धीमहे, यच्च मांडूकेयीयमध्यायं प्रब्रूमइति" मांडूकेयीयमितिकथमित्युच्यते, अथ वै वयं ब्रूमो निर्भुजवक्ता: स्मइतिहस्माह, ह्रस्वो मांडूकेय: पूर्वमेवाक्षरं पूर्वरूपमुत्तरमुत्तररूपं योऽवकाश: पूर्वरूपोत्तररूपेअन्तरेण येन सन्धिं विवर्तयति, येन स्वरात्स्वरं विजानाति येन मात्रामात्रांविभजते सा संहितेति, स यएवमेतां संहितां वेदसन्धीयते प्रजया पशुभिर्यशसा ब्रह्मवर्चसेन स्वर्गेण लोकेन न सर्वमायुरेतीतिप्रशंसा वाक्प्राणयोश्च होम: परस्परं, तच्च विज्ञेयं, वाचि

प्राणो हूयते प्राणे च वाग्घूयते। तथाचोक्तं "तद्यत्रैत-
दधीते वा भाषते वा वाचि तदा प्राणो भवति वाक्त-
दा प्राणं रेढि, अथ यत्र तूष्णीं वा भवति स्वपिति वा
प्राणे तदा वाग्भवति प्राणस्तर्हि वाचं रेढि। तथाच
किमर्था वयमध्येष्यामहे, किमर्था वयं यक्ष्यामहे, वाचि
हि प्राणं जुहुमः प्राणे वा वाचं योह्येव प्रभवः सएवा-
प्ययइति, एवं च संहितोपनिषदि योऽर्थः स एवाचार्येण
प्रदर्शितइति विज्ञापनार्थं,तस्य किल तत्प्रयोजनं वेदे
योऽर्थोऽभिहितः स एव शास्त्रे प्रतिबद्धइतिज्ञापना-
र्थं च, यथा अथात्यृचउदाहरन्ति यथा चाग्न्याधेयप्रभृ-
तीन्याह वैतानिकानीति यथा" शास्त्रानुपूर्वं तद्विद्या-
द्यथोक्तं लोकवेदयोरिति" कथमितिचेत् यदुच्यते वै-
दिककर्मानुष्ठानात्पुरुषनिश्श्रेयसार्थफलावाप्तिरेष वैदि-
कः सिद्धान्तः। तत्र विध्यर्थवादाः श्रूयन्ते निन्दाप्रशं-
सापृष्टाख्यातासाराभीक्ष्णसंप्रश्नसंशयाइति तदुक्तं "वि-
धिर्निंदा प्रशंसा च पृष्टमाख्यातमित्यपि। असाराभी-
क्ष्णसंप्रश्ना ब्राह्मणे संशयश्च यइति" यस्मात्केवलैर्वेदवा-
क्यैर्न शक्यतेऽनुष्ठातुं विक्षिप्तत्वाद्वेदवाक्यानां गूढार्थत्वा
च्च,अतः कविभिराचार्यैर्वेदार्थकुशलैर्वेदार्थेभ्यो निष्कृ-
ष्य कर्मार्थं सुबोधानि इमानि विद्यास्थानानि प्र-
वर्तितानि, शिक्षा कल्पो व्याकरणं निरुक्तञ् छन्दो ज्यो-
तिषं धर्मशास्त्रम् पुराणं न्यायविस्तरो मीमांसादीनि,

कानि पुनः प्रयोजनानि विद्यास्थानानामनुप्रवर्त्तते अत आह, शिक्षा स्वरवर्णोच्चारणोपदेशकं शास्त्रम्, कल्पो वेदविहितानां कर्मणामानुपूर्व्येण कल्पनाशास्त्रम्, व्याकरणं च शब्दार्थव्युत्पत्तिकरं शास्त्रम्, निरुक्तम् पदविभागमन्त्रार्थदेवतानिरूपणार्थं शास्त्रम्, छन्दो गायत्र्यादीनां छन्दसां ज्ञानशास्त्रम्, ज्योतिषं कालपरिज्ञापनार्थं शास्त्रम्, धर्मशास्त्रमाचाराद्युपदेशकं शास्त्रम्, पुराणं स्थित्युत्पत्तिप्रलयादिसूचकं शास्त्रम्, न्यायविस्तारः प्रमाणैरर्थपरीक्षणं करोति शास्त्रम्, मीमांसा वेदवाक्यार्थविचारणाय शास्त्रम्, इत्येवमादीनि प्रयोजनानि विद्यास्थानानां अतआचार्यो भगवान्शौनको वेदार्थवित् सुहृद्भूत्वा ब्राह्मणेभ्योऽर्थवादानुत्सृज्य विधिं समाहृत्य पुरुषहितार्थमृग्वेदस्य शिक्षाशास्त्रम् कृतवान् इतिप्रदर्शनार्थं वर्णयन्ति अन्यथा वेदार्थो नशक्यते ज्ञातुं, तथाचोक्तम् "न प्रत्यक्षमनृषेरस्ति मन्त्रइति" यथाच" योगेन दाक्षिण्येन दमेन बुध्या बाहुश्रुत्येन तपसा नियुज्यत"इति प्रसङ्गाद्बहु लपितमिदानीं प्रकृतमुच्यते, गुरुत्वं लघुता साम्यं ह्रस्वदीर्घप्लुतानि च । लोपागमविकाराश्च प्रकृतिर्विक्रमः क्रमः, स्वरितोदात्तनीचत्वं श्वासो नादस्तथोभये । वर्णानां गुरुत्वं चाधिक्यं हि यथा गुरूणि दीर्घाणीत्येवमादि, तथा साम्यं समत्वमित्यर्थः । ह्रस्वत्वं दीर्घत्वं लोपश्च, आगमश्च विकारश्च, वर्णानां

लोपो यथा चितुष्कंभनेन स्कभीयानिति, आगमः । अस्कतोषमिति, विकारः । सुषमायातमिति, प्रकृतिः । प्रकृत्येतिकरणादौ प्रगृह्याद्इति यथा प्रो अस्मै, इन्द्राग्नी अपादियमिति, विक्रमः क्रान्तः प्राङ्गतोपयद्इति, याः फलिनीः । अगस्त्यः खनमानः क्रमस्य वेदितव्यः । यथा स्वरानुस्वारोपहितः इति,द्वित्ववर्णानां यथा आप्रद्रवपरावतः । स्वरितत्वं उदात्तत्वं नीचत्वं अनुदात्तत्वमित्यर्थः । यथा उदात्तश्चानुदात्तश्चेत्यादि, श्वासत्वं, नादत्वं,तथोभयत्वं,श्वासनादत्वं,श्वासो घोषाणामित्येवमादि, एतत्सर्वं तु विज्ञेयं छन्दोभाषामधीयता, एतत्सर्वं यदनुक्रांतं मांडूकेयः संहितामित्येवमादि, तत्सर्वं विज्ञेयं विविधं वेदितव्यमित्यर्थः, केनेत्यतआह छन्दोभाषां योऽधीतेनेत्यर्थः । नान्येन द्विविधा हि भाषा लौकिकी वैदिकी च, या वैदिकी सा छन्दोभाषेत्युच्यते, "यथाचोक्तं लोकवेदयोरिति" । विज्ञेयमितिसर्वत्रानुषज्यते पुरस्तादुपरिष्टाच्च । छन्दोज्ञानमाकारं । भूतज्ञानं छन्दसा व्याप्तिं स्वर्गामृतप्राप्तं । छन्दसां ज्ञानंछन्दोज्ञानं यथा गायत्र्यादि । तथा छन्दसामाकारं श्वेतादि । भूतज्ञानं छन्दसां यथा सर्वाणि भूतानि मनोगतिश्चेत्यादि । तथा छन्दसां व्याप्तिं । यथा गुर्वक्षराणां गुरुदृष्टिसर्वमित्यादिस्वर्गप्राप्तिं चामृतप्राप्तिं च स्वर्गामृतत्वप्राप्तिः यथा "स्वर्गं जयत्येभिरथामृतत्वमि-

त्यादि" । तत्र विज्ञेयं यस्मात् तस्मात् । अस्य ज्ञानार्थं इदमुत्तरत्र वक्ष्यते, शास्त्रम् अखिलं शैशरीये । अस्य कस्य मांडूकेयः संहितामित्येवमादेरनुक्रांतस्य ज्ञानार्थं ज्ञानप्रयोजनायेत्यर्थः । इदं शास्त्रम् पार्षदाख्यं अखिलं संपूर्णं कृत्स्नं उत्तरत्रवक्ष्ये वक्ष्यामइत्यर्थः । शैशरीये पारायणपाठे इतिवाक्यशेषः । शैशरीयायां संहितायामित्यर्थः । शैशरीया संहिता तद्दृष्टत्वात् । तथा पुराणे उक्तं । मुद्गलो गोखलो वात्स्यः शालीराः शिशिर"स्तथा । पञ्चैते शाकलाः शिष्याःशाखाभेदप्रवर्तकाइति । तथा च । ऋग्वेदे शैशरीयां संहितामिति, यथा ऋग्वेदे पारणाम्नाये शाकल्ये शैशरीयकमिति च, पदक्रमविभागज्ञो वर्णक्रमविचक्षणः । स्वरमात्राविशेषज्ञो गच्छेदाचार्यसंपदं । पदानां क्रमः पदक्रमः । आनुपरिपाट्या संहिता, पदसंहिता वर्णसंहिता च, वर्णानां क्रमोवर्णक्रमः । वर्णसंहिता विचक्षणइत्यर्थः । अथवाऽन्यथा योजना । पदानां क्रमस्य च पदाध्ययनस्य च विभागो विविधो भागो विभागः । एवं यो जानाति स चपदक्रमविभागज्ञः वर्णक्रमविचक्षणइति संहिताध्ययनविचक्षणइत्यर्थः । एवमध्ययनत्रितयं च प्रकृतं निर्भुजं प्रतृण्णं उभयमुत्तरं च तस्मादेवमुच्यते । स्वरमात्राविशेषज्ञः । स्वराश्च मात्राश्च स्वरमात्राः । स्वरा उदात्तादयः । मात्रा ह्रस्वादयः । एवं विशेषं योजा-

ज्ञाति सगच्छेद्व्रजेत्। आगच्छेदित्युच्यते। आचार्यसंप्रदम् आचार्यत्वं कुर्यादित्यर्थः। अन्यथा अधिकार्येव न भवति। तथाचोक्तं यामनाध्यापनाभ्यासछन्दसायातयाम च। "स्थाणुं वर्च्छति गर्त्तं वा पात्यते प्रमीयते वेत्यादि" तथाचोक्तम्। "वटवः पण्डिता मूर्खा अन्योन्याध्यापकाश्च ये। दोषं कुर्वंति ते मूढास्तस्माद्दृष्टं तु सेवयेदिति"। अथवा गच्छत्याचार्यसंसदमितिपाठः। गच्छति व्रजति प्राप्नोति आचार्याणां संसदं सभास्थानम् सुमंत्वादयआचार्या यत्र तिष्ठंति तत्रेत्यर्थः एवं दृष्टप्रशंसा। यथा ऋङ्मयो यजुर्मयः साममयइति। यथा च स य एवमेतां संहितां वेदेति। एवं शास्त्रप्रयोजनमुक्त्वा शास्त्रसंव्यवहारार्थं वर्णक्रमार्थं चाक्षरसमाम्नायमाह॥

अकारर्कारौविउएओऐऔ॥

अकारश्च ऋकारश्च अकारर्कारौ। अऋइति अथ इकारश्च उकारश्चएकारश्च ऐकारश्च औकारश्चेति। इउएओ इति एवमनेन क्रमेणाष्टौ वर्णा वेदितव्याः॥

पदाद्यंतयोर्न ऌकारःस्वरेषु॥

पदस्य आदौ अन्त्ये च ऌवर्णः स्वरेषु न गृह्यते। पदमध्ये भवतीति वेदितव्यं। उत्तरत्रापि विचारयिष्यामः॥

आकारादीन्दीर्घरूपान्द्वितीयान्ह्र-
स्वेषु ॥

अकारादयो ह्रस्वा उक्ताः तेषु तेषु ह्रस्वेषु आकारादयो दीर्घरूपाः। तान्द्वितीयान्विजानीयात्। किमुक्तं भवति। अकारो ह्रस्वः तस्य आकारो दीर्घो द्वितीयः। तथा ऋकारो ह्रस्वस्तस्य ॠकारो दीर्घो द्वितीयः। तथा इकारो ह्रस्वः तस्य ईकारो दीर्घो द्वितीयः। तथा उकारो ह्रस्वः। तस्य ऊकारो दीर्घो द्वितीयः। अआऋॠइईउऊइत्येतत्सिद्धं भवति॥

पञ्चस्वपि तानि सन्ति ॥ २ ॥

तानि कानि दीर्घाणीत्यर्थः। पञ्चस्वपि ह्रस्वेषु द्वितीया भवन्ति किंपुनश्चतुर्षु। अपि शब्दो ऌकारस्य विकल्पार्थः। यदि दीर्घो वर्त्तते। वक्ष्यति ऋकारऌकाराविति। तथा ह्रस्वादेशे ह्रस्वदीर्घौ सवर्णाविति॥

कखौ गघौङः॥

ककारस्य खकारस्य कखौ। तथा गकारस्य घकारस्य गघौ। ङकारश्च कखगघङः। एवं पञ्चभिर्वर्णैः प्रथमः पञ्चवर्गो वेदितव्यः॥

चछौ जझौ ञः॥

चकारश्च छकारश्च चछौ। जकारश्च झकारश्च जझौ। ञकारश्च चछजझञः, एवं पञ्चभिर्वर्णैर्द्वितीयः पञ्चवर्गः ॥

टठौडढौ णः॥

टकारश्च ठकारश्च टठौ । डकारश्च ढकारश्च डढौ णकारश्च टठडढणः एवं पञ्चभिर्वर्णैस्तृतीयः पञ्चवर्गः ॥

तथौ दधौ नः॥

तकारश्च थकारश्च तथौ । दकारश्च धकारश्च दधौ नकारश्च तथदधनः एवं पञ्चभिर्वर्णैः चतुर्थः पञ्चवर्गः ॥

पफौ बभौ मः॥

पकारश्च फकारश्च पफौ। बकारश्च भकारश्च बभौ मकारश्च पफबभमः एवं पञ्चभिर्वर्णैः पञ्चवर्गः ॥

यरलवाः॥

यकारश्च रेफश्च लकारश्च वकारश्च यरलवा एते चत्वारो वेदितव्याः ॥

हशषसाः॥

हकारश्च शकारश्च षकारश्च सकारश्च हशषसाः एते चत्वारः अनेन क्रमेण वेदितव्याः ॥

अः ᳵकः ᳶपः अम् ॥

अ इति विसर्जनीयः। ᳵक इति जिह्वामूलीयः, ᳶप इत्युपध्मानीयः,। अं इत्यनुस्वारः। एवमपरे चत्वारः अनेन क्रमेण वेदितव्याः॥

इति वर्णराशिक्रमश्च ॥ ३॥

इत्येवमुक्तक्रमेण प्रकारेण वर्णराशिर्वेदितव्यः। अकाराद्यनुनासिकान्तः। वर्णानां राशिः सङ्घातः समूहः वर्णकोशः वर्णसमाम्नाय इत्यनर्थान्तरं। वर्णक्रमश्च अयमेव वेदितव्यः। उक्तप्रकारेण। वक्ष्यति न ऋकारादयो दशनामिनः स्वरा इति। तथा परेष्वेकारमोक्षयोः, ओकारं युग्मयोरिति। अन्त्याः सप्त तेषामघोषा इति। तथा प्रथमपञ्चमौ च द्वावूष्मणां इत्येवमादिष्वयं क्रमो वेदितव्यः॥

इति श्रीदेवमित्रसुतविष्णुमित्रकृते प्रातिशाख्ये वर्गद्वयवृत्तिः॥

एवं वर्णसमाम्नायमुक्त्वा तत्र लघुनोपायेन सञ्ज्ञापरिभाषाभ्यां शास्त्रे संव्यवहारसिद्धिं मन्यमानः सञ्ज्ञासञ्ज्ञिसम्बन्धार्थमाह। अष्टौ समानाक्षरमित्यादि। इतिपरावरे ब्रह्मणीत्यारभ्य सकलदेशीयवैदिकैः पठ्यमानस्य वर्गद्वयस्य व्याख्या। अथ भाष्य-

म्। नमो भगवते मङ्गलेश्वरश्रीमद्दिव्यलक्ष्मीनृसिंहाय। श्रीवेदपुरुषाय नमः॥

अष्टौ समानाक्षराण्यादितः॥ १॥

किमर्थमिदमारभ्यते। शिक्षाछन्दोव्याकरणैः सामान्येनोक्तलक्षणं तदेवमिहशाखायामिति शास्त्रप्रयोजनं। प्रातिशाख्यप्रयोजनमनेन श्लोकेनोच्यते। शिक्षादिभिर्यत्सामान्येनोत्सर्गेणोक्तम् लक्षणम्। यथा तावच्छिक्षायां "ऋुर्मूर्द्धन्याऋटुरषा."। सामान्येन सर्वशाखासु रेफो मूर्द्धन्यइत्युक्तः। तथाऽन्यस्यां शिक्षायां दन्तमूलीयउक्तः। एवं सर्वाः शिक्षा वर्णेषु स्थानकरणानुप्रदानादिसर्वासु शाखासु विदधाति। न तु नियमतः। कस्यां शाखायां रेफो मूर्द्धन्यः कस्यां दन्तमूलीयइति। अतएतद्व्यवस्थापकमारभ्यते। दन्तमूलीयस्तु तकारवर्गः। सकाररेफलकाराश्च रेफं वर्त्स्यमेके। एवमस्यां शाखायां दन्तमूलीयो वा वर्त्स्यो वा रेफइत्येतदवस्थापितम्। तथा सर्वैश्छन्दोविचित्यादिभिः पिङ्गलयास्कसैतवप्रभृतिभिर्यत्सामान्येनोक्तम् लक्षणम्। तथा षट्सप्तत्यक्षरा चातिधृतिर्भवति। तथाच तत्रैवोक्तं"। (१)पादः"। "इयादिपूरणः"एवं सामान्यलक्षणे"सति सहि शर्द्धो न मारुतमिति"चातिछन्दसि अ-

(१) पिङ्गलाचार्यकृतछन्दः सूत्रे स्तः॥

ष्टापरायां ऋचि सन्देह: किमियं अष्टापञ्चाचरा अत्यष्टि: पादानामविकर्षेण । आहोस्वित्पादानां विकर्षेणातिधृति: । अस्मिन् सन्देहे इदम् विशेषलक्षणमारभ्यते । "सर्वेच सप्तिरशर्हस्य मध्यमो वर्गउच्यते" । इत्येवमस्यां शाखायां पादविकर्षेणातिधृतिरियं तथा व्याकरणे यत्सामान्येन । यथा "ऋचि तुनुघमक्षुतङ्कुत्रोरुष्याणामिति" । अस्यार्थः । ऋग्विषये तु नु घ मक्षु तङ् आख्यातानि पिपृतगायतइत्येवमादीनि तङ्शब्देनगृह्यन्ते कुत्र उरुष्याणएतानि व्यञ्जने परे दीर्घमापद्यन्ते, तु यातून इन्द्र, घआघाये अग्निं । मक्षूमक्षूकराणुहि इत्यादि तद्व्यवस्थापयितुमिदमारभ्यते । न सर्वचैतानि पदानि अस्यां शाखायां दीर्घा भवन्ति, यथा, तु तत्तुप्रयः प्रत्नथा, नु अधित्रोचानुसुन्वते, घ आघत्वावांत्मनाप्तः । ननु मक्षुशब्दस्य सामान्यलक्षणेनैव दीर्घभावउक्तः । नचायापवादोऽस्ति तत्र ह्येवं पठ्यते, "मक्षुवित्युकारः प्लवते सर्वत्राऽप्यपदांतभाक्" अतो मक्षुशब्दस्य कर्यं प्रयोजनं नैषदोष:, सामान्यलक्षणानुवादेनैव विशेषलक्षणम् विधातुं शक्यते नान्यथा सोऽयं मक्षुशब्दस्यानुवादो द्रष्टव्यः । एवमन्यत्रापि सामान्यविशेषलक्षणसाम्ये परिहारोद्रष्टव्यः । एवंशिक्षाछन्दोव्याकरणैर्यत्सर्वासु शाखासु सामान्येन लक्षणमुच्यते तदेवास्यां शाखायामनेन व्यवस्थाप्यत इत्येतत्प्रयोजनमस्यास्य तथा चाथर्वणप्रातिशाख्ये" इद-

मेवप्रयोजनमुक्तं "एवमिहेति च विभाषासामान्येन" अस्य सूत्रस्यार्थः । सामान्येन लक्षणेन यद्विकल्पप्राप्तं तदेवं अस्यां शाखायां व्यवस्थितं भवतीति प्रातिशाख्यप्रयोजनमुक्तं । अथवा नैवैतदङ्गं शिक्षाछन्दोव्याकरणैः सामान्येनोक्तलक्षणस्य विशेषव्यवस्थापकं किं तु स्वतंत्रमेवैतदन्यच्छास्त्रनिरपेक्षं, तथाहि शिक्षाछन्दोव्याकरणैर्यन्न विहितं तदिह विधीयमानं दृश्यते यथा क्रमः । क्रमहेतुः । पारायणमित्येवमादिकं, अङ्गता चास्यान्यशास्त्रसव्यपेक्षस्य नैव स्यादकृत्स्नत्वात्, कृत्स्नतां वेदाङ्गानां अनिंद्यतामार्षतां च स्वयमेवशौनको दर्शयिष्यति 'कृत्स्नं च वेदाङ्गमनिंद्यमार्षमिति, अनयोः पक्षयोर्यतरः पक्षः । येनात्र ततरोग्राह्यः । उक्तं शास्त्रप्रयोजनं, प्रथमेपटले तु संज्ञाः परिभाषाश्चोच्यते, तदर्थमिदमारभ्यते । अष्टौ समानाक्षराण्यादितः । अष्टाविति संख्या, समानाक्षराणीति संज्ञा, आदितइतिपञ्चमी पञ्चम्यास्तसिलिति हि वैयाकरणाः पठन्ति, अयकोऽर्थः । आदितआरभ्य वर्णसमाम्नायस्याष्टाक्षराणि समानाक्षरसंज्ञकानि भवन्ति, यथा अआइईउऊऋॠ समानाक्षरसंज्ञायाः प्रयोजनं,'समानाक्षरे सस्थानइति' अथवा आदितइति नैवायं पञ्चम्यर्थे तसिल् किन्तर्हि सप्तम्यर्थं तथापि हि लक्षणम् स्मर्यते तसिल्प्रकरणे "आद्यादिभ्य उपसङ्ख्यानमिति"। तत्र चैतान्युदाहरणानि, आदितो म

ध्यतः पृष्ठतइति अतोऽयं सप्तम्यर्थ एव अस्मिन्पक्षे एव। वर्णसमाम्नायस्यादौ अष्टाक्षराणि समानाक्षरसंज्ञकानि भवन्ति ॥

ततश्चत्वारि संध्यक्षराण्युत्तराणि ॥

ततस्तेभ्यः समानाक्षरेभ्य उत्तराणि चत्वारि संध्यक्षरसंज्ञकानि भवन्ति, अकारस्य इकारेण उकारेण एकारेण ओकारेण च सह सन्धौ यान्यक्षराणि निष्पद्यन्ते तानि तथोच्यते यथा एओऐऔ संध्यक्षरसंज्ञायाः प्रयोजनं, 'संध्यानि संध्यक्षराण्याहुरेकइति, ततइत्यनर्थेन पञ्चम्या संध्यक्षराणां समानाक्षरैः सहानन्तर्ये सिद्धे यदुत्तराणीति वदति तदन्तरा ऌॡइत्यनयोः स्वरयोः प्रतिषेधार्थं तथाच यत्नं करिष्यति । ऋकारादयो दश नामिनः स्वराइति ॥

एते स्वराः ॥

यएते समानाक्षरसंध्यक्षरसंज्ञका वर्णाः ते द्वादश स्वरसंज्ञा वेदितव्याः । उदात्तानुदात्तस्वरितप्रचयाएष्वक्षरेषु स्थिताः, स्वर्यंते शब्द्यन्तइतिस्वराः । यथा अआऋॠइईउऊएऐओऔइति । स्वरसंज्ञायाः प्रयोजनं, 'स्वरानुस्वारोपहितो द्विरुच्यतइति, ननु कथं वर्णसमाम्नायमनुपदिश्यैवाष्टौ समानाक्षराण्यादितइति उपदिष्टस्य हि व्यपदेशएवमुपपद्यते आदितइति ना-

नुपदिष्टस्य तथा चत्वारि संध्यक्षराण्युत्तराणीत्युत्तर-
व्यपदेशो नैव घटते नैषदोषः । उपदिष्टो वर्ण-
समाम्नायो लौकिको विद्यते, तत्र यावन्तो वर्णा यस्यां
शाखायामुपयोच्यन्ते तावतां संज्ञां कर्त्तुं तमेव वर्णसमा-
म्नायमुररीकृत्याद्यष्टौ समानाक्षराण्यादितः । तथा ता-
मेवानुपूर्वीमङ्गीकृत्य चत्वारि संध्यक्षराणीति उत्तरश-
ब्दमाह, ननु यदि लौकिकोऽत्र वर्णसमाम्नायो गृह्यते
एवं तर्हि तयाऽऽनुपूर्व्या भवितव्यं, तत्र च ऌकारात्प-
रौ ऋकारॠकारौ समामनन्ति ऌऋॠइति तथा
ऐकारात्पूर्वमेकारं ऊकारात्पूर्वमोकारं एऐओऔइ-
ति, सकारात्परं हकारं समामनन्ति शषसहइति । स-
त्यं, आचार्यप्रवृत्त्या क्रमोऽन्यथाऽनुमीयते तद्यथा ऋका-
रादयो दशनामिनः स्वराइति, यद्याकारात्परौ पठ्यते
तदानीं दश नामिनः स्वराः संपद्यन्ते, तथा सन्ध्येष्व-
कारोऽर्द्धमिकारे, उत्तरं युजोरुकारइति, यदि एओऐ-
औ एवं पाठो भवति तदानीं युजोरुत्तरमर्द्धमुकारः
सम्पद्यते, तथा यदि शकारात्पूर्वो हः पठ्यते तदानीं
दुःस्पृष्टं तु प्राग्वकाराच्चतुर्णामयं पाठक्रमउपपद्यतइति,
सोऽयमाचार्य्यप्रवृत्त्या पाठक्रमोऽनुमीयमानो लौकिकव-
र्णसमाम्नायस्य द्विधा पाठं गमयति, अतोऽयं लौकिको
वर्णसमाम्नायो गृह्यते तथा तयाऽनुपूर्व्या तन्न दुरुक्तमि-
ति, उभे अप्येते आनुपूर्व्यौ लौकिकस्य वर्णसमाम्नाय-

स्य द्रष्टव्यो ॥

इपरो दीर्घवत् प्लुतः ॥

इकारपरः प्लुतो दीर्घवत्प्रत्येतव्यः सर्वसादृश्यार्थः । यथा इकार इतिना सह सन्धौ दीर्घमेकमीकारं निरनुनासिकमापद्यते, तथाऽयमपि प्लुत ईकारं निरनुनासिकमापद्यतइत्यर्थः, क्रमसंहितायां परिग्रहस्य पूर्वं वचने ईत्वभूतो भवति द्वितीयेऽनुनासिकस्त्रिमात्रश्च, यथा विन्दतीतिविन्दती ॥ ३ ॥

अनुस्वारो व्यञ्जनं वा स्वरो वा ॥

अंइत्यनुस्वारो वर्णसमाम्नाये पठ्यते । स कांश्चित्स्वरधर्मान् गृह्णाति । कांश्चिद्व्यञ्जनधर्मान् । तद्यथा ह्रस्वत्वं दीर्घत्वं प्लुतत्वमुदात्तत्वं स्वरितत्वमिति स्वरधर्माः । तथाऽर्द्धमात्राकालता स्वरवशेनोदात्तानुदात्तस्वरितत्वं संयोगश्चेति व्यञ्जनधर्माः । तत्रोभयधर्मयोगादुभयस्वभावं स्वरव्यञ्जनयोरन्यद्वर्णान्तरं प्रकाशयति । अनुस्वारो व्यञ्जनं वा स्वरो वेति वर्णस्वरूपकथनेन प्रयोजनं । तेन स्वरग्रहणेन च न गृह्यते । अनुस्वारो व्यञ्जनग्रहणेन न गृह्यते । एके वर्णाञ्छाश्वतिकान्नकार्यानित्यत्र वर्णग्रहणे नानुस्वारोऽपि गृह्यतइति । ननु सर्वः शेषो व्यञ्जनान्येवेति व्यञ्जनग्रहणे नानुस्वारग्रहणमस्तु । कोगुणइतिचेत् । सूत्र-

मेतन्नारभ्यं स्यात् । व्यञ्जनग्रहणेन ग्रहणात् । "सव्यञ्जनः सानुस्वारः शुद्धो वेति" । अनुस्वारो व्यञ्जनं चाक्षराङ्गमिति । संयोगानुस्वारपराणि यानीत्येवमादिसूत्रेष्वनुस्वारग्रहणं न कर्त्तव्यं स्यात् । व्यञ्जनग्रहणेनैव सिद्धत्वात् । स्वरानुस्वारोपहितो द्विरुच्यते, संयोगादिरित्यत्रानुस्वारस्य व्यञ्जनत्वे सत्यपि वचनात्परस्य संयोगादेर्द्विरुक्तिर्भविष्यति नतु अनुस्वारस्यैवेत्येवमनुस्वारस्य व्यञ्जनत्वेन सर्वमभिप्रेतं सिध्यति । अतो व्यञ्जनग्रहणेनैवानुस्वारग्रहणं भवतु किमनेन योगेनानुस्वारो व्यञ्जनं वा स्वरो वेति । सत्यमेतत् यदि नामानुस्वारस्य स्वरूपं न कथितं स्यात् । तस्मात्स्वरव्यञ्जनातिरिक्तमन्यद्वर्णान्तरमेतदित्येतत्ख्यापनपरमेवैतत्सूत्रमिति सिद्धान्तितम् ॥

सर्वः शेषो व्यञ्जनान्येव ॥

उपयुक्तेतरवचनः शेषशब्दः स्वरानुस्वारव्यतिरिक्तः सर्वः शेषो वर्णराशिर्व्यञ्जनसञ्ज्ञको वेदितव्यः ॥ व्यञ्जयन्ति प्रकटान्कुर्वन्त्यर्थानिति व्यञ्जनानि सर्वशब्दोपमादीनां परिग्रहणार्थः । तेषां यद्यप्यत्र सञ्ज्ञाधिकारे ग्रहणं न कृतं तथापि स्थानाधिकारे ग्रहणं कृतमेव । नासिक्ययमानुस्वारानिति । ऌकारस्य मात्रिकस्य दूकारस्य प्लुतस्य च सर्वशब्देन ग्रहणं न भ-

विष्यति । स्वरशब्देन ग्रहणात् । धातौ स्वरः कल्पयताल्लृकारइति लृकारस्य स्वरसञ्ज्ञा । तथा तिस्रः प्लुतउच्यते स्वरइतिप्लुतस्य स्वरसंज्ञा । अतश्च स्वरग्रहणेनैव ग्रहणादव्यञ्जनत्वं भवति । व्यञ्जनान्येवेत्यवधारणं । अनुस्वारस्योभयरूपतामुज्ज्वलयति । व्यञ्जनसञ्ज्ञाप्रयोजनं 'दीर्घं ह्रस्वो व्यञ्जनइति' ॥

तेषामाद्याः स्पर्शाः ॥

तेषां व्यञ्जनानामाद्या वर्णाः । स्पर्शसञ्ज्ञका वेदितव्याः । स्पृष्टकरणाः स्पर्शाः । कादयो मान्ताः । स्पर्शसञ्ज्ञाप्रयोजनं, स्पर्शाः पूर्वे व्यञ्जनान्युत्तराणीति ॥

पञ्च ते पञ्चवर्गाः ॥

ते च स्पर्शाः पञ्चवर्गाः पञ्चभिः स्पर्शैर्वर्ग एषामिति पञ्चवर्गाः कियन्तस्ते वर्गाइतिपञ्च । तथा कखगघङ चछजझञ । टठडढण । तथदधन । पफबभम । वर्गसञ्ज्ञाप्रयोजनं 'वर्गे वर्गे च प्रथमावघोषौ,इति ॥

चतस्रोऽन्तस्थास्ततः ॥

ततस्तेभ्यः स्पर्शेभ्योऽनन्तराश्चतस्रोऽन्तस्थासञ्ज्ञका वर्णा व्यक्तयो वेदितव्याः । स्पर्शोष्मणां अन्तर्मध्ये तिष्ठन्तीति अन्तस्थाः, व्यञ्जनान्येवैतानि स्त्रीलिङ्गानि निर्दिष्टानि यथा यरलवाः । अन्तस्थसञ्ज्ञाप्रयोजनं । अन्त-

स्थासु रेफवर्ज्जं परास्थिति ॥

उत्तरेऽष्टाऊष्माणः ॥

अन्त्यस्थाभ्य उत्तरेऽष्टौ ऊष्माणो वेदितव्याः । ऊष्मा वायुस्तत्प्रधाना वर्णा ऊष्माणः यथा ह श ष स अः कः पः अंइति । ऊष्मसञ्ज्ञाप्रयोजनम् 'तमेवोष्माणमूष्मणीति'। यस्तु चतस्रोऽन्तस्था तत उत्तरे इत्येवं सूत्रमिच्छति तस्य चतस्रोऽन्तस्थास्तत इत्यनयोः पदयोस्त्रीलिङ्गबहुवचनान्तत्वात् उत्तर इत्यस्य पदस्य पुल्लिङ्गबहुवचनान्तत्वात्सम्बन्धो दुर्लभः । अतश्चतस्रोऽन्तस्थास्तत इत्यत्रैव सूत्रच्छेदः ॥

अन्त्याः सप्त तेषामघोषाः ॥

तेषामेवोष्मणामन्त्याः सप्तोष्माणोऽघोषसञ्ज्ञा वेदितव्याः । यथा शषस अः कः पअंइति । अघोषसञ्ज्ञाप्रयोजनं 'अघोषे रेफरेफी चेति'॥

वर्गे वर्गे च प्रथमावघोषौ ॥

वर्गे वर्गे प्रथमद्वितीयौ वर्णौ अघोषसञ्ज्ञौ वेदितव्यौ । यथा कखचछटठतथपफेति । पारिशेष्यादन्यानि घोषवत्सञ्ज्ञानि व्यञ्जनानि ॥

युग्मौ सोष्माणौ ॥

वर्ग इतिवर्त्तते । युग्मौ द्वितीयचतुर्थौ वर्णौ सोष्मा-

ण्यौ वेदितव्यौ । अन्वर्थसञ्ज्ञेयं । ऊष्मा वायुस्तेन सहवर्त्तत इति सोष्मार्णः । यथा । खघछझठढथधफभेति । सोष्मसञ्ज्ञाप्रयोजनं 'सोष्मा तु पूर्वेण सहोच्यत' इति ॥

अनुनासिकोऽन्त्यः ॥

वर्गे वर्गे इतिवर्त्तते । प्रतिवर्गमन्त्यो वर्णः अनुनासिकसञ्ज्ञो वेदितव्यः । ङञणनमेति । अनुनासिकसञ्ज्ञाप्रयोजनं' परेषु स्पर्शेष्वनुनासिकेष्विति' इयमन्वर्थसञ्ज्ञा । नासिकां अनु यो वर्णो निष्पद्यते स्वकीयस्थानमुपादाय स द्विस्थानोऽनुनासिक इत्युच्यते । तथाचोक्तं "मुखनासिकावचनोऽनुनासिक इति' ॥

तस्मादन्यमवसाने तृतीयं गार्ग्यस्पर्शम् ॥

ऊष्मान्तस्थासोष्मेत्यत्र प्रथमतृतीयपञ्चमाग्स्पर्शान् पदान्तीयान्वक्ष्यति । तत्र प्रथमतृतीयविकल्पार्थमिदमारभ्यते । तस्मादनुनासिकादन्त्यात्स्पर्शादन्यं पदावसाने वर्त्तमानं स्पर्शं गार्ग्य आचार्यः स्वं तृतीयं मन्यते । तथा वाग् । षड् तद् । ककुब् । तस्मादन्यमितिकिं । तान् । तम् ॥

प्रथमं शाकटायनः ॥

शाकटायनआचार्यः प्रथमं मन्यते । यथा वाक् । षट् । तत् । ककुप् ॥

ओजा ह्रस्वाः सप्तमान्ताः स्वराणाम् ॥

ओजा विषमाः स्वराणां मध्ये ह्रस्वसञ्ज्ञा वेदितव्याः । सप्तमपर्यंताः यथा अऋइउइति । ह्रस्वसञ्ज्ञाप्रयोजनं 'ह्रस्वपूर्वस्तु सोभारमिति' ॥

अन्ये दीर्घाः ॥

ह्रस्वसञ्ज्ञकेभ्यो येऽन्ये स्वरा दीर्घसञ्ज्ञा वेदितव्याः । यथाआॠईऊएओऐऔइति । दीर्घसञ्ज्ञाप्रयोजनं 'दीर्घं ह्रस्वो व्यञ्जनइति' ॥

उभये त्वक्षराणि ॥

येइह ह्रस्वदीर्घसञ्ज्ञाः स्वरा निर्द्दिष्टा, यौ च वक्ष्यमाणकौ स्वरौ, धातौ स्वरः कल्पयताॡकारइति तिस्रः प्लुतउच्यते स्वरइति ॡकारईप्लुतौ एते उभये तु अक्षरसञ्ज्ञा वेदितव्याः । यथाअआऋॠइईउऊएओऐऔइति ऌई इति । ननु कस्मात्प्राकृता एव स्वरा दीर्घा ह्रस्वाश्च उभयग्रहणे न नान्तर्भाव्यते, येनासौ व्यवहितावपि ऌकारप्लुतौ उभयग्रहणेनान्तर्भाव्येते इति । शृणु । तन्त्रान्तरे "स्वरोऽक्षर"मिति स्वरमात्रस्याक्षरसञ्ज्ञा विधीयते । अयमपि "सव्यञ्जनः सानुस्वा

रः शुद्धो वाऽपि स्वरोऽक्षरमिति” स्वरस्याक्षरसञ्ज्ञां विधास्यति । नचाक्षरसञ्ज्ञां विनोदात्तादयः स्वरास्तदाश्रयाः स्युस्तउच्यन्तेऽक्षराश्रयाइतिवचनात् । किं च गुरुलघुपूर्वांगपराङ्गचिन्तामक्षरस्यैवेदानीं वक्ष्यति । तस्मादक्षरसञ्ज्ञाप्राप्त्यर्थं इह लृकारप्लुतौ तूभयशब्देनान्तर्भाव्येते, न तु प्राकृताएव ह्रस्वदीर्घाः स्वरा इति । अक्षरसञ्ज्ञाप्रयोजनं ‘यकाराद्यक्षरं परमिति’ ॥

गुरूणि दीर्घाणि ॥

यानि दीर्घान्यक्षराणि तानि गुरुसञ्ज्ञकानि वेदितव्यानि । प्लुतस्याप्यत्र ग्रहणं द्रष्टव्यं । यो हि द्विमात्रं गुरु कल्पयति, कल्पयत्येवासौ त्रिमात्रमपीति । यथा आ ॠ ईॄ ऊ ए ओ ऐ औ इति । गुरुसञ्ज्ञाप्रयोजनं ‘गुर्वक्षराणां गुरुवृत्तीति’ ॥

तथेतरेषां संयोगानुस्वारपराणि यानि ॥

यथा दीर्घाणि गुरुसञ्ज्ञकानि तथेतरेषां ह्रस्वानामक्षराणां यानि संयोगपराणि यानि चानुस्वारपराणि तानि गुरुसञ्ज्ञकानि भवन्ति । सँय्योगपराणि प्रप्रवांस्त्रिष्टुभमिति । अनुस्वारपराणि । वसुं स्तू-

नुं सहसो जातवेदसमिति, त्वं सोमासि सत्पतिः । पारिशेष्यादन्यानि लघुसञ्ज्ञकानि । 'संहितायां लघोर्लवुइति' संव्यवहारदर्शनाच्च । ऋषभं मासमानामित्युदाहरणं । नन्वेवं विसर्गपरस्य लघोर्गुरुसञ्ज्ञा न स्यात् । माभूत् । पादमध्ये तु व्यञ्जनपरस्य विसर्गस्य तस्य संयोगपरत्वादेव गुरुसञ्ज्ञासिद्धेः । इतरत्र त्वस्मिन्ग्रन्थेऽनुपयुक्तत्वात् । यद्वा नः कारे च गुरावपीति ज्ञापकात् विसर्गपरस्यापि लघोर्गुरुसञ्ज्ञासिद्धेरिति ॥

अनुस्वारो व्यञ्जनं चाक्षराङ्गम् ॥

एवमष्टौ समानाक्षराणीत्यादिना वर्णसमाम्नायमनुक्रम्य सञ्ज्ञां च विधाय ततः 'सर्वः शेषो व्यञ्जनानीत्यादिना' व्यञ्जनगताः सञ्ज्ञाः कृत्वाऽनंतरं 'ओजा ह्रस्वाः सप्तमान्ताः स्वराणा'मित्यादिनाऽक्षरगताः सञ्ज्ञाः कृत्वाऽधुनाऽक्षरव्यञ्जनसंनिकर्षे किं कस्याङ्गमित्येतन्निरूपणायाह । अनुस्वारो व्यञ्जनं चाक्षराङ्गं स्वराङ्गमित्यर्थः । अत्र यानि स्वरमध्यगतानि व्यञ्जनानि न भवन्ति । तान्युदाहरणं प्रइत्यत्र पकाररेफावकारस्याङ्गं । वर्कइत्यत्र वकाररेफककारा अकारस्याङ्गं । चक्रं यदित्यत्र ककाररेफानुस्वारा अकारस्याङ्गं । अव्यञ्जनत्वादनुस्वारस्य ग्रहणं । अङ्गसञ्ज्ञाप्रयोजनं यानि यस्य स्वरस्याङ्गभूतानि व्यञ्जनानि तानि तेनैव

स्वरेण समानस्वराणि भवन्ति । तथाचोक्तं । "स्वरउच्चः स्वरो नीचः स्वरः स्वरितएव च । स्वरप्रधानं त्रैस्वर्यं व्यञ्जनं तेन सस्वरमिति" ॥

स्वरान्तरे व्यञ्जनान्युत्तरस्य ॥

एवं तावद्यत्रैकः स्वरस्तत्र पूर्वाणि पराणि च व्यञ्जनानि तस्यैवांगंभवति । अथ पुनर्यानि स्वरयोर्मध्यगतानि तानि किं पूर्वस्योतोत्तरस्याङ्गमित्यस्मिन् सन्देहे तु इदमारभ्यते । स्वरयोरन्तरे यानि व्यञ्जनानि तान्युत्तरस्यैवाङ्गं भवन्ति । न पूर्वस्य । यथा अयं इति । अयं शब्दस्त्वन्तोदात्तत्वात् यकारउदात्तवत् श्रूयते । अयं देवाय जन्मन इत्यत्र तथैव एकारस्यानुदात्तत्वादङ्कारोऽनुदात्तवच्छ्रूयते । यथा गार्यन्तित्विति अकारस्य स्वरितत्वाद्यकारः स्वरितएव श्रूयते ॥

पूर्वस्यानुस्वारविसर्जनीयौ ॥

स्वरान्तरे वर्तमानौ पूर्वस्य स्वरस्याङ्गं भवतः । यथाऽनुस्वारस्योदाहरणं भवति, वसं सूनुं सहसः । विसर्जनीयस्य । नृः पात्रम् । न्हः प्रणेत्रमित्येवमादि ॥

संयोगादिर्वा ॥

संयोगादिभूतो वर्णः स्वरान्तरे वर्त्तमानः पूर्वस्य वा स्वरस्याङ्गंभवति । परस्य वा । यथा हुत्वा रथमि-

ति द्वौतकारौ वकारश्च संयोगः । तत्र क्रमजः प्रथमस्तकारः पूर्वस्याङ्गं तस्य चोदात्तत्वादुदात्तवच्छ्रूयते । द्वितीयः संयोगादिः पूर्वस्यचोदात्तस्य स्वरस्याङ्गमुत्तरस्यैवानुदात्तस्वरस्याङ्गमुदात्तानुदात्तवच्छ्रूयतइत्यर्थः । वकारो द्वितीयस्वरस्याङ्गं तस्य चानुदात्तत्वादनुदात्तवच्छ्रूयते । तथा अग्निमीळे इति द्वौ गकारौ नकारश्च संयोगः तत्र प्रथमो गकारः क्रमजः पूर्वस्य स्वरस्याङ्गं तस्य चोदात्तवच्छ्रूयते । द्वितीयो गकारः संयोगादिः स यमीभूतः पूर्वस्य वा स्वरस्याङ्गं परस्य वा उदात्तसंज्ञितस्य उदात्तानुदात्तवच्छ्रूयते । द्वितीयो गकारः संयोगादिः स यमीभूतः पूर्वस्य वा स्वरस्याङ्गं परस्य वा उदात्तसञ्ज्ञितस्य उदात्तानुदात्तवच्छ्रूयते । नकारो द्वितीयस्य स्वरस्याङ्गंतस्योदात्तत्वादुदात्तवच्छ्रूयते ॥

चपरक्रमेद्वे ॥

चकारो भिन्नक्रमः समुच्चयार्थीयः । परस्य च व्यञ्जनस्य यत्र क्रान्तिर्द्विरुक्तिस्तत्र द्वे व्यञ्जने वा पूर्वस्याङ्गं उत्तरस्यवा । यथा भ्रातृत्रीं इमे इति, रेफः द्वौतकारौ नकारश्चसंयोगः तत्र 'स्वरभक्तिः पूर्वभागक्षरांगं' इतिस्वरभक्तिसहितो रेफः पूर्वस्य स्वरस्याङ्गं तस्य चोदात्तत्वादुदात्तवच्छ्रूयते । क्रमजस्तकारः संयोगादिः स यमीभूतः पूर्वस्य वा स्वरस्याङ्गमुत्तरस्य वा । नकार-

स्तु उत्तरस्य स्वरस्यांगं तस्य च स्वरितत्वात्स्वरितवच्छ्रू-
यते, यथा पार्ष्ण्यावेति, रेफः षकारौ द्वौ, णकारो य-
कारश्च संयोगस्तत्र रेफः स्वरभक्त्या सहितः पूर्वस्व-
रस्याङ्गं तस्योदात्तत्वादुदात्तवच्छ्रूयते । षकारौ पूर्वस्य
वा स्वरस्याङ्गं उत्तरस्य वा, संयोगादिर्णकारो यका-
रश्चोत्तरस्य स्वरस्याङ्गं तस्य स्वरितत्वात्स्वरितवच्छ्-
रूयते ।

मात्रा ह्रस्वः ॥

ह्रस्वस्वरो मात्राकालो वेदितव्यः । यथा अऋइउ-
लृइति ॥

तावदवग्रहान्तरम् ॥

अवग्रहो नानाग्रहैः समासवर्तिनोः पदयोः पृथ
क्करणं मात्राकालं भवतीत्यर्थः । पुरः । हितं । रत्नऽधा-
तमम् ॥

द्वे दीर्घः ॥

द्विमात्राकालो दीर्घस्वरो वेदितव्यः । यथाआऋॄई-
ऊएओऐऔइति ॥

तिस्रः प्लुतउच्यते स्वरः ॥

स्वरसञ्ज्ञा प्लुतस्यानेन विधीयते । स च तिस्रो मा-
त्रा भवति ॥

अधः स्विदासी३दुपरि स्विदासी३द-
र्थे प्लुतिर्भो३रिव विंदती३स्त्रिः ॥

तिस्रो मात्राः प्लुतस्वरो भवतीति प्रतिज्ञाय अधु-नोदाहरणैस्तानेव प्लुतान्दर्शयितुमाह । अधः स्विदासी३ दुपरि स्वि दासीत् । नत्वाभो३रिवविन्दती३, एतेषूदाहरणेषु अर्थे प्लुतिः, अर्थसमाप्ते प्लुतिः, आख्यातस्यान्ते स्वरे प्लुतिरित्यर्थः । उदाहरणैरेव त्रित्वस्य सिद्धत्वात्त्रिग्रहणं करोति तद्विषयापेक्षयैव । स प्रैषसंहितायां चतुःषष्ट्यां त्रिरेव प्लुतो भवतीति, भोरिव ग्रहणं च विशेषणग्रहणार्थं अध उपरिशब्दौ विशेषणत्वेनोपादीयेते, किंस्विदासीदित्यत्र प्लुतिर्माभूदिति, भयं विंदति साभिहेत्येवमादि निवृत्त्यर्थम् ॥

स्वरभक्तिःपूर्वभागक्षराङ्गम् ॥

ऋकारवर्णः स्वरभक्तिरुत्तरे वक्ष्यति । सा स्वरभक्तिः पूर्वं रेफं लकारं वा भजते । रेफादुत्तरा रेफसदृशी भवति । लकारादुत्तरा लकारसदृशी भवति । रेफाद्वा लकाराद्वा यस्माद्व्यञ्जनादुत्तरा भवति तत्सहिता सा पूर्वस्य स्वरस्याङ्गं भवतीत्यर्थः । यथा प्रत्यु अदर्शि आष्टिषेणः । वनस्पते शतवल्शो । नारायासो न जल्हवः । अन्वर्थसञ्ज्ञा चेयं । स्वरभक्तिः स्वरप्रकारइत्यर्थः ॥

द्राघीयसी सार्द्धमात्रा ॥

तत्र या दीर्घतरा स्वरभक्तिः साऽर्द्धमात्रा काला भवति । यथा प्रत्यु अदर्शि । कर्हि । वनस्पते शतवल्शो ॥

इतरे च ॥

उक्तकालेभ्यो येऽन्ये वर्णास्ते अर्द्धमात्राकाला भवन्ति । कादीनि व्यञ्जनान्युदाहरणम् ॥

अर्द्धोनान्या ॥

द्राघीयस्याः स्वरभक्तेर्याऽन्या स्वरभक्तिः साऽर्द्धोना भवति । पादमात्रा भवतीत्यर्थः, यथा आर्ष्टिषेणः । वर्ष्यन् ॥

रक्तसञ्ज्ञोऽनुनासिकः ॥

अनुनासिको वर्णो रक्त उच्यते । यस्य वर्णस्यानुनासिकसञ्ज्ञा विहिता तस्यानेन रक्तसञ्ज्ञा विधीयते । यथा अनुनासिकोऽन्त्यः । ङञणनमाः । पूर्वस्तस्थानादनुनासिकः स्वरः । महाँ इन्द्रो नृवत् । यन्नीक्षणं माँस्पचन्याः । रक्तसञ्ज्ञाप्रयोजनं 'रक्तं ह्रस्वं द्राघयन्त्युग्रआकः' । 'रक्तौ रागः समवाये स्वराणामिति' ॥

संयोगस्तु व्यञ्जनसंनिपातः ॥

व्यञ्जनयोर्मेलकः संयोगो भवति । यथा प्रप्रवस्त्रिष्टभमिषं, संयोगसञ्ज्ञाप्रयोजनं 'स्वरानुस्वारोपहितो द्विरुच्यते संयोगादिरिति' ॥

कण्ठ्योकारः ॥

इदानीं वर्णानां स्थानान्युच्यन्ते । कण्ठे भवः कण्ठ्यः । कण्ठस्थानो अकारवर्णः प्रत्येतव्यः । 'ह्रस्वादेशे ह्रस्वदीर्घौ सवर्णाविति' वक्ष्यत्यतअकारआकारौ गृह्येते । यथा अआ स्थानकथने प्रयोजनं । 'निरस्तं स्थानकरणापकर्षे' इति ॥

प्रथमपञ्चमौ च द्वाऊष्मणाम् ॥

प्रथमो हकारः पञ्चमो विसर्जनीयः एतौ चोष्मणां मध्ये कण्ठस्थानौ वेदितव्यौ । ह । अः । द्वाविति पादपूरणः । प्रथमपञ्चमाविति द्विवचनेनैव द्वित्वस्याभिहितत्वात् ॥

केचिदेता उरस्यौ ॥

केचिदाचार्या एतौ हकारविसर्जनीयौ उरस्थानाविच्छन्ति । ह । अः ॥

ऋकारऌकारावथ षष्ठऊष्मा जिह्वामूलीयाः प्रथमश्चवर्गः ॥ ८ ॥

ऋकारश्च लृकारश्च षष्ठश्चोष्मा जिह्वामूलीयः प्रथमश्च ककारादिवर्गः एते जिह्वामूलस्थाना वेदितव्याः। ऋॠऌॡᳵककखगघङ। ननु च 'धातौ स्वरः कल्पयता लृकारइति' लृकारस्य स्वरसंज्ञा कृता। 'चाक्लृपे तेनऋषयो मनुष्याइति' प्रयोगश्च दृश्यते। लृकारस्तु चतुःषष्ट्यां न दृश्यते। अथ किमर्थमुदाह्रियते। नैष दोषः। यथोदकाहारस्य मत्स्याहरणमविरुद्धं। यथा पुष्पाहारस्य फलाहरणमविरुद्धं, एवमेतदपिप्रसङ्गादुच्यते॥

तालव्यावेकारचकारवर्गाविकारै-
कारौ यकारः शकारः॥

एकारश्च चवर्गश्च इकारश्च ऐकारश्च यकारश्च शकारश्च एते तालुस्थाना वेदितव्याः, एचछजझञइऐयशाः॥

मूर्द्धन्यौ षकारटकारवर्गौ॥

मूर्द्धिं स्थाने षकारश्च टवर्गश्च वेदितव्यौ षटठडढणाः॥

दन्तमूलीयस्तु तकारवर्गः॥

दन्तमूलस्थानस्तकारवर्गो वेदितव्यः। तथदधनाः॥

सकाररेफलकाराश्च॥

सकारादयश्च वर्णा दन्तमूलस्थाना वेदितव्याः। स-

रलाः ॥

रेफवर्त्स्यमेके ॥

एके आचार्या रेफं वर्त्स्यमिच्छन्ति । वर्त्से भवो वर्त्स्यं । वर्त्सशब्देन दन्तमूलादुपरिष्टादुच्छूनः प्रदेश उच्यते । अत्रकोदन्तमूलीयैरितिदर्शनात् ॥

शेषओष्ठ्योऽपवाद्य नासिक्यान्॥

शेषो वर्णराशिः ओष्ठस्थानो वेदितव्यः । किमविशेषेण नेत्याह । अपवाद्य नासिक्यान् परिवर्ज्य नासिकास्थानान्वर्णानित्यर्थः, कस्य शेषः । उऊओऔपफबभमवउपध्मानीयःष्ठइति । के ते नासिक्या इत्यस्यामपेक्षायामाह ॥

नासिक्ययमानुस्वारान् ॥

इतिनासिक्यः । कंखंगंघंइति यमाः । वक्ष्यति हि 'यमः प्रकृत्यैव सदृगिति' । अंइत्यनुस्वारः एते नासिक्याः ॥

इति स्थानानि ॥

अधिकरणं वर्णानां स्थानशब्देनोच्यते । इतिकरणः समाप्त्यर्थः । कंठ्योकारइत्यत आरभ्य परिभाषितं तानि स्थानानि वेदितव्यानि ॥

अत्र यमोपदेशः ॥ ९ ॥

कंठ्योकार इत्यत आरभ्य यानि स्थानान्युक्तान्यत्र एषु स्थानेषु यमानां स्थानोपदेशः कर्तव्यः । नासिक्यास्तावत्सर्वएव यमा उक्ताः । द्वितीयं तु प्रकृत्याश्रयं यत्स्थानं तदर्थमिदमुक्तं, तच्च भवद्यथान्तरं भवति । पलिक्नीरित्यत्र वाकारस्वरूपो यमः, चख्नथुरित्यत्र खकारस्वरूपो यमः, जग्मतुरित्यत्र गकारस्वरूपो यमः । जघ्नुरित्यत्रघकारस्वरूपो यमः । वक्ष्यति । 'यमः प्रकृत्यैवसदृगिति' । एवं विंशतिर्यमा बव्हृचानां भवन्ति स्वरूपैश्चत्वार एव, तदुत्तरत्र यमलक्षणे विचारयिष्यामः । डकारस्य पूर्वोक्तस्थानापरितोषात्स्थानान्तरं प्रतिपादयितुमाह ॥

जिव्हामूलं तालु चाचार्य आह स्थानं डकारस्य तु वेदमित्रः ॥

अधस्तनं स्थानमुपसंहरन्नाह । आचार्यो वेदमित्रो जिव्हामूलं तालु च डकारस्य स्थानमाह । कोऽन्यथा ब्रवीति । आचार्यग्रहणंपूजार्थम् ॥

द्वयोश्चास्य स्वरयोर्मध्यमेत्य सम्पद्यते स डकारो ळकारः ॥१०॥

ळ्हकारतामेतिस एव चास्य ढकारः

सन्नूष्मणा संप्रयुक्तः ॥
इळा साळ्हा चात्र निदर्शनानि वीड्-
वंगइत्येतदवग्रहेण ॥ ११ ॥

सएवोक्तस्थानो डकारोऽस्य आचार्यस्य मतेन द्वयोः स्वरयोर्मध्यं प्राप्य ळकारभावं याति । किंच सएव डकारो हकारेणोष्मणा संप्रयुक्तः सन् अस्यै-वाचार्यस्य मतेन ढकारे तथासति स एव ढकारः ळह कारतां याति । अस्यार्थस्पष्टत्वात्, स्वयमेवोदाहरणा-नि दर्शयति । इळासाळ्हा चात्र यथासङ्ख्येन ळका-रळ्हकारयोरुदाहरणं। इळां देवीः, मरुद्भिरुग्रः पृत-नासुसाळ्हा। बहुवचनमत्र वक्ष्यमाणोदाहरणापेक्षं। वीड्वंगइत्येतदुदाहरणमवग्रहेण सह भवति । वनस्प-वीळु। अङ्गः । स्वरयोरिति किं । वनस्पते वीड्वङ्गः। मीढ्वस्तोकाय तनयाय ॥

न्यायैर्मिश्रानपवादान्प्रतीयात् ॥

न्याया उत्सर्गाः महाविषया विधयः । अपवादा अल्पविषया विधयः । तानुत्सर्गैर्मिश्रानेकीकृतान्नजा-नीयात् । अपवादविषयं मुक्त्वोत्सर्गाः प्रवर्त्तन्त इत्यर्थः । स्पर्शाः पूर्वं व्यञ्जनान्युत्तराण्यास्थापितानामवसङ्गमं त-त्सन्धिविषयमुत्सर्गः । घोषवत्पराः प्रथमास्तृतीयानि-

त्यपवादः, एष स्य स च स्वराश्च पूर्वे भवन्ति व्यञ्जन-मुत्तरं यद्देभ्यइत्युत्सर्गः । अस्य भवदमेवापवादमाह । सामवशादिति चैवापवादाननुलोमानामन्वक्षरसन्धीना-मपवादानिति ॥

सर्वशास्त्रार्थं प्रतिकण्ठमुक्तम् ॥

सर्वं च तच्छास्त्रं च सर्वशास्त्रं तस्यार्थः तं सर्वशास्त्रा-र्थं उत्सर्गत्वेन पुरस्कृत्य तस्यैवापवादत्वेन प्रतिकण्ठ-मुक्तं जानीयात् । प्रतिकण्ठशब्देन निपातनमुच्यते । तद्धि कण्ठं कण्ठमिव प्रतिसंगृह्य एकैकस्यैव प्रदर्श्य-ते । नू इत्याते इत्यत्रन्वित्या इतिप्राप्ते चैप्रसन्धेरपवा-दो दीर्घत्वं च निपात्यते । परीतो षिञ्चतेति, इतः सि ञ्चतेति प्राप्ते विसर्जनीयस्य सोपधस्यौत्वं निपात्यते । परस्य च षत्वम् ॥

स्थानप्रश्लेषोपदेशे स्वराणां ह्रस्वादेशे ह्रस्वदीर्घौ सवर्णौ

कण्ठ्याकारइत्यादिस्थानोपदेशः । समानाक्षरे स-स्थानइत्यादिप्रश्लेषोपदेशः । एतस्मिन्नुभयरूपे स्व-राणामुपदेशे सति यत्र ह्रस्वस्वरआदिश्यते तत्रोभा-वपि ह्रस्वदीर्घौ सवर्णौ प्रत्येतव्यौ । कण्ठ्योकारइत्युक्तेः ह्रस्वदीर्घावपि गृह्येते । उपलक्षणार्थं चैतत् । तथा-हि । अथः स्विदासीदित्यादीनां प्लुतानां तालुस्थानं

अधः स्विदासी३दुपरि स्विदासी३द-
र्थे प्लुतिर्भी३रिव विंदती३त्रिः ॥

तिस्रो मात्राः प्लुतस्वरो भवतीति प्रतिज्ञाय अधु-नोदाहरणैस्तानेव प्लुतान्दर्शयितुमाह । अधः स्विदा-सी३ दुपरि स्वि दासीत् । नत्वाभी३रिवविन्दती३, एते-षूदाहरणेषु अर्थे प्लुतिः, अर्थसमाप्ते प्लुतिः, आख्यातस्या-न्ते स्वरे प्लुतिरित्यर्थः । उदाहरणैरेव त्रित्वस्य सिद्धत्वा-त्त्रिग्रहणं करोति तद्विषयापेक्षयैव । स प्रैषसंहिता-चतुःषष्ट्यां त्रिरेव प्लुतो भवतीति, भीरिव ग्रहणं च विशेषणग्रहणार्थं अध उपरिशब्दौ विशेषणत्वेनोपादीये-ते, किंस्विदासीदित्यत्र प्लुतिर्माभूदिति, भयं विंदति मामित्येवमादि निवृत्त्यर्थम् ॥

स्वरभक्तिःपूर्वभागक्षराङ्गम् ॥

ऋकारवर्णः स्वरभक्तिरुत्तरे वक्ष्यति । सा स्वरभ-क्तिः पूर्वं रेफं लकारं वा भजते । रेफादुत्तरा रेफसदृ-शी भवति । लकारादुत्तरा लकारसदृशी भवति । रेफा-द्वा लकाराद्वा यस्माद्व्यञ्जनादुत्तरा भवति तत्सहिता सा पूर्वस्य स्वरस्याङ्गं भवतीत्यर्थः । यथा प्रत्यु अदर्शि आ-र्ष्टिषेणः । वनंस्पतेशतवल्शो । नारायासो न जल्हवः । अन्वर्थसञ्ज्ञा चेयं । स्वरभक्तिः स्वरप्रकारइत्यर्थः ॥

द्राघीयसी सार्द्धमात्रा ॥

तत्र या दीर्घतरा स्वरभक्तिः साऽर्द्धमात्रा काला भवति। यथा प्रत्यु अदर्शि। कर्हि। वनस्पते शतवल्शो॥

इतरे च॥

उक्तकालेभ्यो येऽन्ये वर्णास्ते अर्द्धमात्राकाला भवन्ति। कादीनि व्यञ्जनान्युदाहरणम्॥

अर्द्धोनान्या॥

द्राघीयस्याः स्वरभक्तेर्याऽन्या स्वरभक्तिः साऽर्द्धोना भवति। पादमात्रा भवतीत्यर्थः, यथा आर्ष्टिषेणः। वर्ष्यन्॥

रक्तसञ्ज्ञोऽनुनासिकः॥

अनुनासिको वर्णो रक्त उच्यते। यस्य वर्णस्यानुनासिकसञ्ज्ञा विहिता तस्यानेन रक्तसञ्ज्ञा विधीयते। यथा अनुनासिकोऽन्त्यः। ङञणनमाः। पूर्वस्तस्यानादनुनासिकः स्वरः। महाँ इन्द्रो नृवत्। यन्नीक्षणं माँस्पचन्याः। रक्तसञ्ज्ञाप्रयोजनं 'रक्तं ह्रस्वं द्राघयन्त्युग्रओकः'। 'रक्तौ रागः समवाये स्वराणामिति'॥

संयोगस्तु व्यञ्जनसंनिपातः॥

व्यञ्जनयोर्मेलकः संयोगो भवति। यथा प्रप्रवस्त्विष्टभमिषं, संयोगसञ्ज्ञाप्रयोजनं 'स्वरानुस्वारोपहितो द्विरुच्यते संयोगादिरिति' ॥

कण्ठ्योकारः॥

इदानीं वर्णानां स्थानान्युच्यन्ते । कण्ठे भवः कण्ठ्यः । कण्ठस्थानो अकारवर्णः प्रत्येतव्यः । 'ह्रस्वादेशे ह्रस्वदीर्घौ सवर्णाविति' वचनात्यतअकारआकारौ गृह्येते । यथा अआ स्थानकथने प्रयोजनं । 'निरस्तं स्थानकरणापकर्षे' इति ॥

प्रथमपञ्चमौ च द्वाऊष्मणाम्॥

प्रथमो हकारः पञ्चमो विसर्जनीयः एतौ चोष्मणां मध्ये कण्ठस्थानौ वेदितव्यौ । ह । अः । द्वाविति पादपूरणः । प्रथमपञ्चमाविति द्विवचनेनैव द्वित्वस्याभिहितत्वात् ॥

केचिदेता उरस्यौ॥

केचिदाचार्या एतौ हकारविसर्जनीयौ उरस्थानाविच्छन्ति । ह । अः ॥

ऋकारऌकारावथ षष्ठऊष्मा जिह्वामूलीयाः प्रथमश्चवर्गः॥ ८॥

ऋकारश्च लृकारश्च षष्ठश्चोष्मा जिव्हामूलीयः प्रथमश्च ककारादिवर्गः एते जिव्हामूलस्थाना वेदितव्याः । ऋॠलॢॡ ॅकखगघङ । ननु च 'धातौ स्वरः कल्पयता लृकार इति' लृकारस्य स्वरसंज्ञा कृता । 'चाक्लृपे तेन ऋषयो मनुष्या इति' प्रयोगश्च दृश्यते । लृकारस्तु चतुःषष्ट्यां न दृश्यते । अथ किमर्थमुदाह्रियते । नैष दोषः । यथोदकाहारस्य मत्स्याहरणमविरुद्धं । यथा पुष्पाहारस्य फलाहरणमविरुद्धं, एवमेतदपिप्रसङ्गादुच्यते ॥

तालव्यावेकारचकारवर्गाविकारैकारौ यकारः शकारः ॥

एकारश्च चवर्गश्च इकारश्च ऐकारश्च यकारश्च शकारश्च एते तालुस्थाना वेदितव्याः, एचछजझञइऐयशाः ॥

मूर्द्धन्यौ षकारटकारवर्गौ ॥

मूर्द्धि स्थाने षकारश्च टवर्गश्च वेदितव्यौ षटठडढणाः ॥

दन्तमूलीयस्तु तकारवर्गः ॥

दन्तमूलस्थानस्तकारवर्गो वेदितव्यः । तथदधनाः ॥

सकाररेफलकाराश्च ॥

सकारादयश्च वर्णा दन्तमूलस्थाना वेदितव्याः । स-

रत्नाः ॥

रेफवर्त्स्यमेके ॥

एके आचार्या रेफं वर्त्स्यमिच्छन्ति । वर्त्से भवो वर्त्स्यं । वर्त्सशब्देन दन्तमूलादुपरिष्टादुच्छूनः प्रदेश उच्यते । अवकोदन्तमूलीयैरितिदर्शनात् ॥

शेषओष्ठ्योऽपवाद्य नासिक्यान् ॥

शेषो वर्णराशिः ओष्ठस्थानो वेदितव्यः । किमविशेषेण नेत्याह । अपवाद्य नासिक्यान् परिवर्ज्य नासिकास्थानान्वर्णानित्यर्थः, कश्च शेषः । उऊओऔपफबभमवउपध्मानीयःस्यदिति । के ते नासिक्या इत्यस्यामपेक्षायामाह ॥

नासिक्ययमानुस्वारान् ॥

इतिनासिक्याः । कंखंगंघंइति यमाः । वक्ष्यति हि 'यमः प्रकृत्यैव सदृगिति' । अंइत्यनुस्वारः एते नासिक्याः ॥

इति स्थानानि ॥

अधिकरणं वर्णानां स्थानशब्देनोच्यते । इतिकरणः समाप्त्यर्थः । कंअोकारइत्यत आरभ्य परिभाषितं तानि स्थानानि वेदितव्यानि ॥

अत्र यमोपदेशः ॥ ९ ॥

कंठ्योकार इत्यत आरभ्य यानि स्थानान्युक्तान्यत्र एषु स्थानेषु यमानां स्थानोपदेशः कर्त्तव्यः। नासिक्यास्तावत्सर्व एव यमा उक्ताः। द्वितीयं तु प्रकृत्याश्रयं यत्स्थानं तदर्थमिदमुक्तं, तच्च भवद्यथान्तरं भवति। पलिक्नीरित्यत्र वाकारस्वरूपो यमः, चख्नथुरित्यत्र खकारस्वरूपो यमः, जग्मतुरित्यत्र गकारस्वरूपो यमः। जघ्नुरित्यत्रघकारस्वरूपो यमः। वक्ष्यति। 'यमः प्रकृत्यैवसदृगिति'। एवं विंशतिर्यमा बह्वृचानां भवन्ति स्वरूपैश्चत्वार एव, तदन्तरञ्च यमलक्षणे विचारयिष्यामः। डकारस्य पूर्वोक्तस्थानापरितोषात्स्थानान्तरं प्रतिपादयितुमाह॥

जिह्वामूलं तालु चाचार्य आह स्थानं डकारस्य तु वेदमित्रः॥

अधस्तनं स्थानमुपसंहरन्नाह। आचार्यो वेदमित्रो जिह्वामूलं तालु च डकारस्य स्थानमाह। कोऽन्यथा ब्रवीति। आचार्यग्रहणंपूजार्थम्॥

द्वयोश्चास्य स्वरयोर्मध्यमेत्य सम्पद्यते स डकारो ळकारः॥१०॥

ळ्हकारतामेतिस एव चास्य ढकारः

सन्नूष्मणा संप्रयुक्तः ॥

इला साल्हा चात्र निदर्शनानि वीड्-
वंगइत्येतदवग्रहेण ॥ ११ ॥

सएवोक्तस्थानो डकारोऽस्य आचार्यस्य मतेन द्व योः स्वरयोर्मध्यं प्राप्य लकारभावं याति । किं च सएव डकारो हकारेणोष्मणा संप्रयुक्तः सन् अस्यैवाचार्यस्य मतेन ढकारे तथासति स एव ढकारः ल्ह कारतां याति । अस्यार्थस्यष्टत्वात्, स्वयमेवोदाहरणानि दर्शयति । इलासाल्हा चात्र यथासङ्ख्येन लकारल्हकारयोरुदाहरणं । इलां देवीः, मरुद्भिरुग्रः पृतनासुसाल्हा । बहुवचनमत्र वक्ष्यमाणोदाहरणापेक्ष्यं । वीड्वंगइत्येतदुदाहरणमवग्रहेण सह भवति । वनस्पवीलु । अङ्गः । स्वरयोरिति किं । वनस्पते वीड्वङ्गः । मीढ्वस्तोकाय तनयाय ॥

न्यायैर्मिश्रानपवादान्प्रतीयात् ॥

न्याया उत्सर्गाः महाविषया विधयः । अपवादा अल्पविषया विधयः । तानुत्सर्गैर्मिश्रानेकीकृतान्नजानीयात् । अपवादविषयं मुक्त्वोत्सर्गाः प्रवर्त्तन्त इत्यर्थः । स्पर्शाः पूर्वं व्यञ्जनान्युत्तराण्यास्थापितानामवसानम् तत्सन्धिविषयमुत्सर्गः । घोषवत्पराः प्रथमास्तृतीयानि-

त्यपवादः, एष स्य स च स्वरास्च पूर्वे भवन्ति व्यञ्जनमुत्तरं यदेभ्यइत्युत्सर्गः । अस्य स्वदमेवापवादमाह । सामवशादिति चैवापवादाननुलोमानामन्वक्षरसन्धीनामपवादानिति ॥

सर्वशास्त्रार्थं प्रतिकण्ठमुक्तम् ॥

सर्वं च तच्छास्त्रं च सर्वशास्त्रं तस्यार्थः तं सर्वशास्त्रार्थं उत्सर्गत्वेन पुरस्कृत्य तस्यैवापवादत्वेन प्रतिकण्ठमुक्तं जानीयात् । प्रतिकण्ठशब्देन निपातनमुच्यते । तद्धि कण्ठं कण्ठमिव प्रतिसंगृह्य एकैकस्यैव प्रदृश्यते । नू इत्याते इत्यत्रन्वित्या इतिप्राप्ते चैप्रसन्धेरपवादो दीर्घत्वं च निपात्यते । परीतोषिञ्चतेति, इतः सिञ्चतेति प्राप्ते विसर्जनीयस्य सोपधस्यौत्वं निपात्यते । परस्य च षत्वम् ॥

स्थानप्रश्लेषोपदेशे स्वराणां ह्रस्वादेशे ह्रस्वदीर्घौ सवर्णौ

कण्ठ्याकारइत्यादिस्थानोपदेशः । समानाक्षरे सस्थानइत्यादिप्रश्लेषोपदेशः । एतस्मिन्नुभयरूपे स्वराणामुपदेशे सति यत्र ह्रस्वस्वरआदिश्यते तत्रोभावपि ह्रस्वदीर्घौ सवर्णौ प्रत्येतव्यौ । कण्ठ्योकारइत्युक्तेः ह्रस्वदीर्घावपि गृह्येते । उपलक्षणार्थं चैतत् । तथाहि । अथः स्विदासीदित्यादीनां प्लुतानां तालुस्थानं

भवतीति । तथा इकारोदयएकारमकारः सोदयस्त-येत्यत्र ह्रस्वदीर्घावपि गृह्येते । स्थानप्रश्लेषोपदेशाद्-लिकिं । 'ह्रस्वपूर्वस्तु सोकारमिति' ह्रस्वएव गृह्यते ।

असावमुमिति तद्भावमुक्तं यथांतरम् ॥

असाविति प्रथमानिर्दिष्टस्य ग्रहणं, अमुमिति द्वितीयानिर्दिष्टस्य । यत्रासौ वर्णो अमुमित्येवं वक्ष्यति । तत्र तद्भावमुक्तं जानीयात् । तदित्यनेन द्वितीयानिर्दिष्टं परामृश्यते । तेन रूपेण भवनं तद्भावः स च प्रथमानिर्दिष्टस्य भवति । तं च तद्भावं यथान्तरं जानीयात् । यो यस्यान्तरः संनिकृष्टस्थानकरणानुप्रदानैः स तस्य भवति । यथा समानाक्षरे सस्थाने दीर्घमेकमुभे स्वरमिति । तत्रायं अत्रासौ अमुमिति तद्भावमुक्तमिति द्वावकारौ दीर्घमेकं स्वरमापद्यते । तच्च यथान्तरमिति कृत्वा आकारमेवापद्यते । मधु उदकं मधूदकं । अत्र असावमुमिति तद्भावमुक्तमिति, द्वावुकारौ दीर्घमेकं स्वरमापद्यते । तं च यथान्तरमिति कृत्वा ऊकारमेवापद्यते । न्यायैर्मिश्रानपवादानित्यत आरभ्य परिभाषासूत्राण्येतानि ॥

पादवच्चैव प्रैषान् ॥

होता यक्षदग्निं समिधा सुसमिद्धेत्यादयः प्रैषास्तान्पादतुल्यलक्षणान् जानीयात् । ऋचु यस्य यस्य त-

ष्प्रैषेष्वपि भवतीत्यर्थः। तद्यथा नकार अकारोपधइत्यनेन ककारलोपः पदवृत्तिषु विहितः स प्रैषेष्वपि भवति। होता यक्षदिन्द्रं हरिवा इन्द्रो धानाइति। इन्द्राग्नीच्छागस्येत्यत्र छकारो दीर्घेण समेतिवर्जमिति वचनाच्छकारस्य द्वित्वं च न भवति॥

प्राक्चनार्षादितिकरणात्पदान्तांस्तद्युक्तानाम्॥

पदान्तान्पदादिभिः सन्दधदिति दर्क्ष्यतिसंहितालक्षणं वक्ष्यति। न च पदान्तपदाद्योर्लक्षणमनुक्त्वा संहितालक्षणं वेदितुं शक्यते। तत्र पदादयो ज्ञायन्त एव। पदान्ता अपि ये इतिकरणरहिताः। ये चात्र सेतिकरणास्ते सन्दिह्यन्ते। अतस्तत्र लक्षणमाह॥ प्राक्पूर्वेण अनार्षादितिकरणात्। अवैदिकादितिकरणात् पदान्ताञ्जानीयात्। कथंभूतानां। तद्युक्तानां तेनानार्षेणेति करणेन युक्तानां सम्बद्धानां। प्रातरिति। सोमं देवं, भारितिभाः। अत्र विसर्जनीयः पदान्तः न तु रेफः ऊष्मान्तस्थसोष्मचकारवर्गीयां तं यान्त्यन्यत्र विसर्जनीयादिति वचनात्। अनार्षादितिकरणादिति किं, यः प्राणतीति॥

तेन येऽसंहितानाम्॥

यत्रेतिकरणो विद्यते न तु पदान्तेन संसृष्टस्तत्रायं

विधिरुच्यते । तेनर्षिणेतिकरणेनासंहितानामसम्बद्धानां पदानां ये पदान्तास्तएव पदान्ता वेदितव्याः । इन्द्राग्नी इति । अस्मे इति । इन्द्राग्नीइत्यपादियं । प्रातरितिसोमं । इत्येवं संहिता मा भूदिति आरभः ॥

सामवशा इति चैवापवादा न कुर्वंतिये सम्पदं पादवृत्तयोः ॥

सामवशान् सन्धीनुपरिष्टाद्वक्ष्यति । यथादिष्टं सामवशः समन्धिरिति । तान् सामवशान् सन्धीननुलोमानामन्वक्षरसन्धीनामपवादभूतान् जानीयात् । अन्वर्थसञ्ज्ञा चेयं । समस्य भावः सामं "प्राणभृज्जातिवयो वचनोद्गात्रादिभ्यो ऽञिति" उद्गात्रादित्वादञ् । छन्दसां समत्वं वशः प्रयोजनं येषामन्वक्षरसन्धीनां ते सामवशाः सन्धयः छन्दसां संपत्कराइत्यर्थः । अतएवमाह । कुर्वंति ये सम्पदं पादवृत्त्योः । कतरौ तौ पादस्य वृत्तौ गुर्वक्षरप्रपञ्चो लघ्वक्षरप्रपञ्चश्च । ताभ्यां च प्रपञ्चाभ्यां गायत्र्यादयः पादा वर्तंते । अतः पदस्य तौ वृत्तौ । पादवृत्त्यास्य सम्पदं कुर्वंति । नार्थांतरं कुर्वन्ति । "मक्षूमक्षूकृणुहि गोजितो न" इत्युदाहरणानि ॥

अप्रत्याम्नाये पदंवच्च पद्यान् ॥

पदान्तादिष्वत्र विकारशास्त्रमिति वक्ष्यति । ननु त-

त्पद्येषु प्राप्नोति । अतस्तत्रापवादार्थमाह । प्रत्याम्नायः
पुनर्वचनं । असतिपुनर्वचने पदवत्पद्यान् जानीया-
त् । त्वा ऊतासः, त्वोतासोन्यर्वता । उकारोदयऊका-
रमिति पदसन्धिषु वक्ष्यति । पद्येष्वपि तद्भवति ।
अप्रत्याम्नायइतिकिं । वसोरिन्द्र वसुपतिमिति षष्ठ
षाष्टाक्षरमिति स्तुतिः प्राप्ता । विग्रहइति पुनर्वच-
नान्न भवति । किमेतावानेवापवादो नेत्याह ॥

ऋते न तोपाचरितक्रमस्वरान् ॥

ऋतेविहाय परित्यज्य न तं उपाचरितं क्रमं स्वर-
ञ्च । अन्यत्र पदवत्पद्यान् जानीयात् । इह तु पदस्य
यत्कार्यं विधीयते तत्पद्यस्य न भवति । न ते, सुदीति-
भिः, सुदीदिहि, पदकार्यं पद्येऽपि स्यात्, भिः श-
ब्देनावग्रहस्वरेणोपहितत्वात्स्ववग्रहस्वरेणेति सुशब्द-
स्य षत्वं स्यात् । यदहं गोपतिः स्यां । यदि पदकार्यं
पद्ये स्यात् अत्रापि पदादयस्य स्वितीतिपतिशब्देनाव-
ग्रहस्वरेणोपहितत्वात् स्वितिपदादेः षत्वं स्यात् । ण-
त्वे तूदाहरणं नास्ति । उपाध्यायस्तु पितृयाणं इत्यु-
दाहरति । पूर्वपदस्थान्निमित्तादुत्तरस्य नकारस्य पदव-
त्पद्यानिति पदभावादभिन्नपदवत्त्वान्नतिर्न प्राप्नोति ।
ततो ऋते न तदित्यनेन प्राप्यतइत्यनेनाभिप्रायेण । ए-
तस्मात् ॥ यत्र च सामान्येन पदस्य कार्यं विधीयते

तच्च पदवत्पद्यानित्यनेन पद्येष्वपि प्राप्यते तत्प्राप्तं 'सहते नत' इत्यनेन पुनर्निषिध्यते । सोऽस्यापवादसूत्रस्य विषयः । अत्र तु स्वयमेव सूत्रकारोऽवोचत् । 'ऋकाररेफषकारानकारं समानपदेऽवगृह्ये नमन्ति । अन्तःपदस्थमिति । अतएतदस्योदाहरणं । उपाचरितः । पथस्पथः परिपतिं । अत्रापि पदकार्यं यदि पद्येषु स्यात्पथस्पथ इत्यत्रोपाचरितो न स्यात् भिन्नपदत्वात् । अन्तः पदं तु सर्वत्रैवोपाचरित इत्यनेनान्तःपदमुपाचरितो विधीयते । अतः पदवद्भावः उपधानामुपाचरिते निषिध्यते । निरवकाशोऽयमन्तः पादविधिरिति चेन्न । अज्जस्या इव । दुष्प्राप्यो वहन्ता । त्वं हि राधस्पत इत्येवमादिषु समापाद्योपाचरितेषु स्यात् । अत्र हि विक्रान्तसन्धिरेव भवति । न तु खण्डनं । क्रमः । सुतसोमा अहर्विदः । अत्र यदि पदवत्पद्याः स्युः "क्रमोद्वाभ्यामभिक्रम्येति' द्वाभ्यां पदाभ्यां स्यात् । स्वरः । पुरोहितमितिपुरः । हितम् । अत्र पुरः शब्दस्यान्तोदात्तस्य हितशब्दोऽनुदात्तो मात्राकालव्यवहितः । तत्र पदवद्भावे सति पूर्वमन्तोदात्तं पदमनपेक्षयैव हितशब्दोऽनुदात्तः स्यादतः स्वरग्रहणं । ननु यथा 'सेवीयमानानामि'त्यनेनावग्रहस्य स्वरं वक्ष्यति एवं तर्हि स्पष्टार्थं स्वरग्रहणम् ॥

अष्टावाद्यानवसाने प्रगृह्यानाचा-

यां आहुरनुनासिकान्त्स्वरान् ॥

अष्टौ स्वरानाद्यानकारादीनाचार्या अप्रगृह्यान् अवसाने अनुनासिकान् ब्रुवन्ति । इन्द्र यो नूतनैरुत । इन्द्वो वासुगन्ति । आद्यानितिकिं । अग्ने । शतक्रतो । अवसानइति किं । न निमिषन्ति सुरगणाः । अप्रगृह्यानिति किं । सुतानां वाजिनी वसू ॥

तत्त्रिमात्रे शाकलादर्शयन्त्याचार्यशास्त्रापरिलोपहेतवः ॥

तदेतदनुनासिक्यं त्रिमात्रे स्वरे शाकल्यऋषिर्मतानुसारिणो दर्शयन्ति । अत्र हेतुमाह । आचार्यशास्त्रमनेनैकेन प्लुतेनानुनासिकेन सता कस्मात्कमपरिलुप्तं यथा स्यादिति । नत्वाभीरिवि विंदती३ ॥

ऋकारादयो दश नामिनः स्वराः ॥

ऋकारादौ कृत्वा दश स्वरा नामिसञ्ज्ञा वेदितव्याः । नमयन्ति दन्त्यं सन्तं मूर्द्धन्यं कुर्वन्तीति नामिनः । ऋ ॠ इ ई उ ऊ ए ऐ ओ औ इति । नामिसञ्ज्ञाप्रयोजनं 'अन्तः पादं नाम्युपधः सकार इति ॥

पूर्वो नन्तानान्तिषु नम्यमुत्तरम् ॥

ऋकाररेफषकारा नकारं नमन्तीति वक्ष्यति तत्र

पूर्वे ऋकारादय उत्तरे वा अतस्तद्व्यवस्थार्थमाह।
पूर्वोऽनन्तान्नतिषु नम्यमुत्तरं। नतिषु वर्तमानानां वर्णानां पूर्वोनन्तावर्णो भवति। नम्यं व्यञ्जनमुत्तरं भवति। यथा मनुप्रविद्वान्निपद्यमानं। पूर्वोऽनन्तेति किं, अर्वाचमघयय्यं नृवाहणं। ऋकारात्पूर्वस्य नकारस्य नतिर्माभूदिति। नम्यमुत्तरमितिकिं। ऋकारादुत्तरस्य वाहनं नकारस्य नतिर्यथा स्यात् इति॥

सहोपधोऽरिफितएकवर्णवद्विसर्जनीयः स्वरघोषवत्परः॥

अरिफितोविसर्जनीय उपधासहित एकवर्णवदवगन्तव्यः। स्वरपरो घोषवत्परश्च सन् स्वरपरः। य इन्द्र सोमपातमः। 'ह्रस्वपूर्वस्तु सोकारमिति' सोपधस्याकारः। घोषवत्परः। नमो भरन्त एमसि। ऊधारं, ह्रस्वपूर्वइति सोपधस्यौकारः। अरिफितइति किं। पुनर्द्योर्देवी पुनरन्तरिक्षं॥ स्वरघोषवत्परइति किं। यस्तिग्मशृङ्गो वृषभो न भीमः॥

ओकारआमन्त्रितजः प्रगृह्यः॥

ओकार आमन्त्रिताज्जातः प्रगृह्यसञ्ज्ञो भवति। इन्द्रो इति। विष्णो इति। प्रगृह्यसञ्ज्ञाप्रयोजनं। 'प्रकृत्येतिकरणादौ प्रगृह्या' इति। एतच्च सूत्रं स्वार्थ-

मभिधायोत्तरसूत्रेषु प्रगृह्यसंज्ञामधिकरोति । अतोऽधिकारसूत्रमेवैतत् । ननु अधिकारसूत्रं परार्थं भवति । एतत्तु स्वार्थमभिधाय परार्थं भवति । अथ कथमधिकारसूत्रमेतदिति । नैष दोषो गुणोऽयं शास्त्रकृतो यदनेनैव सूत्रेण स्वार्थमभिधत्ते अधिकारं च करोति । अतोऽधिकारसूत्रमेवैतदिति । "आह च, उभयार्थं परार्थं वा सूत्रं स्यादाधिकारिकम् । संज्ञासूत्रंपरार्थं स्यात्पारिभाषिकमेव च" । "परिभाषां च सञ्ज्ञां च कार्यकालं प्रचक्षते । अधिकारः कृतो यत्र ततोऽन्यत्र न गच्छति" ॥

पदं चान्यः ॥

आमन्त्रितसञ्ज्ञितादोकारादन्यओकारः पदं ओइति सोऽपि प्रगृह्यसञ्ज्ञो भवति । ओइवर्तते रथ्येव चक्रा ॥

अपूर्वपदान्तगश्च ॥

पूर्वपदान्तगश्च यओकारो न भवति स प्रगृह्यसञ्ज्ञो भवति । पूर्वपदोत्तरपदव्यपदेशश्च समासएव भवत्यतोऽयमर्थः । पूर्वपदस्यौकारस्य प्रगृह्यसञ्ज्ञा न भवति अन्यत्र सर्वत्र भवति । याँस्त्वोनुदाद्यविर्भरध्यै । एषो उषा अपूर्व्या । अपूर्वपदान्तग इतिकिं । यदहं गोपतिः स्याम् । कुवित्सु नो गविष्टये । नन्वनेनैवसूत्रेणाध-

स्तनयोः सूत्रयोर्विषयः सूचितः। एवंतर्ह्यधस्तनाभ्यां सूत्राभ्यां अस्यैव सूत्रस्य प्रपञ्चः कृतः, ते वै विधयः सङ्गृहीतव्या येषां लक्षणं प्रपञ्चश्च॥

षष्ठादयश्च द्विवचोन्तभाजस्त्रयो दीर्घाः॥

षष्ठादयश्च त्रयो दीर्घाः स्वरा द्विवचनाभिधायिनः प्रगृह्यसञ्ज्ञा भवन्ति। इन्द्राबृहस्पती वयं। इन्द्रवायू इमे सुताः। द्वे विरूपे चरतः स्वर्थे। द्विवचोन्तभाजइति किम्। अग्नऽआयाहि वीतये॥

साप्तमिकौ च पूर्वौ॥

एतेषामेव त्रयाणां वर्णानां मध्ये यौ पूर्वौ दीर्घौ स्वरौ तौ प्रगृह्यसञ्ज्ञौ भवतः सप्तम्यर्थाभिधायिनौ चेद्भवतः। दृतिं न शुष्कं सरसी इति। सरस्यामिति प्राप्ते छान्दसः सप्तम्यर्थ ईकारः। सोममिन्द्र चमू सुतम्। चम्वामिति प्राप्तसप्तम्यर्थ ऊकारः। स्वायां तनू ऋत्व्ये। सोमो गौरी अधिश्रितः। स्तीर्णं राये सुभरं वेद्री। साप्तमिकाविति किं। पीत्वी सोमस्य वावृधे॥

अस्मे युष्मे त्वे अमी च प्रगृह्याः॥

अस्मे युष्मे त्वे। अमीइत्येते च ईकारैकाराः प्रगृ-

ह्यसञ्ज्ञा भवन्ति। अस्मे। अस्मे आवहतं रयिं।
युष्मे। न युष्मे वाजबन्धवः। त्वे। त्वे इदूयते हविः।
अमी। अमी ये पञ्चुक्षणः। प्रगृह्यसञ्ज्ञाधिकारे
पुनः प्रगृह्यग्रहणं ईकारस्य एकारस्य च सप्तम्यर्थनि-
वृत्यर्थम्॥

उपोत्तमं नानुदात्तं न पद्यम्

अस्मे युष्मे इत्यादीनां यदुत्तमस्य पदस्य समीपे पदं
तदनुदात्तं वा पद्यं सत्प्रगृह्यसञ्ज्ञं न भवति। श्रोह
ब्रह्माणो विचरन्त्यु त्वे। त्वं तमग्ने अमृतत्व उत्तमे॥

उकारश्चेतिकरणेन युक्तो रक्तोऽपृ-
क्तोद्राघितः शाकलेन॥

अपृक्तश्च उकारः प्रगृह्यसञ्ज्ञो भवति स च इति-
करणेन युक्तः। रक्तोऽनुनासिको दीर्घश्च भवति। शा-
कलेन मतेन। ऊइति। अपृक्तइति किं क्षितिसु। इ-
तिकरणेन युक्तइति युक्तवचनमितिकरणात्परस्याप्यु-
कारस्यदीर्घत्वं रक्तत्वं च भवति। ऊँइत्यूँ। आर्ष्यां च
संहितायां इतिकरणायोगात्। रक्तत्वं दीर्घत्वं प्रगृ-
ह्यसञ्ज्ञत्वं च न भवति। अवेदिन्द्रजलगुलः॥

ऊष्मा रेफी पञ्चमो नामि पूर्वः॥

पञ्चम ऊष्मा विसर्जनीयः। नामिपूर्वः सन्रेफि-

सञ्ज्ञो भवति । अग्निरस्मि जन्मना । पूर्वीरहमशरदः । रेफिसञ्ज्ञाप्रयोजनं 'सर्वोपधस्तु स्वरघोषवत्परो रेफं रेफी' ॥

महोऽयो वर्जमितरो यथोक्तम्

महः अयः इत्येते पदे वर्जयित्वा उक्तादन्य इतरः अनामिपूर्वो यः पञ्चम ऊष्मा विसर्जनीयः स यथोक्तं वक्ष्यमाणं तथा रेफिसञ्ज्ञो भविष्यतीत्येतदधिकृतं वेदितव्यं । अवर्मह इन्द्र । अयस्कः । इत्येते वर्जयित्वा । ननु कस्मादनयोः पदयोः पुरस्तादपवादः क्रियते, एते हि पदे वक्ष्यमाणानां पदानां विशेषणाभिप्रायेण पठ्यते । नैतत् । यथाभूतं च इतरेषां विशेष्यभूतानां पदानां रूपं तथाभूतमनयोरपि पदयोः । तेषामथनामिपूर्वो विसर्जनीयः । यथा च तेषां तथा अनयोरपि पदयोः अवर्मह इत्यतो निपातनाशङ्का न कर्तव्येति । एवं तर्हि आचार्यः किमर्थं पुरस्तादपवादं करोति । अत्र ब्रूमः । यदेवमनेन प्रकारेण दुः प्रतिपाद्यत्वमस्यार्थस्यायं तावत्प्रधानभूतो दोषः । अन्यच्च ग्रन्थगौरवभयाद्दुष्टग्रिष्येण, तन्नोदितं महोऽयो वर्जमित्यनयोः पदयोः पुरस्तादपवादो न कर्त्तव्य इति । तच्च ग्रन्थगौरवमनेन प्रकारेण प्रतिपादयतः सुतरामपरिहृतमेवास्ते अतोऽयं लाघविकआचार्यः पुरस्तादपवादं च-

क्ते । मह्नोऽयोवर्जमिति ॥

अन्तोदात्तमन्तः॥

अन्तरित्येतत्पदं अन्तोदात्तं सद्रेफिसञ्ज्ञं भवति । अन्तरिच्छन्ति तं जने । अन्तोदात्तमिति किं । इयं वेदिः परोऽअन्तः पृथिव्याः ॥

अक्षा विपर्यये॥

अक्षारित्येतत्पदं अधस्तनस्य स्वरविपर्यये सति रेफिसञ्ज्ञं भवति । अन्तोदात्तं वाऽधस्तनपदन्तस्वरविपर्ययेऽनुदात्तं वाऽऽद्युदात्तं वा भवति । अनुदात्तम् । अनूपे गोमानोऽभिरक्षः । आद्युदात्तं यद्वारति देवयुः विपर्ययइति किं । व्युप्ता अक्षाअनुदीव आसन् ॥

स्पर्शे चोषः प्रत्यये पूर्वपद्यः॥

उषरित्ययं पूर्वपद्यः सन् स्पर्शे प्रत्यये रेफिसञ्ज्ञो भवति । उषर्बुध आवह । उषर्भुदभूदतिथिः । स्पर्शइति किं । उषउषो हि वसो । पूर्वपद्यइति किं । उषो मघोनि । प्रातः प्रातरित्येतत्पदं रिफितसञ्ज्ञं भवति । प्रातरग्निं प्रातरिन्द्रं हवामहे ॥

देवं भाः॥

भारित्येतत्पदं रिफितसञ्ज्ञं भवति देवमित्येतत्पदं पूर्वं चेत् । देवं भाः परावतः । देवमितिकिं । बृहद्-

भा बिभ्रती हविः ॥

वधराद्युदात्तम् ॥

वधरित्येतत्पदं आद्युदात्तं चेद्रिफितसञ्ज्ञं भवति । वधर्जवान तविषीभिरिन्द्रः । आद्युदात्तमिति किं । आरे गोहा नृहा वधो वो अस्तु ॥

करनुदात्तम् ॥

करित्येतत्पदं रिफितसञ्ज्ञं भवति अनुदात्तं चेत् । निकाव्या वेधसः शश्वतस्कः । अनुदात्तमिति किं । को अद्यनर्यो देवकामः ॥

अविभः ॥

अविभरित्येतत्पदं रिफितसञ्ज्ञं भवति । पितेव पुत्रमविभरुपस्थे ॥

तदादः ॥

आदरित्येतत्पदं तदित्येतत्पूर्वं चेद्रिफितसञ्ज्ञं भवति । दिवस्परि सुग्रथितं तदादः । तदेति किं । अदो यद्दारु प्लवते ॥

स्तः प्रागाथम् ॥

स्तरित्येतत्पदं प्रागाथं चेद्रिफितसञ्ज्ञं भवति । मानस्तरभिमातये । प्रागाथमिति किं । नास्य ते म-

त्पद्येषु प्राप्नोति। अतस्तत्प्रापणार्थमाह। प्रत्याम्नायः पुनर्वचनं। असतिपुनर्वचने पदवत्पद्यान् जानीयात्। त्वा ऊतासः, त्वोतासोन्यर्वता। उकारोदयऊकारमिति पदसन्धिषु वक्ष्यति। पद्येष्वपि तद्भवति। अप्रत्याम्नायइतिकिं। वसोरिन्द्र वसुपतिमिति षष्ठं चाष्टाक्षरमिति लुतिः प्राप्ता। विग्रहइति पुनर्वचनान्न भवति। किमेतावानेवापवादो नेत्याह॥

ऋते न तोपाचरितक्रमस्वरान्॥

ऋतेविहाय परित्यज्य न तं उपाचरितं क्रमं स्वरंच्च। अन्यत्र पदवत्पद्यान् जानीयात्। इह तु पदस्य यत्कार्यं विधीयते तत्पद्यस्य न भवति। न ते, सुदीतिभिः, सुदीदिहि, पदकार्यं पद्येऽपि स्यात्, भिः शब्देनावग्रहान्तरेणोपहितत्वात्स्ववग्रहान्तरेणेति सुशब्दस्य षत्वं स्यात्। यदहं गोपतिः स्यां। यदि पदकार्यं पद्ये स्यात् अत्रापि पदादयश्च क्षितीतिपतिशब्देनावग्रहान्तरेणोपहितत्वात् क्षितिपदादेः षत्वं स्यात्। णत्वे तूदाहरणं नास्ति। उपाध्यायस्तु पितृयाणं इत्युदाहरति। पूर्वपदस्थान्निमित्तादुत्तरस्य नकारस्य पदवत्पद्यानिति पदभावाद्भिन्नपदत्वान्नतिर्न प्राप्नोति। ततो ऋते न तइत्यनेन प्राप्यतइत्यनेनाभिप्रायेण। एतन्नासत्॥ यत्र च सामान्येन पदस्य कार्यं विधीयते

तत्र पदवत्पद्यानित्यनेन पद्येष्वपि प्राप्यते तत्प्राप्तं 'स-
हते नत'इत्यनेन पुनर्निषिध्यते । सोऽस्यापवादसूत्रस्य
विषयः । अत्र तु स्वयमेव सूत्रकारोऽवोचत् । 'ऋका-
ररेफषकारानकारं समानपदेऽवगृह्ये नमन्ति । अन्तः
पदस्थमिति । अतएतदस्मदुदाहरणं । उपाचरितः ।
पथस्पथः परिपतिं । अत्रापि पदकार्यं यदि पद्येषु
स्यात्पथस्पथइत्यत्रोपाचरितो न स्यात् भिन्नपदत्वात् ।
अन्तः पदं तु सर्वत्रैवोपाचरितइत्यनेनान्तःपदमुपा-
चरितो विधीयते । अतः पदवद्भावः उपधानामुपा-
चरिते निषिध्यते । निरवकाशोऽयमन्तः पादविधिरि-
ति चेन्न । अज्जस्या इव । दुष्प्राप्यो वहन्ता । त्वं हि रा-
धस्पतइत्येवमादिषु समापाद्योपाचरितेषु स्यात् । अत्र
हि विक्रान्तसन्धिरेव भवति । न तु खण्डनं । क्रमः ।
सुतसोमा अहर्विदः । अत्र यदि पदवत्पद्याः स्युः "क्रमो-
द्वाभ्यामभिक्रम्येति' द्वाभ्यां पदाभ्यां स्यात् । स्वरः । पुरो-
हितमितिपुरः । हितम् । अत्र पुरः शब्दस्यान्तोदात्तस्य
हितशब्दोऽनुदात्तो मात्राकालव्यवहितः । तत्र पदवद्भा-
वे सति पूर्वमन्तोदात्तपदमनपेक्ष्यैव हितशब्दोऽनुदात्तः
स्यादतः स्वरग्रहणं । ननु यथा 'सेवीयमानानामि'त्यने-
नावग्रहस्य स्वरं वक्ष्यति एवं तर्हि स्पष्टार्थं स्वरग्रहणम् ॥

अष्टावाद्यानवसाने प्रगृह्यानाचा-

यां आहुरनुनासिकान्त्स्वरान् ॥

अष्टौ स्वरानाद्यानकारादीनाचार्या अप्रगृह्यान् अवसाने अनुनासिकान् ब्रुवन्ति । ईडयोनूतनैरुत । इन्द्रेवो वासुयन्ति । आद्यानितिकिं । अग्ने । शतक्रतो । अवसानइति किं । न निमिषति सुरणः । अप्रगृह्यानिति किं । सुतानां वाजिनी वसू ॥

तत्त्रिमात्रे शाकला दर्शयन्त्याचार्यशास्त्रापरिलोपहेतवः ॥

तदेतदनुनासिक्यं त्रिमात्रे स्वरे शाकल्यऋष्टिमतानुसारिणो दर्शयन्ति । अत्र हेतुमाह । आचार्यशास्त्रमनेनैकेन प्लुतेनानुनासिकेन सता कृत्स्नमपरिलुप्तं यथा स्यादिति । नत्वाभीरिव विंदती३ ॥

ऋकारादयो दश नामिनः स्वराः ॥

ऋकारादौ कृत्वा दश स्वरा नामिसञ्ज्ञा वेदितव्याः । नमयन्ति दन्त्यं सन्तं मूर्द्धन्यं कुर्वंतीति नामिनः । ऋॠइईउऊएऐओऔइति । नामिसञ्ज्ञाप्रयोजनं 'अन्तः पादं नाम्युपधः सकारइति ॥

पूर्वो नन्तानातिषु नम्यमुत्तरम् ॥

ऋकाररेफषकारा नकारं नमन्तीति वक्ष्यति तत्र

पूर्वं ऋकारादय उत्तरे वा अतस्तद्व्यवस्थार्थमाह। पूर्वोऽनन्तानतिषु नम्यमुत्तरं। नतिषु वर्तमानानां वर्णानां पूर्वोनन्तावर्णो भवति। नम्यं व्यञ्जनमुत्तरं भवति। यथा अनुप्रविद्वान्पितृयाणं। पूर्वोऽनन्तेति किं, अर्वाचमघयच्यं नृवाहणं। ऋकारात्पूर्वस्य नकारस्य नतिर्मा भूदिति। नम्यमुत्तरमितिकिं। ऋकारादुत्तरस्य वाहनं नकारस्य नतिर्यथा स्यात् इति॥

सहोपधो रिफितएकवर्णवद्विसर्जनीयः स्वरघोषवत्परः॥

अरिफितोविसर्जनीय उपधासहित एकवर्णवदवगन्तव्यः। स्वरपरो घोषवत्परश्च सन् स्वरपरः। य इन्द्र सोमपातमः। 'ह्रस्वपूर्वस्तु सोकारमिति' सोपधस्याकारः। घोषवत्परः। नमो भरन्त एमसि। ऊधारं, ह्रस्वपूर्वइति सोपधस्यौकारः। अरिफितइति किं। पुनर्द्दार्द्दैवी पुनरन्तरिक्षं॥ स्वरघोषवत्परइति किं। यस्तिग्मशृङ्गो वृषभो न भीमः॥

ओकारआमन्त्रितजः प्रगृह्यः॥

ओकार आमन्त्रिताज्जातः प्रगृह्यसञ्ज्ञो भवति। इन्द्रो इति। विष्णो इति। प्रगृह्यसञ्ज्ञाप्रयोजनं। 'प्रकृत्येतिकरणादौ प्रगृह्या' इति। एतच्च सूत्रं स्वार्थ-

तर्नैतस्त्वष्टः॥ मातर्जनितर्भ्रातस्त्रातर-स्थातर्जरित र्धातर्वर्त्तः ॥ २७॥

होतः । सनितरित्यादीनि षोडशपदानि रिफित-सञ्ज्ञकानि भवन्ति । होतः, यथा होतर्मनुषोदेवता-तः, सुसनितरुग्रः, पोतर्यजे ति । प्रैषिकं ग्रावो नेष्टः पिबऽऋतुना, ज्यैष्ठेन सोतरिन्द्राय, विश्वानि देव सवि-तः । ते ते देव नेतः । शिवस्त्वष्टरिहागहि । पितर्मात-र्यदिहोप । बोधि प्रयन्तर्जनितर्वसूनां । इन्द्रभ्रातरुभय-त्राते, अर्थं ओजिष्ठत्रातरवित । समिस्थातर्हरीणां । प्रबोधय जरितर्जारमिन्द्रं । धातर्विधातः कलशाँ अ-भक्षयं । धनानां धर्त्तःखसा ॥

जामातर्दुहितर्दर्त्तः प्रशास्तरावितः पि-तः॥ दोषावस्तरवस्यर्त्तःप्रयन्तश्चेङ्ग्य-मुत्तमम् ॥ २८॥

जामातः प्रभृति प्रयन्तः पर्यंतान्येतानि पदानि रि-फितसञ्ज्ञानि भवन्ति । किमविशेषेण सर्वाणि पदानि नेत्याह । इङ्ग्यशब्देनसावग्रहं पदमुच्यते । उत्तमं प-दं सावग्रहं भवति तदानीं रिफितसञ्ज्ञं भवति । त्वष्टुर्जामातरद्भुत । प्रावाद्य दुहितर्दिवः । पुरान्दर्त्तः

पायुभिः प्रशास्तर्यजेति प्रैषिकं ॥ ओजिष्ठ त्रातरवितः पितर्मतिर्यदिह्वोप । दोषावस्तर्धियावयं । अवस्मर्तरधिवक्तारमस्मभ्यं । बोधि प्रयन्तर्जनितर्वसूनां । इडभ्यमुत्तममिति किं । उपप्रयन्तो अध्वरम् । प्रयन्तपदमत्र नावगृह्यते अतो रिफितं न ॥

दीधरभारवरीवरदर्दर्दरदर्द्धरजागरजीगः॥वारपुनःपुनरस्यरकस्यःसस्वरह्नः सनुतःसवस्त्राः॥ २९ ॥

दीधः, अभाः, अवरीवः, अदर्दः, दर्दः, अदर्धः, अजागः, अजीगः, वाः, अपुनः, पुनः, अस्यः, अकः, स्यः, सस्वः, अह्नः, सनुतः, सवः, अस्वाः, । इत्येतानि रिफितसञ्ज्ञानि भवन्ति । आमासुपक्वं प्राच्यानि दीधः । इषमूर्जं सुचितिं विश्वमाभाः । किमावरीवः कुहकास्य । अदर्दृत्समसृजः । अपोपदद्रिं पुरुकृतदर्दः । उत्संहायास्थाद्व्यृतूँरदर्धः । अजागरास्वधिदेवः । आदिद्ग्रसिष्ठ ओषधीरजीगः । वार्गिन्नराडुकाः च्छति । अनानुकृत्यमपुनश्चकार । पुनरागाः पुनर्नव । महोरात्रे चितयन्नत्रिमस्यः । अवद्यमिव मन्यमाना गुहाकः । शूरो न युध्यन्नवनो निदः स्यः, सस्वश्चिद्धि तन्वः । अह्नश्च कृष्णमह्नः । सनुतर्युयोधि तन्नतः, सवर्दुघाया पयः । आ

ह्यसञ्ज्ञा भवन्ति। अस्मे। अस्मे आवहतं रयिं। युष्मे। न युष्मे वाजबन्धवः। त्वे। त्वे इद्धूयते हविः। अमी। अमी ये पञ्चचक्षणः। प्रगृह्यसञ्ज्ञाधिकारे पुनः प्रगृह्यग्रहणं ईकारस्य एकारस्य च सप्तम्यर्थनिवृत्त्यर्थम्॥

उपोत्तमं नानुदात्तं न पद्यम्

अस्मे युष्मे इत्यादीनां यदुत्तमस्य पदस्य समीपे पदं तदनुदात्तं वा पद्यं सत्प्रगृह्यसञ्ज्ञं न भवति। श्रोह ब्रह्माणो विचरन्त्यु त्वे। त्वं तमग्ने अमृतत्व उत्तमे॥

उकारश्चेतिकरणेन युक्तो रक्तोऽपृक्तो द्राघितः शाकलेन॥

अपृक्तश्च उकारः प्रगृह्यसञ्ज्ञो भवति स च इतिकरणेन युक्तः। रक्तोऽनुनासिको दीर्घश्च भवति। शाकलेन मतेन। ऊइति। अपृक्तइति किं स्वितिसु। इतिकरणेन युक्तइति युक्तवचनमितिकरणात्परस्याप्युकारस्यदीर्घत्वं रक्तत्वं च भवति। ऊँइत्यूँ। आर्ष्यां च संहितायां इतिकरणायोगात्। रक्तत्वं दीर्घत्वं प्रगृह्यसञ्ज्ञत्वं च न भवति। अवेहिन्द्रजलगुलः॥

ऊष्मा रेफी पञ्चमो नामि पूर्वः॥

पञ्चम ऊष्मा विसर्जनीयः। नामिपूर्वः सन्रेफि-

सञ्ज्ञो भवति । अग्निरस्मि जन्मना । पूर्वीरहंशरदः । रेफिसञ्ज्ञाप्रयोजनं 'सर्वोपधस्तु स्वरघोषवत्परो रेफं रेफी' ॥

महोऽयो वर्जमितरो यथोक्तम्

महः अयः इत्येते पदे वर्जयित्वा उक्तादन्य इतरः अनामिपूर्वो यः पञ्चम ऊष्मा विसर्जनीयः स यथोक्तं वक्ष्यमाणं तथा रेफिसञ्ज्ञो भविष्यतीत्येतदधिकृतं वेदितव्यं । अवर्मह इन्द्र । अयस्कः । इत्येते वर्जयित्वा । ननु कस्मादनयोः पदयोः पुरस्तादपवादः क्रियते, एते हि पदे वक्ष्यमाणानां पदानां विशेषणाभिप्रायेण पठ्यते । नैतत् । यथाभूतं च इतरेषां विशेष्यभूतानां पदानां रूपं तथाभूतमनयोरपि पदयोः । तेष्वामयनामिपूर्वो विसर्जनीयः । यथा च तेषां तथा अनयोरपि पदयोः अवर्मह इत्यतो निपातनाशंका न कर्तव्येति । एवं तर्हि आचार्यः किमर्थं पुरस्तादपवादं करोति । अत्र ब्रूमः । यदेवमनेन प्रकारेण दुःप्रतिपाद्यत्वमस्यार्थस्यायं तावत्प्रधानभूतो दोषः । अन्यच्च ग्रन्थगौरवभयाद्दुष्टशिष्येण, तन्नोदितं महोऽयो वर्जमित्यनयोः पदयोः पुरस्तादपवादो न कर्त्तव्यइति । तच्च ग्रन्थगौरवमनेन प्रकारेण प्रतिपादयतः सुतरामपरिहृतमेवास्ते अतोऽयं लाघविकआचार्यः पुरस्तादपवादं च-

क्ते । मह्नोऽयोवर्जमिति ॥

अन्तोदात्तमन्तः ॥

अन्तरित्येतत्पदं अन्तोदात्तं सद्रेफिसञ्ज्ञं भवति । अन्तरिच्छन्ति तं जने । अन्तोदात्तमितिकिं । इयं वेदिः परोऽअन्तः पृथिव्याः ॥

अक्ता विपर्यये ॥

अक्तारित्येतत्पदं अधस्तनस्य स्वरविपर्यये सति रेफिसञ्ज्ञं भवति । अन्तोदात्तं वाऽधस्तनपदन्तस्वरविपर्ययेऽनुदात्तं वाऽऽद्युदात्तं वा भवति । अनुदात्तम् । अनूपे गोमानोऽभिरक्षः । आद्युदात्तं यदक्तारतिदेवयुः विपर्ययइति किं । व्युष्टा अक्ताअनुदीव आसन् ॥

स्पर्शे चोषः प्रत्यये पूर्वपदयः ॥

उषरित्ययं पूर्वपदस्थः सन् स्पर्शे प्रत्यये रेफिसञ्ज्ञो भवति । उषर्बुध आवह । उषर्भुद्भूदतिथिः । स्पर्शइति किं । उषउषो हि वसो । पूर्वपदइति किं । उषो मघोनि । प्रातः प्रातरित्येतत्पदं रिफितसञ्ज्ञं भवति । प्रातरग्निं प्रातरिन्द्रं हवामहे ॥

देवं भाः ॥

भारित्येतत्पदं रिफितसञ्ज्ञं भवति देवमित्येतत्पदं पूर्वं चेत् । देवं भाः परावतः । देवमितिकिं । बृहद्-

भा विभ्रती हविः ॥

बधराद्युदात्तम् ॥

बधरित्येतत्पदं आद्युदात्तं चेद्रिफितसञ्ज्ञं भवति। बधर्जवान तविषीभिरिन्द्रः । आद्युदात्तमितिकिं । आरे गोहा नृहा बधो वो अस्तु ॥

करनुदात्तम् ॥

करित्येतत्पदं रिफितसञ्ज्ञं भवति अनुदात्तं चेत् । निकाव्या वेधसः शश्वतस्कः । अनुदात्तमिति किं । को अद्धनर्यो देवकामः ॥

अविभः ॥

अविभरित्येतत्पदं रिफितसञ्ज्ञं भवति । पितेव पुत्रमविभरुपस्थे ॥

तदादः ॥

आदरित्येतत्पदं तदित्येतत्पूर्वं चेद्रिफितसञ्ज्ञं भवति । दिवस्परि सुग्रथितं तदादः । तदेति किं । अदो यद्दारु प्लवते ॥

स्तः प्रागाद्यम् ॥

स्तरित्येतत्पदं प्रागाद्यं चेद्रिफितसञ्ज्ञं भवति । मानस्तरभिमातये । प्रागाद्यमिति किं । नास्य ते स-

ह्रिमाणं परिष्टः ॥

एतशे कः ॥

करित्येतत्पदं एतशे पूर्वं चेद्रिफितसञ्ज्ञं भवति । पुरः सतीरुपरा एत शेकः । एतशइति किं । कोअद्यानर्यः । करनुदात्तमुदात्तार्थ आरम्भः ॥

दिवे कः ॥

करित्येतत्पदं रिफितसञ्ज्ञं भवति दिवे पूर्वं चेत् । मह्रे यत्पित्रं ईरसं दिवे कः । दिवइति किं । को अद्य ॥ उदात्तार्थमारम्भः ॥

अयस्कः

करित्येतत्पदं रिफितसञ्ज्ञं भवति अयइत्येतत्पूर्वं चेत् । इन्द्राय योनेः प्रदिवोअपस्कः । अयइति किं । कोवस्त्राता । उदात्तार्थ आरम्भः ॥

अत्साः ॥

अत्सारित्येतत्पदं रिफितसञ्ज्ञं भवति । लोपाशः सिंहं प्रत्यञ्च मत्साः ॥

अविपूर्वमस्तः ॥

अस्तरित्येतत्पदं रिफितसंज्ञं भवति विपूर्वं न चेत् । वज्रेण हि वृत्रहा वृत्रमस्तर । अविपूर्वमिति किं । पुरुत्रा वृत्रो अशयद्व्यस्तः ॥

स्वः स्वरितम् ॥

स्वरित्येतत्पदं रिफितसञ्ज्ञं भवति स्वरितं चेत् । स्वर्दृशे सुदृशीकमर्कैः । स्वरितमिति किं । यो नः स्वोअरणः ॥

न समासाङ्गमुत्तरम् ॥

स्वरित्येतत्पदं समासस्योत्तराङ्गं सद्रिफितसञ्ज्ञं न भवति । यः पृथिवीश्च प्रस्वश्च धर्मणा । उत्तराङ्गमिति किं । मादयस्व स्वर्णरे ॥

स्वरादेशोऽपूर्वपदेषु ॥

योऽयं स्वरादेशः अन्तोदात्तमन्तर्वंधराद्युदात्तं स्वः स्वरितं इत्यादेशः स अपूर्वपदेष्विति । पूर्वपदेषु न भवत्येतदुक्तं भवति । यदि पूर्वपदानि भवन्ति तदान्यस्वरानुदात्तादियुक्तान्यपि रिफितान्येव भवन्ति । अन्तर्वावत् क्षयं दधे । वर्धयंती बहुभ्यः । स्वर्जिदभिजित्पवते ॥

अवर्महः ॥

अवरित्येतत्पदं रिफितसञ्ज्ञं भवति । मह इत्येतस्मात्परात्पूर्वं चेत् । अवर्मह इन्द्र दादृहि । मह इति किं । अवो बभूथ शतमूते ॥

अनर्द्धचीति स्वरघोषवत्परमूधः ॥

पदसन्धिषु वेदितव्याः । ऋतऋषिमुग्रमभिमातिषाहं । कक्षीवन्तं य औशिजः । इत उत्तरं स्वरसन्धयः प्राक्प्रकृतिभावात् ॥

समानाक्षरे सस्थाने दीर्घमेकमुभे स्वरम् ॥

अष्टौ समानाक्षराण्यादित इत्युक्तं । समानाक्षरे समानस्थाने च दीर्घमेकं उभे स्वरमापद्येते । अश्वाजनि प्रचेतसः । सद्यो अज्ञानो विहीमिद्धः । क्षीरं सर्पिर्मधूदकं । समानाक्षर इति किं । त एते वाचमभिपद्य । सस्थान इति किं । इयं नः सर्पिरासुतिः ॥

इकारोदय एकारमकारः सोदयः ॥

इकारपर अकारः एकारमापद्यते । सोदयः सह परेण इकारेण । इन्द्र सामसिं रयिं, एतीनं सृजता सुते ॥

तथा ॥ ६ ॥ उकारोदय ओकारम् ॥

यथा इकारोदय अकारः सोदय एकमेव वर्णमापद्यते । एवमवर्ण उकारोदय ओकारमापद्यते । एतायामोपगव्यन्तः ॥

परेष्वैकारमोजयोः ॥

परेषु सन्ध्यक्षरेष्वैकारमापद्यते । अकारः सोदयः। किमविशेषेण नेत्याह ॥

ओजयोः प्रथमतृतीययोः ॥

एऐइत्येतयोः। आ एनं, ऐनं देवासः, अदापरैदपदभ्रचेताः ॥

औकारं युग्मयोः॥

द्वितीयचतुर्थयोः ओऔइत्येतयोः अकारः ओकारमापद्यते सोदयः। यत्रौषधीः समग्मत । तं यज्ञं बर्हिषि प्रौक्षन् ॥

एते प्रश्लिष्टा नाम सन्धयः॥ ७॥

प्रश्लिष्टसंज्ञाः सन्धयो वेदितव्याः एते समानाक्षरे सस्थानइत्यारभ्य। प्रयोजनं प्रश्लिष्टादभिनिहितादिति॥

समानाक्षरमन्तस्थां स्वामकण्ठ्यं स्वरोदयम्॥

समानाक्षरलक्षणमुक्तं अन्तस्थामापद्यते। स्वांस्थानेन। अकंठ्यं कंठ्यरहितं अकाराभ्यां विना। स्वरोदयं स्वरपरं, अभ्यार्षेयं जमदग्निवन्तः। अधीन्वत्रसप्तिंश्चसप्त च। अकराद्यग्रहणं यथासंख्यनिवृत्त्यर्थम्। यथासंख्यं हि संभवति। चतस्रोऽन्तस्थाश्चत्वारश्च स्वराः, ह्रस्वदीर्घौ

सवर्णादिति वचनात् ॥

न समानाक्षरे स्वेस्वे ॥

न भवति क्षैप्रः समानाक्षरे स्वे स्वे । ननु तत्रो-क्तः प्रश्लिष्टः सन्धिः, सत्यं । उक्तो यदि नाम एवं म-न्यते । मात्रिके प्रश्लिष्टः चरितार्थः, यथा दिवीव सूर्यं दृशे । सूयस्याभिर्न धेनुभिः । द्विमात्रिकेषु क्षैप्र-स्यावकाशः । तन्मा भूदिति । न समानाक्षरइत्यु-क्तम् ॥

ते क्षैप्राः प्राकृतोदयाः ॥ ८ ॥

ते क्षैप्राः सन्धयः प्राकृतोदयाः । प्राकृतोदयाः प्रा-कृतस्वरोदयाः । प्राकृतग्रहणं सोदयाधिकारनिवृत्त्य-र्थं । क्षैप्रसञ्ज्ञाप्रयोजनं 'क्षैप्राभिनिहितेषु चेति' ॥

विसर्जनीयोऽरिफितो दीर्घपूर्वस्वरो-दयः ॥ आकारम् ॥

विसर्जनीय अरिफितः दीर्घपूर्वः सहो-पधः स्वरोदयः स्वरपर आकारमापद्यते । तथा, या ओषधीः सोमराज्ञीः । अरिफितइति किं । वारि ण्मराङ्कद्गच्छति । स्वरोदयग्रहणं समानाक्षराधिकार-निवृत्त्यर्थम् ॥

उत्तमौ च द्वौ स्वरौ ॥

ऐओौ आकारमापद्यते स्वरोदयौ। सूर्यीय पन्याम- न्वें तवातं। उभा उ नूनम् ॥

ताः पदवृत्तयः॥९॥

ताएतास्तिस्त्रः पदवृत्तय उच्यन्ते। अत्र याभिः स- ञ्ज्ञाभिः शास्त्रकृद्व्यवहरति तावत्यः स्वव्यवहारार्थाः। याभिर्व्यवहारो नास्ति तासां ज्ञाने धर्मः फलम् ॥

ह्रस्वपूर्वस्तु सोऽकारम् ॥

ह्रस्वस्वरपूर्वस्तु सः अरिफितो विसर्जनीयः सोपधः स्वरोदयः अकारमापद्यते। य इन्द्र सोम पातमः। अरिफितइति किं। अन्तरिच्छन्ति तं जने ॥

पूर्वौ चोपोत्तमात्स्वरौ ॥

पूर्वौ च उपोत्तमात्। उत्तमात्पूर्वः स्वरः ऐकारस्तस्मा त्पूर्वौ एकारओकारौ स्वरपरौ अकारमापद्येते। अग्न- इन्द्र वरुण मित्र देवाः। वायउक्थेभिर्जरन्ते ॥

तउद्ग्राहाः ॥

तउद्ग्राहसञ्ज्ञाः सन्धयो वेदितव्याः। उद्ग्राहाणां पूर्वरूपाद्यकारइति प्रयोजनम् ॥

दीर्घपरा उद्ग्राहपदवृत्तयः॥१०॥

तथा ते एव उद्ग्राहाद्दीर्घपराः सन्तः पदवृत्तयो भवन्ति । कदूंषते तुज्यते । सहस्रसावे प्रतिरन्तआयुः । उग्राणामिन्द्र ओजिष्ठाः ॥

ओष्ठ्ययोन्योर्भुग्नमनोष्ठ्यवकारोऽन्तरागमः ॥

ओष्ठ्यौ ओकारऔकारौ योनी ययोस्तौ ओष्ठ्ययोनी अकाराकारौ तयोः अनोष्ठ्ये स्वरे परभूते वकारअत्र अन्तरागमो भवति । यतओकारौकारयोः स्थानसंभूतौ अतः कारणात् अकारावोष्ठ्ययोनी, तेन वकारागमः । भुग्नं नाम चैतत्सन्धानं भवति । वायवायाहि दर्शत । ऋतेन मित्रावरुणावृतावृधावृतस्पृशा । अनोष्ठ्यइति किं । वाअउक्थेभिर्जरन्ते उभाउपांशु प्रथमापि वा वा ॥

ऋकारउदये कण्ठ्यावकारं तदुद्ग्राहवत् ॥ ११ ॥

कण्ठ्यौ अकाराकारौ ऋकारउदये अकारमापद्यते । तत्सन्धानं उद्ग्राहवत्सञ्ज्ञं वेदितव्यं । प्रऋभुभ्योदूतमिव । आऽनुषा यन्मधुनऋतस्य ॥

उद्ग्राहाणां पूर्वरूपाण्यकारे प्रकृ-

त्या द्वे ओभवत्येकमाद्यम्॥ प्राच्यपञ्चालपदवृत्तयस्ताः पञ्चालानामोष्ठ्यपूर्वा भवन्ति॥ १२॥

उदग्राहाणां सन्धीनां यानि पूर्वरूपाणि ये पूर्वरूपा अवयवाः ह्रस्वपूर्वौ विसर्जनीयएकारओकारश्च तानि अकारे प्रत्यये प्रकृत्या द्वे भवतः। ओभवत्येकमाद्यं। ताश्च प्राच्यपदवृत्तयः पञ्चालपदवृत्तयश्चोच्यन्ते। एवं सामान्यतउक्त्वा, अथेदानीं विशेषमाह। पञ्चालानामोष्ठ्यपूर्वा भवन्ति। इतरास्तु प्राच्यपदवृत्तयः। पुरोलाशं यो अस्मै। अध्वर्यो अद्रिभिः सुतम्। ते अग्ने पाकभवो मन्दसानाः॥

अथाभिनिहितः सन्धिरेतैः प्राकृतवैकृतैः॥ एकीभवति पादादिरकारस्तेऽत्र सन्धिजाः॥ १३॥

अथशब्दो महाधिकारद्योतनार्थः। अभिनिहितसञ्ज्ञकः सन्धिर्वक्ष्यतइतिवाक्यशेषः। स च एतैः प्राकृतवैकृतैरधस्तनैः। एकारौकाराभ्यां प्राकृताभ्यां ह्रस्वपूर्वेण च ओकारभूतेन वैकृतेन च एकीभवति पा-

दादिरकारस्तेनात्र त्रयः सन्धौ दृश्यन्ते । सुगन्तान्नेता-वकेभ्यो रथेभ्योऽग्ने । दधासि रत्नं द्रविणं च दाशुषेऽग्ने । अत्राचिन्नोमघोपितोरं । पादादिरिति किं । चिकित्वां सोऽचेतसं नयन्ति, आरे अस्मे च शृण्वते । अध्वर्यो अद्रिभिः सुतं । अभिनिहितसञ्ज्ञाप्रयोजनं 'चैप्राभिनिहितेषु चे'ति ॥

अन्तःपादमकारश्चेत्संहितायां लघोर्लघु ॥ यकाराद्यक्षरपरं वकाराद्यपिवा भवेत् ॥ १४ ॥

अन्तःपादं पादमध्ये अधिकारवचनं । अकाराच्चेत् । अभिनिधीयमानस्याकारस्य विशेषणानि । अकाराल्लघोः परमक्षरं लघु यकारादि वा वकारादि वा यदि भवेत्संहितायां संहितापाठे अथ सः अकारः अभिनिधीयते प्राकृतवैकृतैरेकीभवतीत्यर्थः । यकारादेः, यमैच्छाममनसा सोऽयमागात् । वकारादेः, तं पृच्छन्तो वरासः । यस्ते मन्यो ऽविधद्वज्र । तेऽवदन्प्रथमाः । लघोरिति किं । व्रतैः सीक्षन्तो अव्रतं, लघ्विति किं । दुह्रीतिदोमित्रमह्रो अवद्यात् । यकाराद्यक्षरपरं वकाराद्यपीति किं । एनं देवासो अमृतास्नो अस्युः । वज्रेण घृष्णो अपतानुदस्व । यथा शार्याते अ-

पिबः॥

अन्याद्यपि तथायुक्तमावोन्तोपहितात्सतः॥

यकारादि वकारादि वा यदक्षरमुक्तं तदुच्यते यद्यप्यन्यव्यञ्जनादि तदक्षरं भवति। तथा तेनैव प्रकारेण युक्तं भवति। संहितायां लघोर्लघु भवतीत्यर्थः। अथ तदा वोन्तोपहितात्सतः, अकारस्याभिनिधानं भवति, आवएवमन्तो यस्य पदस्य तदावोंतं, तेनोपहित आवोंतोपहितः। तस्मादावोन्तोपहितात्सतः। सयत्र गावोभितोननन्त,तथायुक्तमितिकिं, आगावोग्मन्। आवोंतोपहितात्सतइतिकिं। एतंदेवासो अमृतासो अस्युः॥

अयेयोवेऽवइत्यन्तैरकारः सर्वथा भवन्॥ १५॥

अये। अयः, अवे। अवः। एवमन्तैः पदैरुपहितअकारःसर्वथा सर्वप्रकारोऽपि सन्नभिनिधीयते। सर्वथा ग्रहणं गुरुलघ्वर्थं। अजीतये हतये पवस्व। ताअञ्जयोरूपायोनसस्तुः। यवं श्वेतं यदेवेश्विनाश्वं। पुरूरवोऽनुतेकेतमायं। तदन्तग्रहणादिह न भवति। विपावराहमयोअग्रयाहन्। तद्देवानामवोऽअद्याहृणीमहे।

वइत्येते न चान प्र क्व चित्रः सवितैव कः ॥ पदैरुपहितेनैतैः ॥

आ । न । प्र । क्व । चित्रः । सविता । एव । कः । एतैः पदैरुपहितेन वइत्येतेन पदेन उपहितोऽकारोभिनिधीयते । आवोऽहंसमितिंददे । नवोऽश्वाः श्रथयन्तहसिस्वतः । प्रवोच्छारिरिचे देवपुष्यदं । क्व१वोऽश्वाः क्वाऽभीशवः । चित्रो वसुयामः । तत्सविताबोऽमृतत्वमासुवत् । अत्रैववोयुनज्म्यामि । कोवोंतर्मरुतऋष्टिविद्युतः । एतैः पदैरितिकिं । अच्छावो अग्निमवसे । पादमध्यइतिकिं । उत येजामयोर्वीवीनासः । अत्र च प्रकारान्तरेण जातत्वात् ॥

सर्वैरेवोदयाः परे ॥ १६ ॥

सर्वैरेव प्राकृतविकृतैः एकारौकारैरुपहिताः सन्तः परे पादादिभूता अभिनिधीयन्ते, न ज्ञायन्ते कथमेतेइत्यतआह ॥

अदादवर्त्रौऽजनयन्तात्र्यत्या अभेदयोपाऽस्त्वन्त्ववीरता ॥ अमुमुक्तममतयेऽनशामहा अवत्वचोऽर्वारतेऽवारय-

वो रथाः॥२७॥

अदात्। अवर्चः अजनयन्न। अव्यत्यै। अभेत्। अयोपाष्टिः। अवन्तु। अवीरतां। अमुमुक्तं। अमतये। अनशामहै। अवत्वचः। अवीरते। अवांसि। अवः। अरथाः इति। एतेषां पदानां सर्वैः पदैः उपहितः अकारः उदयः सन्न अभिनिधीयते। सनः सनितासनये सनोऽदात्। अमर्त्यो ऽवर्च उोषधीषु। यन्देवासोऽजनयन्नाग्निम्। उत स्म तेऽव्यत्यै पृणासि। विदिग्मे न दृषभेणापुरोऽभेन्। श्येनोयोऽपाष्टिं हन्ति दस्यून्। पदादौ लक्षणतोऽभिनिहितः। पदमध्ये निपातनात्। अधिब्रुवन्तु तेऽवन्त्वस्मान्। माशेषसोऽवीरतापरिचाअचिंनमहमुक्तम्। मानो अग्नेऽमतये। येन वस्रोऽनशामहै, भिरोऽवत्वचोभरः। त्वचद्दूर्तिकं। माशिवासो अवक्रमुः। मानोअग्नेऽवीरते परादाः। आदैव्याद्वृणीमहेऽवांसि। आतेऽवो वरेण्यम्। आनोऽवोभिर्महतः। इत्युदाहरणे। अनश्वासो ये पवयोऽरथाः। अरश्मानोयेऽरथाः॥

वासो वायेऽभिमुत्र कवष्यः संक्रन्दनो धाजवनः स्त्रधावः॥ उत्सादतऋतावः सगर्भ्यो हिरण्यशृङ्गइति चोपधा-

भिः ॥ १८ ॥

वासोवायः। अभिसुवे। कवष्यः। संक्रन्दनः। धी-जवनः। स्वधावः। उत्सादतः। ऋतावः। सगर्भ्यः। हिरण्यशृङ्गइति च। एवं रूपाभिस्वउपधाभिरुपहितअकारोऽभिनिधीयते। वासोवायोऽवीनां। अभिसुवेऽभिभङ्गाय। कवष्योऽक्षोषधावनीः। संक्रंदनोऽनिमिष-एकवीरः। पूषेवधीजवनोऽसिसोमः। रायस्पूर्धि स्वधा-वोऽस्तिहिते, उत्सादतोऽगादङ्गादवत्तानां। सम्नाऽऽतृता-वोऽनुमागृभाय। सगर्भ्योऽनुसख्यासयूथ्यः। हिरण्यशृङ्गो-योऽस्य॥ १८॥

येरा रायोध मेधायि नोऽहिरग्नेऽभि-दासति॥ जायमानोऽभवोऽग्नेयं नृतोपोंऽहोति पिप्रति॥ १९॥

येराः, रायोध। मेधायि। नोऽहिः। अग्नेऽभिदासति। जायमानोऽभवः। अग्नेयं। नृतोपः। अंहोति पिप्रति। एते चडेपदा यथागृहीतमभिनिधीयन्ते। रथानां नयेराः। सत्रारायोधये पार्थिवासः। उपप्रागात्सुमन्मेधायि मन्म। उतनोऽहिर्बुध्न्यः। योनोऽग्नेऽभिदासति। जायमानोऽभवो महान्। त्वयाऽग्नेयं सुन्वन्यजतानस्य नृतोपः, तवत्यन्नर्यंनृतोपइन्द्रः। योनोअं

द्बोतिपिप्रति ॥

जम्भयन्तोऽहिं मरुतोऽनुभर्त्री यवसे-
विष्यन्वयुने जनिष्ट ॥ वृत्रहत्येर्वाः स-
मेरतमाना मरुतो मदन्नभितोनव-
न्त ॥ २० ॥

एते द्वैपदा यथागृहीते अभिनिधीयन्ते । जम्भयन्तोऽहिं वृकं रक्षांसि । एषाम्नावोमरुतोऽनुभर्त्री । प्रोयदम्बा नयवसेऽविष्यन् । इडायास्मुत्रो वयुनेऽजनिष्ट । ताभिरूपृष्टचपत्येवीर्नः । नयम्बयन्ति समरेतमानाः । स्वर्नृषासो मरुतो मदन्ननु । समत्रगावोऽभितो नवन्त ॥

ब्रुवेत द्वस्तंवसे वाचिमेरपद्दधिरेऽग्ना-
नहुषोऽस्मत्पुरोऽभिनत् ॥ उपतेऽधां
वहते यं यमोऽर्दातिर्ज्जनुषो यासुव्रतो-
ऽनुश्रियोधित ॥ २१ ॥

एते च द्वैपदा यथागृहीतमभिनिधीयन्ते । संह्वृवतेऽध्वन्ना । सत्यशुष्माय तवसे वाचि । उत मेरपद्युव-

तिः । वैश्वानरे न दधिरेऽग्ना वसूनि । सनतमो नक्त-षोऽस्मत् । पुरोभिनदर्हन्दस्युहत्ये । उपतेषां सहमानाम् । वहतेऽयं मघवा सर्वसेनः । नराशंसश्चतुरंगोऽयमोऽदितिः ॥ नय ईषन्ते जनुषो याः सुवितो देवांस्सुवितोनुपत्म । विश्वाऽश्वभिर्थियोऽधित ॥

वपुषे नु विशोयन्त सन्तोऽवद्यानि खेन सः। भरन्तोऽवस्यवोऽवोऽस्तुबुध्न्योऽजो मायिनोऽधमः॥ २२॥

एते द्वैपदा अभिनिधीयन्ते । प्रवांवयो वपुषेऽनु पदान् । सद्विशोऽयन्त । अन्तः सन्तोऽवद्यानि पुनानाः । रये रथस्य खेनसः । स्सूरं न कश्चिद्भरन्तो वस्यवः । महि त्रोणामवोऽस्तु । अहिर्बुध्न्योऽजएकपात् । त्वंमायाभिरपमायिनोऽधमः ॥

देवो न यत्पुरुवसोऽसुरघ्नोभूतोऽभिश्वेतोरुषस्तेननोदय ॥ येजामयस्तेरदन्नोऽधिवक्तारस्तेऽवर्द्धत तेऽरुणोभिः सदोधि ॥ २३ ॥

एते च द्वैपदा यथागृहीतमभिनिधीयन्ते । देवो

न यत्त्वविताः पुरुहूत पुरूवसोऽसुरघ्नः। मेषो भूतोऽभियन्नयः। कृष्णः श्वेतोरुषोयामः। तेन नोऽद्य विश्वेदेवाः। तेनेति किं। तेनो अद्य ते अपरं। इन्द्रजामयउत ये जामयः। प्रतेरदद्वरुणो यातवेः स प्राविता मघवानोऽधिवक्ता। तेऽवर्द्धत स्वतवसः। तेऽरुणोभिर्वरं। राजेव सद्म निषदोऽधिवर्हिषि ॥

स्वाध्यो ऽजनयन्धन्वनोऽभिमातीरग्नेघदह मनसोधियोऽध्वनः॥ योह्यंरतेविंदं स्तपसोधि नयोधि पादोऽस्ययोति ब्राह्मणोऽस्या पोऽनयत् ॥ २४॥

एते च यथागृहीतमभिनिधीयन्ते। स्वाध्यो जनयन्ब्रह्मदेवाः। ओजस्विरेव धन्वनोऽभिमातीः। विश्वा अग्ने घदहारातीः। दहेति किं। मह्नो रायः सातिमग्ने अपादधि। उर्वश्या ब्रह्मन्मनसोऽधिजातः। मनो न योऽध्वनः सद्य एति। शतचक्रं योऽह्यः। तेऽविन्दन्मनसा दीध्यानाः। तपसोऽध्यजायत। भूषन्न योऽधि। नेति किं। पावमानीर्योऽध्येतिष्टत्तिः। पादेऽस्य विश्वा भूतानि। इन्द्रो विश्वायोऽति शृराव। ब्राह्मणोऽस्य मुखमासीत्। आपोऽनयत्सघमाः ॥

सोऽस्माकं योद्वेषोभ्योऽन्यकृतेभ्यस्ते-
भ्योऽकरं पयस्वन्तोऽमृताश्च ॥

एते च द्वैपदा यथा गृहीतमभिनिधीयन्ते । उपस्ति-
रस्तु सोऽस्माकं । यः । यद्वति किं । सोऽस्माकमनवद्य ।
द्वेषोभ्योऽन्यकृतेभ्यऽ उरु । इदन्तेभ्योऽकरं नमः । शुक्राः
पयस्वन्तोऽमृताः ॥

अन्योर्वाकेऽथो इतिनोदयेषु पुत्रः प-
राके च परावतश्च ॥ २५ ॥

अथाभिनिहितं सन्धिरित्यनुक्रम्य यदुक्तं पादादिर-
कारएकीभवतीति तस्यापवादः । अन्यः । अर्वाके । अथो ।
एतेषूदयेषु । पुत्रः पराके । परावतः । एतेषु च पूर्व-
पदेषु यथासंख्यमभिनिहितो न भवति । पितरं न
पुत्रोऽअन्यः । यन्नासत्या पराके अर्वाके । आविवास-
न्परावतोऽअथो ॥ २५ ॥

अन्तः पादं च वयो अन्तरिक्षे वयो
अस्या अथ यो हेतयस्त्रयः ॥ वो अन्धसः
शयत्रे अश्विनो भये अवोआधिसाज्ज-
योजामयः पयः ॥ २६ ॥

अन्तः पादमित्युपक्रम्य यदुक्तं तस्यायमपवादः। पादमध्ये च। अग्निं वयो अन्तरिक्षे। अन्तरिक्षइति किं। आवां वयोऽश्वासः। वयो अस्य। ऊर्ध्वो अग्ने वयो अस्य। अस्येतिकिम्। आवां वयोऽश्वासः। अश्वयो यथा, सतीनमन्युरश्वथायोऽद्रिं। शतानीका हेतयोऽअस्य। त्रयः। चत्वारि शृंगा त्रयो ऽअस्य। पान्तमावो अन्धसः। अन्धसइति किं। आवोऽहंसमिन्द्रे॥ वइत्यंते नचानप्रेत्यस्यायमपवादः॥। अये येवेवइत्यन्तैरित्यस्यापवादाः शेषाः। अपिन्व तं शयवे अश्विनागां। यद्वां इवन्त उभये अध। यन्नार्षदाय श्रवो अध्यधत्तं॥ अधीतिकिं। श्रवो मृत्यु। भरद्वाजांत्साज्जयो अभ्ययष्ट। जामयो अध्वरीयतां। आसायदस्य पयो अक्रतस्व॥

प्रकृत्येतिकरणादौ प्रगृह्याः॥

इदानीं प्रकृतिभावः। तत्र प्रथमं पदसंहितामाह। प्रकृत्येतिकरणादौ प्रगृह्याः। इतिकरणादौ परभूते प्रकृत्याप्रगृह्या भवन्ति। इन्द्रो इति। शतक्रतो इति शतऽक्रतो। मोइति। इन्द्राग्नीइति। हे इति॥

स्वरेषु चार्ष्यम्॥

स्वरेषु च परभूतेषु आर्ष्यां संहितायां प्रकृत्या प्र-

गृह्या भवन्ति। ऋषिदृष्टा आर्षी। राजन्ती अस्य भुवनस्य रोदसी अस्मे। इन्द्रवायू इमे सुताः। ते इन्द्रिप्रा इंलते। प्रोअयासीदिन्द्रः। सोमो गौरो अधिश्रितः॥

प्रथमो यथोक्तम्॥

प्रथमः प्रगृह्यः आर्ष्यां संहितायां यथोक्तमेव भवति। कस्य प्रथमः। ओकारआमन्त्रितजः प्रगृह्यइत्यादिना यउक्तः। इन्दविन्द्राय मत्सरं। वायउक्थेभिर्जरन्ते। अत्राचिन्नो मघोपितोरं। यदद्रोपितो अजगन्। पुरुहूत पुरूवसोऽसुरघ्नः। प्रथमइतिकिं। प्रोअयासीदिन्दुः॥

सहोदयास्ताः प्रगृहीतपदाः सर्वत्रैव॥

सह उदयेन वर्ततइति सहोदयाः। ताः संहिताः प्रगृहीतपदसञ्ज्ञा वेदितव्याः। सर्वत्रैव। पदसंहितायां इतिकरणादौ परभूते स्वरे षु वार्ष्यां उदयेषु प्रगृहीतपदा भवन्ति। इन्द्रो इति। शतक्रतो इति शतऽक्रतो। इन्द्राग्नी इति। अतप्यमाने अवसावन्ती अनु॥

त्र्यक्षरांतास्तु नेवे॥ २७॥

त्र्यक्षरपर्यंताः पुनः प्रगृह्या इवप्रत्यये न प्रकृत्या

भवन्ति। आर्ष्यां संहितायां, दम्पती वक्रतु विदा। आर्ष्यीमिति किं। दम्पतीइवेतिदम्पतीऽइव। तथा। उपधीव। उपधीइवेत्युपधी। इव। ऋत्तरान्ता इ-ति किं। अक्षीइव चक्षुषायातम्।

आर्ष्यामेव सन्ध्ययकारपूर्वौ विवृत्ते-श्च प्रत्ययः सन्नुकारः॥

आर्ष्यामेवेत्यवधारणं क्रमसंहितानिष्टत्यर्थम्। सन्धौ भवः सन्ध्यः। सन्ध्यो यकारः पूर्वो यस्मात् इति स-न्ध्ययकारपूर्वउकारः प्रकृत्या भवति। प्रत्यु अदर्श्या-यती। अभूर्वौक्षीर्व्युश्आयुः। विवृत्तेस्तु परभूतउकारः प्रकृत्या भवति। अभूदुभाउ अंशवे। सोमं घनसा उ ईमहे। सन्ध्यग्रहणं किं। तामेजराद्यजरं मरायु। यकारपूर्वइति किं। अभूर्वौक्षीः॥

ऊकारादौ स्वरिति॥

ऊकारादौ पदे परभूतेषु इत्येतत्पदं प्रकृत्या भव-ति। ताभिरूषु ऊतिभिः। ऊकारादाविति किं। सू-पस्थाभिर्न धेनुभिः॥

पूषेत्यकारे न चेत्तदेकाक्षरतन्न पूर्व-म्॥ २८॥

पूषा इत्येतत्पदं अकारादौ परे पदे प्रत्यये प्रकृत्या भवति । यदि तत्पूषेतिपदं एकाक्षरपदपूर्वं न भवति । तत्र पूर्वं चेन्न भवति । पूषा अविष्टुमाहिनः । स्वस्ति पूषा असुरः । नचेत्तदेकाक्षरतत्र पूर्वमिति किं । नतंपूषाऽपिमृष्यते । तत्र पूषाभवत्सचा ॥

श्रद्धा सम्राज्ञि सुशमी स्वधोति पृथुज्रयी पृथिवीषामनीषा ॥ अयानिद्राज्या प्रप्रेतिस्वराणां मुख्ये परे पञ्चमषष्ठयोश्च ॥ २९ ॥

इत्येतानि पदानि प्रकृत्या भवन्ति । स्वराणां मध्ये मुख्ये प्रथमे अकारे पञ्चमषष्ठयोश्च स्वरयोः परभूतयोः इकारे ईकारे चेत्यर्थः । श्रद्धाइत्ते मघवन्पार्ये दिवि । संम्राज्ञो अधिदेवृषु । एते शमीभिः सुशमी अभूवन् । स्वधा अवस्तात्प्रयतिः परस्तात् । ऊती अनूती हरिशिप्रः । पृथुज्रयी असुर्ये च । द्यावाक्षामा पृथिवी अन्तरिक्षं । ईषा अक्षो हिरण्ययः । पूर्वीरयी मनीषा अग्निः । अया ईशानस्तविषीभिः । मानो निद्रा ईशत, ज्या इयं समने । धन्वन्निव प्रपा असि । मुख्ये परे पञ्चमषष्ठयोश्चेति किं । आरादुपस्त धागहि । आध्यामिवेति किं । संम्राज्ञीति सं । राज्ञी ॥

स्वरे पादादा उदये सचेति ॥

सचा इत्येतत्पदं प्रकृत्या भवति । स्वरे पादादौ उदयभूते । उगने काव्यं सचा इन्द्रः । सृजते सूर्यः सचाँ उद्यत् । स्वरे पादादाउदये इति किं । सचैषु सवनेष्वा । सुख्ये परे पञ्चमषष्ठयोस्त्वेत्यस्याधिकारनिवृत्त्यर्थं स्वरग्रहणं । केचित्किलपार्षदप्रपञ्चयज्ञप्रयोगे कुर्वंति । इन्द्रइद्धर्योः सचेत्यतस्याभ्यासेऽपीमं प्रकृतिभावं कुर्वंति तन्न । कथं । संहितायां यदृष्टं तदनेन शास्त्रेण साध्यते नानेनादृष्टम् ॥

एवंतं जोषं चर्षणीश्चर्षणिभ्यः ॥ एकारान्तं मित्रयोस्समदीविन्नमस्युरित्युपधं चेत्यपृक्तम् ॥ ३० ॥

इतिकरणः पदस्वरूपज्ञापनार्थः । एवमुपधं च आ इत्येतत्पदं अपृक्तं चेत्प्रकृत्या भवति । स्वरे पदादाइत्यनुवर्त्तते । एइत्येवमन्तं एवन्तं । तम्मर्जयन्त सुष्टुभं नदोष्वा उग्रन्तं । उतोन्वस्य जोषमाँ इन्द्रः । आयाहि पूर्वीरतिचर्षणीराँ। अर्थः । संसहस्राकारिषच्चर्षणिभ्य आँ आविः । एम्रिदीने गभीरआँ उग्र । उदुत्यच्चक्षुर्महिमित्रयोराँ एति । नचैतदुदाहरणमिह स्यादेकारौकारौ चेत्यनेन सिद्धत्वात् । तन्न । नहि समानलक्ष-

णानां परित्यागो न्याय्यः । नचैतं विषयं स विधिः प्रवेष्टुं शक्नुयात् । अत्राष्टकाग्रहणात् । तत्र सामान्येन विधानाच्च । तस्मात्साधूदाहरणं । इमाश्चास्मै मतयो वाचो अस्मदाँ ऋचः । आ स एतु यईवदाँ अदेवः । उपवो विश्ववेदसो न मस्युराँ असृचि । स्वरपादादाउदयइति किं । सोमं वज्रिण आभरत् । इत्युपधइतिकिं । आरश्मयो गभस्त्योः स्थूरयोराध्वन् । अष्टकामिकिकिं । यः प्राणतो निमिषतो महित्वैकः ॥ ६ ॥

एकारोकारपरौ च कण्ठ्यौ लुशादर्वाक् ॥

एकारश्च उकारश्च परौ ययोः अकारआकारयोः तौ तयोक्तौ लुशादृषिः प्राक् प्रकृत्या भवतः । अबुध्नसुत्य इत्यत्र लुशः । एकारओकारयोर्विशेषणार्थं पादादिग्रहणमिहानुवर्त्तते । आयन्मावेना अरुहन्नृतस्यँ एकं । तिस्रो द्यावः सवितुर्द्वा उपस्थाँ एका । त्वं न इन्द्राभरँ ओजः । विश्वे दहानि तविषीव उग्रँ ओकः । लुशादर्वागिति किं । यः प्राणतो निमिषतो महित्वैकः । पादादावित किं । मैनमग्ने विदह । अमितौजा अजायत ॥

गोतमे चामिनं त ॥

गोतमऋषिदृष्टे च अभिनन्तेत्येतत्पदं प्रकृत्या भवति । आते सुपर्णा अमिनं तँएवैः । पादमध्यप्राप्त्यर्थं पुनर्वचनम् ॥

विभ्वा विधर्ता विपन्या कदायामाते त्यृकारेष्वपादादिभाजि ॥ ३१ ॥

एतानि पदानि प्रकृत्या भवन्ति ऋकारादौ प्रत्यये परे । अपि अपादादिभाजीत्यपि शब्दउभयार्थः । ते वाजो विभ्वाँ ऋभुः । आदित्यो असृजद्विधर्ता ऋतं । आर्तप्रथमं विपन्याँ ऋतस्य । अग्ने कदाँ ऋतचित् प रितवभ्यायाँ ऋणं च ये । अयामाताँ कृणुत । ऋकारइति किं । उत त्वष्टोत विभ्वानु ॥

परुच्छेपे भीषापथेत्यकारे ॥

भीषापथेत्येते परुच्छेपे ऋषौ अकारे प्रकृत्या भवतः । वृणान्न भीषाँ अद्रिवः । याहि पथाँ अनेहसा । ऋषिग्रहणादिह न । कदर्यम्णो महस्पथाति । अकारइति किं । यथेवयं तावनुशासता रजः ॥

एवा अग्निमत्रिषु सान्तोपधा ॥

एवाँअग्निमित्येतद्वद्वै पदं यथागृहीतं भवति । अग्निमण्डले लुतोपवसञ्ज्ञकं सन्धानं भवति । एवा अ-

ग्निमजुर्यँमुः। एवाँ अग्निवसूयवः। अतिग्रहणं किं। एवाग्निसहस्यं१वसिष्टः। प्लुतोपधासञ्ज्ञा प्रयोजनमिदानीमेव वक्ष्यति॥

सचादयो या विहिता विवृत्तयः प्लुतोपधान्ता अनुनासिकोपधाः॥ ३२॥

स्वरे पादादावित्यादिना या विहिताः सचादयः। एवाँ अग्निमर्त्तेषु साप्लुतोपधान्ताः। ता अनुनासिकोपधा भवन्ति। आनुनासिक्यमुपधानां विधीयते। उदुत्त्विया। सृजते सूर्यः सचाँ उद्यत्॥

सेदु सास्मिंत्सेमभिसाभिवेगः सेदभवः सोपमासौषधीरनु॥ सास्मा अरं सोतनः सेन्द्र विश्वासेति सास्माकमनवद्यसासि॥ ३३॥

यथागृहीतान्येतानि भवन्ति। अत्र विहृत्तिलोपो निपात्यते। सेदु राजा क्षयति। उद्वितिकिं। सद्द्भोजो यो गृहते। त्वमीशिषे सास्मिन्नासत्सि। धिया शमीसचते सेमभिः। अभीतिकिं। सईममादमहि। असत्सु मे जरितः साभिवेगः। सेदभवोऽयमवय। ऋ

भवद्गति किं। रुद्रहेवेषु गच्छति। जीवयाजं यजते सोपमादिवः। सौषधीरनुरुध्यसे। अन्विति किं। सश्रोषधीः सोऽपः सवनानि। सास्माअरं बाहुभ्यां। अरमिति किं। सोऽअस्मै चारुश्छदयत्। सौषधः सोतनोमर्तं। नइति किं। सृग्यं। याचकर्थ सेन्द्रविश्वास्युक्थः। विश्वेति किं। सइन्द्र चित्राँअभि। क्रुहसेति घोरं। सास्माकमनवद्यातृतुजान। अनवद्येति किं। उपस्थिरस्तु सोऽस्माकं। इत्येतदेवनिपातनं प्रत्युदाहरणमत्र। अत्रापि विसर्जनीयस्य लोपो निपात्यते। अन्यत्र तु विसर्जनीयस्य कृतो त्वस्याभिनिहितः। यस्याक्षणोः प्रथमं सास्युक्थः॥

सेदग्ने सेदग्निर्वासिष्ठं सास्माकेभिः सेदुग्रःसेमेः॥ सैनां सैनं सोदंचं से मां सोषां सेशे सेदीशे॥ ३४॥

एतानि यथागृहीतं भवन्ति। सेदग्ने अस्तु सुभगः सुदानुः। अग्नइति किं। सइत्तच्चेति। सेदग्निरग्नीँरत्यस्त्वन्यान्। वासिष्ठमिति किं। सइदग्निः कण्वतमः कण्वसखा। सास्माकेभिरेतरीन। सेदुग्रो अस्तु मरुतः। उग्रइति किं। सइहवेषु। सेमें महीरोदसी। सेनानीकेन सुविदत्रः। सैनं सश्चहेवो देवं। सेमंनोअध्वरं

यत्र । सोऽदञ्चं सिन्धुमरिणात् । सेमामविड्ढ प्रभृतिं, सोषामविन्दत्स्वः । नसेश यस्य रंवते । सेदीशे यस्य रोमशं । इयादिति किं । सइद्देवेषु ॥

नूइत्था ते सा नो अव्येवो अस्मे वासौ वेद्यस्याम् ॥ धिषणे मे नूअन्यत्राचित्पादादौ नू इन्द्रेत्यर्वाक् ॥ ३५ ॥

यथागृहीतमेतानि पदानि भवन्ति । नूइत्थातइति दीर्घत्वं निपात्यते । सन्धिस्तु पदे अदृष्टस्य न भवति । नू इत्था ते पूर्वथा च । तइति किं । आरे अद्याकोन्वित्था । सा नो अव्येइति सानावव्यइतिप्राप्ते ओकारो निपात्यते । सन्धिस्तु पूर्ववन्न । दशस्वसारो अधिसानो अव्ये । वोअस्मे अभिनिहिताभावो निपात्यते । प्रप्रावो अस्मे स्वयशोभिः । अस्य वासा उ अर्चिषा । वैअसौ प्रश्लेषो निपात्यते । वेद्यस्यां प्रगृह्यस्यान्तस्थां निपातयति । स्तीर्णं राये सुभरं वेद्यस्यां धिषणेमे, इकारलोपो निपातितः । पदान्तपदाद्योरेत्वं वा । आविवासन्नोदसी धिषणायेते । नू अन्यत्राचिद्दीर्घो निपात्यते । नू अन्यत्राचिदद्रिवः । पादादौ नू इन्द्र । पादादौ वर्तमानस्य दीर्घत्वं निपात्यते । नू इन्द्र राये वरि वः । पादादाविति किं । यदिन्विन्द्र पृथिवी । इत्यर्वाक् । प्रकृतिभावे प्राप्ते अन्तस्थापत्तिर्निपात्यते । बर्हिषदः

पितरऊत्यब्रवीत् ॥

उदू अयान्नूजोषितं धनर्चं शतर्चंसन्दशोणयेदशोण्ये ॥ यथोहिषे यथोचिषे दशोणिं स्वरोदयं पिबा इमं रथोलह ॥३६॥

एतानि यथागृहीतं भवन्ति । उदू अयान् । दीर्घत्वं निपात्यते । सन्धिस्तु पदे अदृष्टस्य नेत्युक्तं । उदू अयाँन्नुपवक्तेव । अयानितिकिं । उदेति सुभगः । रजोषितं । विसर्जनीयस्य प्रश्लेषो निपात्यते । ऋग्वेषितं । रजोषितं । धनर्चं । उत्तरपदादि लोपः । हिरिश्मश्रु नावीण धनर्चं शार्चसंपूर्वत् । विचक्रमे शतर्चसं मंहित्वा । दशोणये । अत्र पञ्चसु औकारे प्राप्ते ओकारो निपात्यते । दशोणये कवयेर्कसातौ । दशशिप्रे दशोण्ये । वाचं दूतो यथोहिषे । पिबा दधृग्यथोचिषे सत्रेतसुन्दशमायं दशोणिं । स्वरोदयं पिबा इमं । हे पदमेतद्यथागृहीतं भवति । इन्द्र सोमं पिबा इमं । एदं बर्हि । स्वरोदयमितिकिं । इन्द्र सोमं सोमपते पिबेमं माध्यन्दिनं । रथोलह औकारे प्राप्ते ओकारः । एना त तुभ्यं रथोलहमद्भिः ॥

वीरास एतन तमू अकृण्वंस्ततारेव प्रै-
षपूरोदसीमे ॥ धन्वर्णसः सरपसः स-
चोत प्रधीवर्वीलू उतसत्तवाजौ ॥ २७ ॥

एतानि द्वैपदानि यथागृहीतं भवन्ति । पगवीरास ए-
तन । इकारस्य एत्वं । तमू अकृण्वन्वेधा । दीर्घत्वं ।
अकृण्वन्नितिकिं । तम्वभिप्रगायत । एवेन्नु कं सिन्धु-
मेभिस्ततारेव । एत्वं । एकारैकारपरौ चेति सचा-
दिविवृत्तिप्रतिषेधः । प्रैषयुर्न विद्वान् । एकारे प्राप्ते-
ऐकारः । अन्तर्मही बृहती रोदसीमे । प्रगृह्यसन्धेर-
पवादः प्रश्लेषः । धन्वर्णसोनद्यः । पद्यादेरकारलोपो
दीर्घस्य वा ह्रस्वः । अरमयः सरपसस्तरायेति पूर्ववत् ।
स्वस्तिधामहे सचोतैधि । सचादिविवृत्तेः प्रतिषेधः ।
उपधीव प्रगृह्यस्य प्रश्लेषः । वीलू उत प्रतिष्कभे । दी-
र्घत्वं । अत्याँइव प्रासृजः सत्तवाजौ । प्रश्लेषो निपा-
त्यते ।

अश्विनेव पविबोपवमनानां महो आ-
दित्याँ उपमाम्मिवेतयः ॥ स्तोतव अ-
व्यञ्च सृजाइयध्यै सचे न्द्रसानौ अ-

ऽव्यये स्वधामिता ॥३८॥

एतानि पदानि यथागृहीतं भवन्ति। यद्वा वाणीभिरस्थनेव। सचादिविहृत्तेः प्रतिषेधः। एत्वं च। अग्निषात्तानां पीवोपवसनानां। विसर्जनीयस्य लोपः प्रश्लेषश्च। निपात्यतइतिसर्वत्र। महो आदित्यां अदितिं। अकारस्यौत्वं। आते चिकित्व उपमामिवेतयः। ऐकारे प्राप्ते एकारः। वेतिस्तोतव अंव्यं। अभिनिहिताभावएकारस्य च अत्वं। मातुर्नमोसुपसृजाइयध्यै। घात्वं। ब्रह्म च नोवसो सचन्द्रः सचादिविहृत्तेः प्रतिषेधः। हृत्वा पवित्रे अधिमानो अव्यये। ओकारस्य ओत्वं। अनुस्वधामितादृप्यमीयते। अद्वादिपाठात्प्रकृतिभावे प्राप्ते प्रश्लेषः॥

गोओपशागो ऋजीकप्रवादौमनीषा आत्वा पृथिवी उत द्यौः॥ मनीषा वस्यूरणया इहात्र बृहतीइवेति च यथागृहीतम् ॥३९॥

इत्येतानि पदानि यथागृहीतं भवन्ति। इतिकारासमाप्तिवचनः। चकारः समुच्चयार्थीयः। गोओपशागोऋजीकइत्युभयोः प्रकृतिभावो निपात्यते। प्रवा-

द्वचनाल्लिङ्गविभक्तोरनुपलक्षणं । या ते अष्ट्रा गोओपशा । अस्माञ्चिदेवं गोऋजीकमन्धः । इमा हि वाङ्गो ऋजीकाः । अर्वागुपभामनीषा आत्वा, प्रकृतिभावः । सिन्धुः पृथिवी उत द्यौः । प्रकृतित्वं । द्यौरितिकिं । ऋग्यं, अच्छा बृहती मनीषावस्युः । षङ्गादित्वे प्राप्ते प्रश्लेषत्वं । उकथ्येषु रणाया इह । दीर्घत्वं, कदावसो स्तोत्रं हर्यत आवमच्चादिविवृत्तेः प्रतिषेधः । बृहती इव सूनवे रोदसी । प्रगृह्यलक्षणतः प्रश्लेषे प्राप्ते प्रकृतित्वं । यथागृहीतग्रहणं च काकाक्षिवदुभयत्र सम्बद्धं उपरिष्टादधस्ताच्च ।

योनिमारैगगादारैगारैग्वारैदुर्योणआवृणक् ॥ हन्त्यासद्रुपआरुपितमनायुधासआसता ॥ ४० ॥

एतानि पदानि यथागृहीतं भवन्ति । स्वमा स्वस्वज्या यस्यौयोनिमारैक् । योनिग्रहणं किं । ऋग्यं । कृशानोरस्त्यागादारैक् । आरैकपंथां यातवे सूर्याय । निर्विशेषेणोपादानमर्द्धर्चादि ज्ञापनार्थम् । दुर्योणआदृणाङस्मभ्रवाचं । दुर्योणइति किं । वज्रेण हत्वा दृगात्तु विष्वणः । हन्ति रक्षो हन्त्यासद्दन्तं । हन्तीति किं । अनन्तस्तु मे । अग्रेरूपआरुपितं । रूपइतिकिं । अनायु-

धाम आसता सचन्तां । अनायुधास इतिकिम् ॥ ८ ॥

अस्त्वासतो निराविध्यदभ्यादेवं क आसतः ॥ न्यावृणङ्नकिरादेवोऽ न्याविध्यदेनमायुनक् ॥ ४१ ॥

एतान्यपि यथागृहीतानि । असन्नस्त्वासतं इन्द्र-वक्ता । अस्त्वितिकिं । देवानां पूर्व्ये युगे सतः । सतश्च योनिमसतश्च । निराविध्यद्गिरिभ्यआ । निरितिकिं । भुवद्विश्वमभ्यादेवमोजसा । अभीतिकिं । मनेमि त्व-मस्मद्रुंाअदेवं । कआसतो वचसः सन्ति । कइतिकिं । सतश्च योनिमसतश्च । इन्द्रो यः शुष्णमशुषन्न्यावृणक् । नीतिकिं । वज्रेण हत्वा वृणक् । ययोः शत्रुर्न किरा-देवओहते । नकिरिति किं । अदेवोपदभ्यौहिष्ट । न्याविध्यदिलीबिशस्य । नीतिकिं । यमेन दत्तं त्रित-एनमायुनक् । एनमिति किं । अयं रथमयुनकमप्तर-श्मिम् ॥

अहिहन्नारिणक्पथ आयुक्षातामुदा-वताः ॥ रिरकमारैग्व आयुक्तकुरु अव-णमावृणि ॥ ४२ ॥

एतान्यपि यथागृहीतानि । योधौतीनामहिह-

न्नारिणकपथः । ग्रहिंहन्निति किं । ग्रायुक्ततामश्विना । उदावता त्वचमा । नज्ञाभयेतान्वोरिस्फमारैक् । रिस्फमिति किं । य ग्रायुक्त तु जागिरा । यद्वृति किं । ग्रयुक्त सप्तशुन्ध्युवः । कुरु श्रवणमाद्रृणिराजानं । ग्रत्र येषां विशेषणपदानां उदाहरणानि न विद्यन्ते तेषां छन्दः परिपूर्तिफलं । योनिमारैगित्यादीनि पदानि यानि तेषु दीर्घत्वं ग्रादिस्वरस्य निपात्यते ॥

शुनश्चिच्छेपं निदितं नरावाशंसंपूषणम् ॥ नराच शंसं दैव्यं ता अनानुपूर्व्यसंहिताः ॥ ४३ ॥

शुनश्चिच्छेपं निदितं सहस्रात् । नरावाशंसं पूषणमगोह्यम् । नरा च शंसं दैव्यं च धर्त्तरि । ता ग्रनानुपूर्व्यसंहिताः । नह्येतेषां त्रयाणां यदाऽऽनुपूर्व्येण संहितास्ति । संहितावत्प्रकृतिः पदान्तान्पदादिभिः सन्दधदेतीत्यस्यापवादः । एतत्प्रयोजनं ग्रनानुपूर्व्ये पदसन्ध्यदर्शनात् ॥

यतो दीर्घस्ततो दीर्घा विवृत्तयः ॥

स्वरान्तरं विवृत्तिरित्युक्तं तत्र यतो दीर्घस्वरो भवति पुरस्तात्पश्चादुभयतो वा ततो दीर्घवृत्तयो वेदितव्याः ।

गोषाइंदोन्षाअति। यत्रानयत्परावतः। तात्रापोदेवी-रिहा। विविधान्युदाहरणानि॥

द्विपंधयस्तूभयतः स्वरस्वराः॥४५॥

द्वौसंधीयासांविद्दत्तीनां ताद्विसंधयः तास्तूभयतः स्वरावेदितव्याः। मध्यगतस्वरस्य उभयतःस्वरीयासांविद्दत्तीनांताउभयतः स्वरस्वराः। अभूदुभा उ अंशवे॥ तस्मा उ अद्य। संज्ञाप्रयोजनं। अर्धर्चांते कुर्युरधोद्विषेधौ

प्राच्यपंचालउपधानिभोदयाः शाकल्यस्यस्थविरस्य॥ ४६॥

प्राच्यपंचालपदद्दत्तयोरधस्ता त्प्रतिपादिताविद्दत्तयः तासांशाकल्यस्यस्थविरस्यमतेन किंचिदुच्यते। प्राच्यपंचाललक्षितानांविद्दत्तीनां उपधाः तन्निभाः तादृशाउदयायासां तास्तथोक्ताः। एषदेवोअमर्त्यः। आंगिरसो जुह्वे वाजे अस्मिन्। नो अहप्रविंदसि।

इतरास्थितिः॥ ४७॥

इतरातु अस्माकंशाकलानांस्थितिः प्राक्ततोदयत्वंनाम। एषदेवः आंगिरसोजुव्हे। नोअह॥

इति वज्रटपुत्रोव्वटकृतौ प्रातिशाख्यभाष्ये संहितापटलंद्वितीयम्॥

उदात्तश्चा नुदात्तश्च स्वरितश्चत्रयः स्वराः॥

आयामविश्रम्भाक्षेपैः स्तउच्यंते॥१॥

प्रथमपटले संहितापरिभाषाअनुक्रम्य द्वितीयेनसं-हितागतलोपागमवर्णविकारानुक्त्वा अथेदानींस्वरसं-धिमाह ॥ उदात्तश्चानुदात्तश्चस्वरितश्च संक्षेपतःस्व-रास्त्रयोवेदितव्याः । इदानींतानुपलक्षयितुमाह ॥ आ-यामविश्रंभाक्षेपैस्तउच्यन्ते ॥ आयामोनाम वायुनिमित्तमू-र्ध्वगमनंगात्राणांतेनउच्यन्ते सउदात्तः ॥ विश्रंभोनाम अधोगमनंगात्राणां वायुनिमित्तं नः नौ आक्षेपोनाम वायुनिमित्तंतिर्यग्गमनंगात्राणां क्व न्यक्।

अक्षराश्रयाः ॥ २ ॥

स्वरोक्षरमित्युक्तं अक्षरमाश्रयीभूतंयेषांतेतथोक्ताः ॥ स्वराणामक्षरैः सह धर्मधर्मिभावसंबंधो नतुव्यंजनैः ।

एकाक्षरसमावेशे पूर्वयोः स्वरि-तः स्वरः ॥ ३ ॥

उदात्तानुदात्तौस्वरौ तंत्वौ तयोः स्वरितः स्वरो निष्प-द्यतइत्यतआह । एकाक्षरसमावेशेसति पूर्वयोरुदात्ता-नुदात्तयोः स्वरितःस्वरोनिष्पद्यते । तेवर्धंतस्वतवसः । ब्राह्मणोस्य । स्रुचीवघृतंचम्वीव । त्र्यंबकंयजामहे इन्द्रः सर्पिरासुतिः ।

तस्योदात्ततरोदात्ता दर्धमात्रा-र्धमेववा ॥ ४ ॥

तस्यस्वरितस्यस्वरस्य द्विस्वरसंभूतस्यपृथक्व्युत्पा-दनकथनंक्रियते । उदात्तात्सकाशात् उदात्ततराआदा-वर्धमात्रावेदितव्या ॥ त्र्यंबकं । अर्धमेववा । अर्धमात्रा-

वत् द्विमात्रस्यस्वरस्यार्धमयमुदात्तांशः कथितः। तेवर्द्धंत

अनुदात्तः परः शेषःस उदात्तश्रुतिः।

स्वरितस्य परः शेषोयदार्धमात्रो यदिमात्रिकः सउदात्तश्रुतिः। उदात्तवच्छ्रूयते । यथात्वपुतान्वयोः संयोगेसति कांस्यस्यधात्वंतरस्योत्पत्ति रेवमिहापिद्रष्टव्या।

नचेत्। उदात्तं वोच्यते किंचित्स्वरितंवाक्षरंपरं ॥ ५ ॥

चेच्छब्दो यदर्थे॥ यदिनभवति उदात्तमक्षरं स्वरितंवापरं । तेवर्धंत । दिवीवचक्षुः, । द्रुन्नः सर्पिरासुतिः । यदि उदात्तंस्वरितंबापरंस्यात् तदायोनुदात्तः परः शेषः स्यात् । सचकंपइत्युच्यतेबह्वृचैः। नयोयुछतितिष्यो ३ यथादिवो ३ स्मेरारंत । अभी ३ दमेकमेकः। अहन्य १ न्यंसहसा ॥ उदात्तपरस्योदाहरणं । शतचक्रंयो ३ ह्योवर्तनिः। स्वरितपरस्योदाहरणं एवंचकृत्वा उदात्तपूर्वाः सर्वएवास्यकंपाः सुयः अनुदात्तपूर्वेषुतुक्रियमाणेषुमात्राधिक्यं स्यात् सचदोषः। अयथामात्रं वचनं स्वराणामितिदर्शयति चोदात्तपूर्वत्वंकंपनंक्रमहेतौ। स्वरैकदेशंस्वरितस्य अचोत्तरंपदानिहन्यादिति।

उदात्तपूर्वं स्वरितमनुदात्तंपदेक्षरं ॥६॥

एवमुदात्तानुदात्तसंधौ त्रीन्स्वरानभिधाया थेदानीमेकपदप्रभावा नाह। स्वरितानुदात्तस्वरूपव्याचिख्यासया सर्वस्मिन्नेवपदे एकाक्षरमुदात्तंवास्वरितंवाभवति॥ शेषमनुदात्तमयं तावदुत्सर्गः। सर्वानुदात्तस्वल्पं तथाह्यु-

दात्तैर्वा स्वरितैर्व्यपदेशः आद्युदात्तंक्रियते ॥ आद्युदात्तं इंद्र । मध्योदात्तं । अग्निना । अंतोदात्तं । यानु । कः । आदिस्वरितं । स्वर्णरे । मध्यस्वरितं । हृदय्यया । अंतस्वरितं । कन्या । स्वरितएव । क्व । स्वः । द्विरुदात्तं । बृहस्पतिः । त्रिरुदात्तं । इंद्राबृहस्पती । सर्वानुदात्तं । वः । नः । एतेएकादशस्वराः पदेषुप्रत्येतव्याः तत्प्रतिपादनार्थमाह । एकस्मिन्पदे उदात्तपूर्वं स्वरितमक्षर मनुदात्तंप्रत्येतव्यम् ॥ सांहितिक स्त्वयंधर्मो नुदात्तस्यसतः उदात्तपूर्वस्य । इंद्रः । होता ॥

अतोन्य त्स्वरितंस्वारं जात्यमाचक्षतेपदे ॥ ७ ॥

अतः प्रकृतादुदात्तपूर्वात्स्वरितात्स्वरा दन्यदेकस्मिन्नेवपदे स्वरितंस्वारं तज्जात्यमाचक्षते । व्यालिप्रभृतयः । किमन्य त्पदमत्राभिप्रेतं अपूर्वत्वंवानीचपूर्वत्वंवा । अपूर्वोदाहरणं ॥ स्वः । क्व । न्यक् । नीचपूर्वस्य । कन्या । हृदय्यया । जात्यस्वरूपेणैवोदात्तानुदात्तसंगतिंविना जातोजात्यः । यत्तुक्तं । स्वरितस्यो दात्तानुदात्तसंगतिरिष्यते । तदुदात्तपरस्यैवा नुदात्तपरफलं । तस्य उदात्तपरस्य स्वरितपरस्यचकंपः । कन्या ३ वारवायती । क्वा ३ भीशवः ।

उभाभ्यांतुपरंविद्या त्ताभ्यामुदात्तमक्षरं ॥ ८ ॥

अनेकमप्यनुदात्तम् ॥ ९ ॥

तुशब्दोविशेषार्थः । उभाभ्यांतु जात्योदात्तपूर्वाभ्यांतु परंविद्यात् ताभ्यांपरंजानीयात् ॥ उदात्तमक्षर मुदात्तश्रुतिरुदात्तव द्विप्रचितः श्रूयते । अनुदात्तमनेकमपि बहून्यप्यक्षराणि । अत्राप्येतदेवकथ्यते ॥ यथा सर्वस्मिन्नेवपदे एकमक्षरमुदात्तं स्वरितंवाभवति । शेषमनुदात्तमिति ॥ तत्प्रचयंभवति उदात्तात्परं अनुदात्तं स्वरितंस्वरितात्परंप्रचयंभवतीत्यर्थः । मादयस्व । अदब्धव्रतप्रमतिः ॥

नचेत्पूर्वन्तथागतात् ॥१०॥

चेच्छब्दोयद्यर्थे । यदिनभवति पूर्वंतथागतादक्षरात् स्वरितगतादुदात्तगताद्वा स्वरितत्वंप्राप्तादुदात्तत्वं वाप्राप्तात् ॥ पूर्वंनभवति यदित्वेवंभूताक्षरात्पूर्वंभवति ॥ अथप्रकृत्यैवा ऽवतिष्ठते ॥ मादयस्वस्वर्णरे । अदब्धव्रतप्रमतिर्वसिष्ठः ।

उदात्तवत्येकीभाव उदात्तंसंध्यमक्षरम् ॥ ११ ॥

इदानीं पदांतपदाद्योः संधौ उदात्तानुदात्तस्वरितप्रचितानां बलाबलमाह । यस्मिन्नेकीभावे परंपूर्वमक्षरंवोदात्तंभवति । इतरस्तुचतुर्णांस्वराणा मन्यतमः सउदात्तवानेकीभावः तस्मिन्नुदात्तवत्येकीभावे उदात्तंसंध्यक्षरंजानीयात् ॥ द्वयोरुदात्तयोः । तानिनराजुजुषाणोपा । इंद्रेहिमत्स्यंधसः । अत्र मध्यगतआकार उदात्तोधस्तनं स्वरित मुपरितनं चानुदात्तमुदात्तीकरोति ॥(१)शरदोनया तींद्रः । प्रचितउदात्ते नलुप्तः ।

---

(१) नयाति इन्द्रः ।

अनुदात्तोदये पुनः स्वरितं स्वरितोपधे ॥ १२ ॥

उदात्तस्ताव त्स्वरांलुंपत्यथस्वरितोनुदात्तं लुंपत्येतद्द-र्शयति । अनुदात्तोदये पुनरयंविशेषः स्वरितपदोनुदा-त्तः स्वरितमापद्यतेच्चोरसर्पिर्मधूदकं ।

इकारयोश्चप्रश्लेषेक्षैप्राभिनिहितेषुच । उदात्तपूर्वरूपेंशाकल्यस्यैवमाचरेत्१३

ह्रस्वयोरिकारयोः प्रश्लेषेक्षैप्रसंधिषुचाभिनिहितसं-धिषुच अविशेषेण उदात्तपूर्वरूपेष्वनुदात्तोतररूपेषु शा-कल्याचार्यमतेन एवमाचरेत् । एवमितिस्वरितनिर्देशः। स्रुचीवघृतं । योजान्विन्द्रतेहरी । तेवर्धंत । इकारयोरि-तिकिं । सद्योजज्ञानोविहीमिद्धोअख्यत् । उदात्तपूर्वरू-पेष्वितिकिं । उतेमाहुर्नैषोअस्तीत्येनं । सतुवस्त्राण्यध । हिरण्यशृंगोयोअस्य ।

मांडूकेयस्य सर्वेषु प्रश्लि ष्टेषुतथास्मरेत् ॥ १४ ॥

मांडूकेयाचार्यस्यमतेनसर्वेषुप्रश्लिष्टेषुउदात्तपूर्वरूपेषु-(१)तथास्मरेत् । नकुर्यात् । इंद्र । विहीमिद्धः ।

इत्त्येकीभाविनोधर्माः ॥ १५ ॥

एवंप्रकाराः एकीभाविनांअक्षराणां धर्माः प्रत्येतव्याः ।

---

(१) उदात्तंकुर्यात्स्वरितमित्त्यर्थः ।

उदात्तवत्येकीभाविल्यतआरभ्य समाप्तौइतिशब्दः ।

परैः प्रथमभाविनः ॥ १६ ॥

परैस्तूदात्तैः एकीभावंप्राप्यते प्रथमभाविनः स्युः । द्वयोरप्याचार्ययो र्मतेनउदात्तभाविनः स्युः ॥ उदात्तवत्येकीभावे इत्येतद्विप्रथमसुक्तं ॥ आच्याजानु । प्रास्यपारं

उदात्तपूर्वं(१)नियतं विवृत्याव्यंजनेनवा ॥ स्वर्यतेंतर्हितंनचेदुदात्तस्वरितोदयं ॥ १७ ॥

उदात्तः पूर्वोयस्मात् इत्युदात्तपूर्वः । उदात्तपूर्वं नियतंअनुदात्तं विवृत्या व्यजनेनवा अंतर्हितमक्षरंस्वर्यते । यइंद्र । अग्निमीलेपुरोहितं । इंद्रेणासंहि । नचेदुदात्तस्वरितोदयमितिकिं । ज्याइयंसमनेपारयंती । इंद्रसोमंसोमंसोमपतेपिबेमं । क्व १ वोश्वाक्वा २ भीशवः ।

वैवृत्ततैरोव्यञ्जनौ क्षैप्राभिनिहितौचतान् ॥ प्रश्लिष्टंच यथासंधिः स्वरानाचक्षते पृथक् ॥ १८ ॥

विवृत्तौभवावैवृत्ताः । स्वरांतरंतु विवृत्तिरित्युक्तं तिरोंतर्धानंव्यञ्जनंयस्येतितैरोव्यञ्जनः । क्षैप्राभिनिहितौचप्राश्लिष्टं तानेतान्यथासंधि यस्मिन्संधौयथासंधि तद्यथा क्षिप्रसंधौभवः क्षैप्रइत्यादिस्वरान्कथयंति । व्या-

(१) निहतमिति खपुस्तकपाठः ।

क्लिप्रभृतयः । पृथक्नाना । एतेचाधस्तात्सोदाहरणाः प्रतिपादिताः संज्ञार्थं पुनर्वचनं ।

स्वरितादनुदात्ताना
म्परेषांप्रचयःस्वरः ।
उदात्तश्रुतितोयां त्येकं
द्वेवा बह्वनि वा ॥ १९ ॥

स्वरितात्परेषामनुदात्तानां प्रचयः स्वरोभवति । संहितायां प्रचयः स्वरोभवति । संहितायां प्रचयः स्वरो ऽधस्तान्नप्रतिपादित इत्यत आह । उदात्तश्रुतितोयांति उदात्तश्रुतीनिभवंति एकमक्षरं द्वेवाक्षरे बहूनिवाक्षराणि । अग्निमीळे । नासत्याभ्यांबर्हिरिव । इमंमेगंगेयमुनेसरस्वति । वाजेवाजे वत वाजिनोनः ।

केचित्त्वेकमनेकंवा
नियच्छंत्यन्ततोक्षरं ।
आवाशेषात् ॥ २० ॥

तुशब्दोविशेषणार्थः केचित्त्वाचार्या एकमक्षर मनेकं वाक्षरंवा द्वेअक्षरे नियच्छंतिनीचीकुर्वंति । अंततआरभ्य निमित्तमेवोदात्तंस्वरितंविनेत्यर्थः । आशेषाद्वा यावदेकमक्षरं मनेकंवा अक्षरं द्वे नियच्छंति । एकेनापिप्रचितस्वरूपंदर्शितंभवत्येवेत्यर्थः ।

नियुक्तं तूदात्तस्वरितोदयं ॥ २१ ॥

तुशब्दोवधारणार्थः । सर्वएवाचार्या नियुक्तंनिश्चित

मविप्रतिपत्स्यांतुत्रमुदात्तंकुर्वंति । उदात्तोदयं उदात्तपरं स्वरितपरंच । वाजेवाजेवत वाजिनोनोधनेषु । तमेवऋषिं तमुब्रह्माण माहुर्यज्ञन्यम् ।

नियमंकारणादेके प्रचयस्वरधर्मवत् । प्रचयस्वरआचारः शाकल्यान्यतरेतयोः ॥ २२ ॥

नियमंनियमनं अनुदात्तभावं कारणादेकेमन्यंतेआचार्याः । किंतत्कारणमितिचेत् प्रचयस्वरधर्मयुक्त मध्ययनं यथास्यादिति । यदिहि उदात्तस्वरितोदयं प्रचितंनानुदात्तम्भवेत् । अथ प्रचितोदात्तयोः कोविशेषः स्यादिति । प्रचितोहि स्वरितोदात्तपरो ऽनुदात्तोभवति नतूदात्तः । एवंचकृत्वा प्रचितस्वरे । आचारोयं शाकल्यस्या न्यतरेयस्यच एतत्कारणकोद्रष्टव्यः । उक्तान्येवोदाहरणानि ।

परिग्रहेत्वनार्षान्ता त्तेनवैकाक्षरीकृतात् । परेषान्यसमाचारं व्यालिस्तौचे तस्वरौपरौ ॥ २३ ॥

तुशब्दोविशेषणार्थः । एतावानेवविसंवादो धस्तमेन स्वरलक्षणेन सहपरिग्रहोवेष्टकः । एतावाम्श्चेष्टकेविशेषः । अनार्षान्ता दनार्षइतिकरण उच्यते । सचह्यक्षरआद्युदात्तः पराभ्यासस्यमध्येवर्तमानः पूर्वपदांतमादिनास्पृशति । द्वितीयपदादिमंतेनस्पृशति । तस्यायंविकारः पदसं-

धिरुक्तः । सचचेत्तरपदादि व्यंजनादिस्स्वरादिर्वाभवति। यदिव्यञ्जनादि स्तदाप्रत्ययेप्राप्ते श्रयमपवादः । अनार्षी-दितिकरणा त्परेषामक्षराणां न्यासमनुदात्तत्वमाचा-र्यंमन्यते व्यालिराचार्यः । यदातु स्वरादिर्भवति तदा-नेमस्वरादिना एकाक्षरीकृतात् परेषांन्यासमेतितुल्यं । तौयदिस्वरौपरौभवतः । उदात्तस्वरितौ ॥ सत्यान्नृते-इतिसत्यान्नृते । अवपश्यन् । सुप्राव्य ऽ इतिसुप्रऽअ-व्यः । तेनैवैकाक्षरीकृतात् । अललाभवंतीरीत्यलला-भवंतीः । तौचेत्स्वरौपराविति किं । शतक्रतोइतिशत-ऽक्रतो । अविहर्यंतक्रतोइत्यविहर्यंतक्रतो ।

यथासंधीयमानाना
मनेकीभवतांस्वरः ।
उपदिष्टस्तथाविद्या
दक्षराणामवग्रहे ॥ २४ ॥

इदानीमवग्रहस्वरूपस्वरं यथायेनप्रकारेण संधीय-मानाना मेकीक्रियमाणाना मनेकीभवतां प्रश्लेषमना-प्नुवतां विवृत्तिव्यंजनतिरस्कृतानां स्वरउपदिष्टः । उदा-त्तपूर्वं नियतंविवृत्त्या व्यञ्जनेनवा । स्वर्यंतेतद्धितं । स्व-रितादनुदात्ताना मित्यादिना च । तथान्वक्षराणा म-वग्रहे विजानीयात् । ननु योविवृत्तौ स्वरउक्तः सइह-भवत्येव । कस्मादयत्नः कृतः । मात्राकालत्वा द्व्यवधा-नंप्राप्नोति । उषःऽउषः । नावाऽइव । गणऽपतिं । गोऽप-ते । पुरःऽहितं । अनेकीभवतामितिकिं । मन्दाम्हा ।

पद्यादींस्तु द्व्युदात्तानां
मसंहितवदुत्तरान् ॥ २५ ॥

पद्यं पदार्धम् । द्व्युदात्तानांपदानां पद्यादीनुत्तरान-संहितवत् संहितवर्जनीयान् । स्वरविधौ । ऋतस्यपंथा-मन्वेतवाउ नैषागव्यूतिरपभर्तवाऽउं । द्व्युदात्तानामिति-किं । अश्वपतेगोपतेउर्वरापते ।

जात्यवद्वातथावान्तौ
तनूशचीति पूर्वयोः ॥ २६ ॥

जात्येनतुल्यंजात्यवत्यथाजात्यस्यांतोनिहन्यते । उ-दात्तेपरभूते। एवं तनूशचीपदयोः पूर्वपद्ययोः सतोरं-तोनिहन्यते । तथावांतौकुर्यात् । यथाधस्ता त्प्रति-पादितं । तनूनपादुच्यते गर्भआसुरः । इंद्रंकुत्सो-वृत्रहणंशचीपतिं । असंहितव द्वा कुर्यात् । तनून-पादुच्यतेइंद्रंकुत्सोवृत्रहणं । संहितवद्वाकुर्यात् । तनू-नपादुच्यते । वृत्रहणंशचीपतिं । पृथक्वा । सहप्र्क-रणंतुल्ययोगनिवृत्त्यर्थम् । तेनैवतत्सिद्धं जात्यवदेवा ध्ययनंयथास्या दितरयोर्माभूदिति । द्व्युदात्तानामेव। तनूनपात्पथऋतस्य । शचीपतेशचीनां । ननु पदा-नांलक्षणं नकर्तव्यं । सिद्धेषु हिपदेषु संहिताप्रवृ-त्तिः। सत्यं । यथापुष्पाहारस्य फलाहरणं । यथावा दार्वाहारस्य मध्वाहरणमेवंतत् ।

त्रिमात्रयो रुत्तरयो रंत्यापि प्र-
चयस्वरे। मात्रन्यस्ततरैकेषाम्॥२७॥

त्रीणित्रिमात्राण्युक्तानि तत्त्रिमात्रयो रुत्तरयोरंत्यापि मात्राप्रचयस्वरे वर्त्तमाना एकेषामाचार्याणाम्मतेन न्यस्ततरानीचतरास्यात् । उपरिस्विदासी ३ त् । नत्वाभीरिवविंदती ३ ॥

उभेव्यालिः समस्वरे ॥ २८ ॥

व्यालिस्त्वाचार्य उभेअंत्येमात्रे उभयोस्त्रिमात्रयोरितराभ्यांसमस्वरे मन्यते । प्रचितस्वरइत्यर्थः । स्विदासीत् । विंदती ३

असंदिग्धान् स्वरान्ब्रूयात् ॥२९॥

संदेहोनाम अस्पष्टता । उदात्तानुदात्तस्वरित प्रचितान्स्वरान् नसंदेहः । नवक्रान्ब्रूयात् ।

अविक्रष्टान् ॥३०॥

अविक्रष्टोनाम सुश्लिष्टता स्वराणां स्वरैःसहस्वरसंधीनुपश्लिष्टान् कुर्यादित्यर्थः ।

अकंपितान् ॥३१॥

कंपितान्कंपनंनाम स्वराश्रितपाठदोषः प्रायेण दक्षिणात्यानां भवति । तस्युपसंलक्ष्यसवर्ज्यः ।

स्वरितं नातिनिर्हन्यात् ॥३२॥

नातिप्रेरयेत् । स्वरितमाक्षेपेण ।

पूर्वौनातिविवर्तयेत् ॥३३॥

पूर्वावुदात्तानुदात्तौ उक्तौ नातिविवर्तयेत् । आयामविश्रंभाभ्यां नातिदूरंनयेत् ।

जात्योभिनिर्ह्वितश्चैव चैप्रःप्रश्लि-
ष्टएवच । एतेस्वराः प्रकंपंतेयत्रो-
च्चस्वरितोदयाः ॥

इतिपार्षदव्याख्यायांआनंदपुरवा-
स्तव्योव्वटकृतौप्रातिशाख्यसूत्र-
भाष्येतृतीयंस्वरपटलम् ॥

स्पर्शाः पूर्वेव्यंजनान्युत्तराण्यास्था-
पितानामवशंगमंतत् ॥१॥

चत्वारःसंधय स्तथाहिपूर्वेस्वराः व्यंजनान्युत्तराणि ॥ अनुलोमान्वक्षरसंधयःपूर्वाणि व्यंजनान्युत्तरे स्वराः प्रतिलोमाअन्वक्षरसंधयः । स्वरसंधिस्तु प्रश्लेषाद्यनेकप्रकारउक्तः । इदानीं परिशिष्टोव्यञ्जनसंधिरुच्यते । स्पर्शाःपूर्वेव्यञ्जनान्युत्तराणि । आस्थापितानां संधानमवशंगमन्नाम तत्संधानंवेदितव्यं । अत्रद्वयोर्व्यञ्जनयो रविकारः सअवशङ्गमःसंधि । आरैकपंथांयातवे । वषट्तेविष्णवासः । सूर्यांयत्पत्येशंसंतीं । तद्वामजानन्पुत्रः । इममेवऋगाश्रुधी हवं आस्थापितव्यञ्जनसंधयउक्ताः । तेचद्विविधाः । तत्रावशंगमाउक्ताः । वशंगमार्थआरम्भः ।

घोषवत्पराः प्रमास्तृतीयान्स्वान् ॥२॥

घोषवद्व्यञ्जनपराः प्रथमाः स्पर्शाः तृतीयान्स्पर्शान्स्वानापद्यंते । स्ववर्गी यान् । यद्वाग्वदंति । आचतु-

भिंराषड्भिः। यद्वादिवि। स्वानुत्तरसूत्रार्थंकृतंद्रहतुग्रंथांतरमितिपरिभाषयापिसिध्यति।

उत्तमानुत्तमेषूदयेषु ॥३॥

प्रथमस्पर्शाः स्वानुत्तमानापद्यंते। उत्तमेषूदयेषुसत्सु। अर्वाङ्नरादैव्येन। वरामह। अतिसूर्यं। तंनोमित्रोवरुणः। स्वानित्युच्यतेपरवर्गीयेष्वपिपंचमेषूदयेषुसत्सुपदांतीयपंचमोयथास्यान्नतुपरकीयपंचमः। स्पष्टार्थं। सूत्रांतरं।

सर्वैः प्रथमैः स्पर्शैरुपधीयमानः शकारः शाकल्यपितुर्मतेनछकारमापद्यते ॥ ४ ॥

प्रथमागंतमर्वाक्छ-फाविव। तनायंसोमः स्वमेह्यर्वाङ्क्छ्रुवत्तमं॥ घनेनववृत्रिस्नुछ्रुथिह्यमित्रान्।

पदान्तस्तैरेवतृतीयभूतैस्तेषांचतुर्थानुदयोहकारः ॥५॥

पदस्यांतेरेवप्रथमैः स्पर्शैः नतुङकारेघोषोष्मपरेद्व्त्येवमादिरतः पदांतैस्तृतीयत्वंप्राप्तैरुपहितोहकारः तेषामेवप्रथमानांचतुर्थानापद्यतेउदयभूतः शाकल्यपितुर्मतेन। आतूतइंद्रमद्राग्घुवामः। आवाड्ढव्यानि। पदांतैस्तैरेवतृतीयभूतैरित्यवाच्यं। हकारस्यचतुर्भावंहत्वापश्चाद्घोषवत्पराः प्रथमास्तृतीयानित्यनेनतृतीयभावंकरिष्यामस्तथातावद्रूपंभवति। लघुचसूत्रंस्यान्नैतदस्ति। परस्यप-

दादेरदृष्टत्वात् । तृतीयभावोदुर्लभः स्यात् । तस्मात्सा-
धूक्तंपदान्तैस्तैरेवतृतीयभूतैरिति ।

**विस्थानेस्पर्शउदयेमकारः सर्वेषा-
मेवोदयस्योतमंस्वम् ॥६॥**

विस्थानेऽन्यस्थानेस्पर्शेउदयेमकारः सर्वेषामेवाचा-
र्याणांमतेनउदयभूतस्योत्तमंपंचमंस्वमापद्यते । यंकुमार-
नवंरथं । अहञ्चत्वञ्चवृत्वहन् । तन्तेमाता । विस्थानग्र-
हणांचसंधिज्ञापनार्थं । पवर्गेतुस्वर्शंगमेनभवतीति ।

**अंतस्थासुरेफवर्जंपरासुतांतांपदा-
दिष्वनुनासिकान्तु ॥७॥**

सएवमकारोंतस्थासुपदादिभूतासुरेफवर्जितासुपरा-
सुसतीषुतांतामंतस्थामापद्यते । यदिनामानुनासिकां ।
यंव्यंयुजं । भद्रैषांल्लक्ष्मीः । तंवइंद्रंनसुक्रतुं । पदादिग्र-
हणांक्रियतेपदमध्येवसंगमसंधिनिवृत्त्यर्थम् । अम्यक्सात-
इंद्र । नोत्रमकारस्यांतस्थाभावः ।

तथानकारउदयेलकारे ॥८॥

तेनैवप्रकारेणनकारोलकारे परभूतेलकारमेवानुना-
सिकमापद्यते । श्वघ्नीवयोजिगीवांल्लक्षमादत् ।

ञकारंशकारचकारवर्गयोः ॥९॥

सएवनकारः ञकारमापद्यतेशकारेचवर्गेप्रत्ययेपरे ।
घनेववज्रिञ्छ्नथिहि । मघवञ्छग्धि । आम्माञ्जगम्यात् ।

तकारोजकारलकारयोःस्तौ ॥१०॥

नकारः ञकारलकारयोः परभूतयोस्तावेवापद्यते। ञकारेञकारंलकारेलकारं। प्रयञ्जिगासि। अंगादंगाल्लोम्नोलोम्नः।

तालव्येऽघोषउदयेचकारं ॥११॥

चकारछकारशकारा अघोषास्तालव्याश्च एतेषुतकारश्चकारमापद्यते॥ तच्चचुः। वरूथमस्तियच्छर्दिः। तच्छंयोरा। तालव्याइतिकिं। तत्त्वावर्तयामसि। अघोषइतिकिं। यद्यद्यामि। यद्वोदेवाः।

छकारंतयोरुदयःशकारः ॥१२॥

तयोर्नकारतकारस्याननिर्दिष्टयोः ञकारचकारयोरुदयभूतः शकारश्छकारमापद्यते। घनेववज्रिञ्छ्नथिहि। तच्छंयोः। ननुचसर्वैः प्रथमैरुपधीयमानः इत्यनेनसिद्धं। चकारादुत्तरस्यशकारस्यछत्वं। सत्यंसिद्धंयदिनामशाकल्यपितुर्मतेननैवंवक्तव्यं।

नशाकल्यस्य ॥१३॥

नतुशाकल्यस्याचार्यस्यमतेनशकारश्छकारमापद्यते। वज्रिञ्श्नथिहि। तच्शंयोः।

तानिवसंगमानि ॥१४॥

तानिशब्दलोपोद्रष्टव्यः। छंदोवत्सूत्राणिभवंति। तानिसंधानानिवसंगमानिवेदितव्यानि। घोषवत्पराः प्रथमस्तृतीयानित्येवमादीनि। अस्यापितानांमध्येनद्यत्वापठितानियानिव्यञ्जनानिसंयोगंगच्छंति। अतोवसंगमानीत्युच्यंते।

रेफोष्मणोरुदययोर्मकारोनुस्वा-
रन्तत्परिपन्नमाहुः ॥१५॥

रेफेऊष्मणिचउदयभूते मकारोनुस्वारमापद्यते तत्सं-
धानंपरिपन्नमाहुराचार्याः वशंगमस्यैव द्वितीयासंज्ञा-
कार्यार्थाकृता। सेतिचास्यपरिपन्नोपधाचेत्। परिपन्नंप्रा-
कृतमूष्मसंधिमित्यादिना। वशंगमानीत्यस्याप्यत्रयोगोयु-
क्तरूपः। छंदोभंगभयादधस्तादुक्तः। होतारंरत्नधातमम्
त्वांहत्यदिंद्राणंसातौ। इंद्रोहंति वृषभंशंडिकानां। वसुं-
सूनं सहसः। एवमेव वशाम्यव्यंजनसंध्यनंतरमागमानाह।

ङकारेऽघोषोष्मपरेऽन्तरैके ककारम् १६

ङकारेऽघोषोष्मपरेसतिअन्तराङकारस्याघोषोष्मणाश्च
एकेआचार्याः ककारमागममाहुः। तवायंसोमस्त्वमेह्य-
र्वाङक्शश्वत्तमं। प्रत्यङ्कसविश्वाभुवना। अत्रोपग्रह-
णांकिं। दध्यङ्हयन्मध्वाथर्वणः। ऊष्मग्रहणांकिं। प्रत्य-
ङ्चिवाविभ्र०।

टकारनकारयोस्तु आहुःसका-
रोदययोस्तकारम् ॥१८॥

टकारनकारयोःपुनःसकारोदययो रंतरातकाराग-
ममाहुरेकेआचार्याः। अचेत्वदित्येत्रविदंध्वप्राट्त्सप्रैति।
त्वंतान्त्संचप्रतिधासि।

ञकारेशकारपरे चकारं ॥१६॥

नकारस्थानगत ञकारग्रहणं। ञकारेशकारपरेसति

अंतराचकारमागममाहु रेकेआचार्याः। घनेववृश्चिञ्छ्नथिष्ठमिवान्।

तेन्तःपाताः ॥२०॥

अंतर्मध्येपदयोःपतंतीत्यंतःपाताः एतेंतःपातसंज्ञाः संधयोवेदितव्याः। ङकारेघोषोष्मपरेंतरैकइत्यादयः।

अकृतसंहितानामूष्मांतानां पटलेस्मिन्विधानं ॥२१॥

येषामूष्मांतानांपदानामधस्तात्संधिर्नविहितः तेषामिहपटले संधानमधिकृतंवेदितव्यं। ओकारंह्रस्वपूर्वस्तचारेफीघोषवत्परःप्रत्येतव्योनतुस्वरपरस्तद्यथा। एषदेवोरथर्यति। नत्वेषदेवोअमर्त्यइति।

चित्कम्भनेनोष्मलोपः ॥ २२ ॥

चित्कंभनेनेत्यत्र सकारलोपोनिपात्यते। चास्कंभचित्कंभनेन चिद्गृहणादिहनभवति। उपद्यास्कंभथुःस्कंभनेन।

ककुद्मान् ॥ २३ ॥

ककुद्मानिति दकारोनिपात्यते। स्वानुत्तमानुत्तमेषूदयेष्वितिनकारेप्राप्ते। मुमोदगर्भोवृषभः ककुद्मान्।

सम्राट्शब्दः परिपन्नापवादः ॥२४॥

सम्राडित्ययंशब्दः परिपन्नस्यवशंगमस्यसंधे रपवादभूतोज्ञातव्यः। विराट्सम्राट्विभ्वोः। शब्दग्रहणं सपूर्वस्यराजतेरेकपदीभूतस्समवंप्रत्ययांतस्य सर्वविभक्तिकस्य सर्वलिंगयुक्तस्यच ग्राहकंभवति। सम्राजंत-

मध्वराणां । सम्राजावस्य । सम्राजस्य । सम्राज्ञोरव-श्वाक्रणे । सम्राज्ञीश्वशुरेभव । एकपदार्थञ्च इहमाभूत् । संराजभीरलधेयाय ।

विसर्जनीय आकारमरेफीघोष-वत्परः ॥ २५ ॥

सहोपधोविसर्जनीयआकारमापद्यते । अरेफीरेफर-हितः । घोषवद्व्यञ्जनपरः ॥ पुनानायंत्यनिविशमानाः । रिफितस्यसंधिर्वक्ष्यति । घोषवत्परइतिकिं । तांवि श्वरूपाः पशवः ।

ओकारं ह्रस्वपूर्वः ॥ २६ ॥

सहोपधोविसर्जनीयो ह्रस्वपूर्वओकारमापद्यते । घो-षवत्परः सन् । देवोदेवेभिरागमत् । अरिफितइत्येव । प्रातर्जितंभगं । घोषवत्परइत्येव । यःपंचचर्षणीरभि ।

तौसंधीनियतप्रश्लितौ ॥ २७ ॥

तावेतौ संधीनियतप्रश्लितसंज्ञितौ वेदितव्यौ । पूर्वौ-नियतः संधिर्विसर्जनीयआकारमितिद्वितीयप्रश्लितः । ओकारंह्रस्वपूर्वइति ।

सर्वोपधस्तु स्वरघोषवत्परोरेफंरे-फी तेपुनारेफसंधयः ॥२८॥

सर्वोपधो दीर्घोपधो ह्रस्वोपधश्च स्वरघोषवत्परश्चरे-फीविसर्जनीयोरेफमापद्यते । तेपुनःरेफसंधयउच्यंते । स्वरपरः । प्रातरग्निंप्रातरिंद्रंहवामहे । वारिन्मंडूकः ।

अग्निरक्षि । शंनोदेवीरभिष्टये । घोषवत्पर: । प्रातर्मि त्रावरुणा । अग्निर्वीरं । अश्वावतीर्गोमतीर्नउषास: -- स्वरघोषवत्परइतिकिं अग्निस्तुविश्रवस्तमं ।

रेफोदयोलुप्यते ॥२९॥

रिफितोविसर्जनीयोरेफोदय:सन् लुप्यते । युवोरजांसिसुयमासोअश्वा: ।

द्राघितोपधाह्रस्वस्य ॥३०॥

ह्रस्वपूर्वस्य रिफितस्य विसर्जनीयस्य रेफोदयस्यलुप्यतेविसर्जनीय: । उपधादीर्घमापद्यते । प्रातारत्नं । अग्नीरक्षांसि ॥

अकामनियतावुभाविमौ ॥३१॥

अकामश्चनियतश्च उभाविमौसंधीप्रत्येतव्यौ । पूर्वो। काम: । द्वितीयोनियत: ।

अघोषेरेफारेफौचोष्माणंस्पर्शउत्तरे ॥ तत्सस्थानमनूष्मपरे ॥३२॥

अघोषेस्पर्शउत्तरेरेफीअरेफीचविसर्जनीय ऊष्माणमापद्यते । तस्याघोषस्यपरत्वावस्थितस्य समानस्थानं । अनूष्मपरेस्पर्शे । ऋषि:कोविप्र: । य:ककुभ: ॥ अग्निश्चसोम । यद्वोदेवाश्चकृम । देवास्तसर्वे । सन:पर्षत् । अनूष्मपरइतीति । मह:चोणस्य । शतक्रतु:त्सरत् ।

तमेवोष्माणमूष्मणि ॥३३॥

अघोषेऊष्मणिपरत्वावस्थिते तमेवोष्माणमापद्यते वि-

सर्जनीयः। योवश्शिवतमः॥ देवीर्ष्वूर्वीः। येनस्सपत्नाः। अघोषइतिकिं। अग्निर्होता॥

प्रथमोत्तमवर्गीयेस्पर्शेवा ॥३४॥

विकल्पतःतत्सस्थानमूष्माणामापद्यते विसर्जनीयोरेफपरेफीच। यःककुभः। यःपंच।

ऊष्मणिचानते ॥३५॥

अघोषेऊष्मणिच अनतेदंत्यमूर्धन्यापत्तिर्नति रित्युपरिष्टाद्वक्ष्यति। विकल्पतोविसर्जनीयःस्यात्। योवः। देवी:षलुर्वीः। येनःसपत्नाः। अनतइतिकिं। निष्षिष्ष्वरीस्ते। व्यापन्नऊष्मसंधिः सविक्रांतः। प्राकृतोपधः॥ व्याशुद्दविसर्जनीयोविक्रांतः व्यापन्नेऊष्मसंधिः सवेदितव्योनाम्ना। यत्रविसर्जनीयोव्यापद्यते। विक्रांतसंधिस्तुप्राकृतोपधोवेदितव्यो विसर्जनीयःश्रूयते।

ऊष्मण्यघोषोदये लुप्यतपरेनतेपि ३६

ऊष्मणिपरेकथंभूते अघोषोदये नतेलुप्यतायूष्मविसर्जनीयोलुप्यते। समुद्रस्थः॥ प्रवस्यट्। कस्विद्धूत। निष्ठनिह्वि। अघोषोदयइतिकस्मात्। देवी:षट्। त्रिःसमाङ्गः। किमर्थमिदमुच्यते। त्रयःसकारामाभूवन्निति। नैतदस्तिप्रयोजनं। प्रतिषिध्यंतेद्विर्वचनं। नतूष्मास्वरोष्मपरइति। एवंतर्हि परस्यद्विर्वचनार्थं। ऊष्मणोवेति।

सोन्वक्षरसंधिवक्रः ॥३७॥

संधिरन्वक्षरवक्रसंज्ञोवेदितव्यः। तमक्रमः॥ संधिशब्दोद्रष्टव्यः।

अव्यापत्तिः कखपफेषुवृत्तिः ॥३८॥

कखपफेषुपरत्वावस्थितेषु अव्यापत्तिरेववृत्तिः ॥ यः कृतदित्। अगस्त्यःखनमानः। यःपंच ॥ याःफलिनीः। वृत्तिग्रहणंयथाशाखं तथापाठप्रवृत्त्युपलक्षणार्थं। तथाहि। प्रथमोत्तमवर्गौ येस्पर्शेवोष्मणिअव्यापत्तिः कखपफेषुवृत्तिरित्येवमादयोविकल्पाव्यवतिष्ठंते। यत्रचैकः पाठोभिमतस्तत्रयत्नंकरोति संधिर्विक्रांतएवैषइति। तस्मात्तथ्यमेवार्थः प्रत्येतव्यः।

रेफंस्वर्धूःपूरघोषेष्वविग्रहे ॥३९॥

रेफमापद्यतेअघोषेषुप्रत्ययेषुपरेषु स्वरादीनांविसर्जनीयोरेफमापद्यते। स्वः धूः पूः अघोषेषुप्रत्ययेषु। अविग्रहेऽपृथक्पदेसति। स्वः। काव्येनास्वर्चनाः। तिष्ठद्रथंनधूर्षदं। मित्रायुवोनपूर्पतिं। अविग्रहइतिकिं। स्वःसनिष्यवः। पूश्चपृथ्वी।

नाक्षाइन्दःस्वधितीवाहएवभूम्याददेह्नोभिरुपर्वसूयवः। आवर्त्तमोह्नोराचाणयदोपितोप्रचेताराजन्वर्त्तिनीरहेतिच ॥४०॥

इतिचविसर्जनीयो यथाप्राप्तंनभवति अतःनिपात्यते। परिष्यसुवानोअक्षाइंदुः। रेफलोपः। प्रस्वधितीवरीयते। मोतसूरोअहएव। दिविषद्भूम्याददे। ददइतिकिं॥

भूमिरातपनंमहत् । अहोभिरद्भिः । तांत्वासुषर्वसूयवः । गावोनव्रजंव्यूषाआवर्तमः । अहोरात्राणिविदधत् । यद्दोपितोअजगन् । च्यवनस्तभ्यमसुरप्रचेताराजन् । अनुव्यैनीसचतेवर्तनीरह ।

यथादिष्टं नामिपूर्वः षकारंसकारमन्योरिफितः ककारे । षकारेच प्रत्ययेंतःपदंतु सर्वत्रैवोपाचरितः ससंधिः ॥४१॥

यथादिष्टं यथोक्तमापद्यते । वक्ष्यमाणेसंधौ नामिपूर्वोविसर्जनीयः षकारमापद्यते । सकारमन्य अनामिपूर्वः अरिफितश्च ककारेपकारेंतःपदंतु सर्वत्रैवैतदधिकृतंवेदितव्यं । उपाचरितसंज्ञः ससंधिर्वेदितव्यः । अयोयूयंस्यनिष्कृतीः । यातंछर्दिष्याउतनःपरस्या । निकाव्यावेधसशश्वतस्कः यथादिष्टमितिकिं । यःपंच । अरिफितइतिकिं । भोजाञ्जिग्युरंतःपेयं । उपाचरितसंज्ञायाः प्रयोजनं । प्लुतोपाचरितेनतिः ॥

अंतःपादं विग्रहेकारपूर्वः पतिशब्देप्यक्षरेपुंस्प्रवादे ॥४२॥

अंतःपादमित्यधिकारवचनं । विग्रहइ यंतःपदंतु सर्वत्रैवेत्यस्यनिवृत्यर्थं ॥ अकारपूर्वोविसर्जनीयः सकारमापद्यते । पतिशब्देप्रत्ययेप्यक्षरं पुंस्प्रवादेपुंशब्दस्यवाचिनि । उत्तिष्ठब्रह्मणस्पते । वाचस्पतिंविश्वकर्माणमूतये । अंतः

पादमितिकिं । तंजानतंजानतीःप्रत्युदायन्नुषासःपतिः । अकारपूर्वइतिकिं । अधीषमाणायाःपतिः । द्यक्षरमितिकिं । ऋतस्यनःपतयोमृडयंतु ॥ पुंस्प्रवादइतिकिं । अतःपत्नीर्दशस्यत । शब्दग्रहणंपुंस्प्रवादग्रहणंचोत्तरं ।

करंकृतं कृधिकरत्करित्यपिपरेषु ॥४३॥

करं । कृतं । कृधि । करत् । कः । एतेष्वपिपरेषु अकारपूर्वोविसर्जनीयः सकारमापद्यते । अहंन्य १ न्यंसहसासहस्करं । सोमंनचारुं मघवत्सुनस्कृतं । उरुकृदुरुणस्कृधि । कुविन्नोवस्यसस्करत् । निकाव्यावेधसःशश्वतस्कः ।

पादांतगतेपरीतिच ॥४४॥

पादांतप्राप्ते परीत्यस्मिन्पदेपरभूते अकारपूर्वोविसर्जनीयःसकारमापद्यते । तदुत्तानपदस्परि । पादांतगतइतिकिं । यदोषधीभ्यःपरिजायते । अकारपूर्वइतिकिं दक्षाद्दितिःपरि ।

असोंतोरेफवतः पारशब्देपरिकृतानिकरतीतिचैषु । अपादांतीयेष्वपिप्रत्ययेषु ॥४४॥

अरेफवतोरेफरहितस्य असइत्यस्यांतः ससकारमापद्यते । पारशब्देपरभूते परिकृतानिकरतीति एषुपरभूतेषु अपादांतीयेष्वपिसकारमापद्यते । अतारिष्मतमसस्पारमस्य इंद्राविष्णूअपसस्पारेअस्य । अविह्वरं-

तंमनसस्परिध्यया । कृतानि इंद्रस्येव प्रतवसस्कृतानि करति सुपेशसस्करति । असोंतइतिकिं । सुजातासः परिचरंति । सद्योअस्याध्वनः परमस्मुथ । यदोषधीभ्यः परि । अरेफवतइतिकिं । रजसः पारंईखितं । पादांताधिकारनिवृत्यर्थं अपादांतीयग्रहणं ।

वास्तोरित्येतत्पतिशब्दउत्तरे॥४५॥

यथाप्राप्तमुपाचरति । शब्दग्रहणं लिंगविभक्तिवचनग्रहणार्थं । वास्तोष्पतेध्रुवास्थूणा । वास्तोष्पतिंव्रतपांनिरतक्षन् ।

आविर्हविर्ज्योतिरित्युत्तरश्चेत्ककारः ॥४६॥

आविः । हविः । ज्योतिः । एतेषांविसर्जनीयः षकारमापद्यते । उत्तरोयदिककारः स्यात् । आविष्कर्तंमहित्वना । हविष्कृणुध्वमागमत् । ज्योतिष्कर्तायदुश्मसि ।

अथोपांतपश्यंतिशब्दौ ॥ ४७ ॥

अपिचपांतपश्यंतिशब्दौ यद्युत्तरौभवतः । एतेषामेवशब्दानां अथविसर्जनीयः षकारमापद्यते । पांतं । हविष्पांतमजरं पश्यंति ज्योतिष्पश्यन्ति । शब्दग्रहणमुत्तरार्थं ।

इलायागानमसोदेवयुर्द्रुहोमातुरिलस्तानिपदप्रवादे ॥ ४८ ॥

इलायाः । गाः । नमसः । देवयुः । द्रुहः । मातुः

इळः । तान्येतानि प्रवादेउपाचरितंलभते । इडायास्पदेसुदिनत्वेअन्हां । यऋतेचिद्गास्पदेभ्योदात् । उपोएनंजुजुषुर्नमसस्पदे ॥ प्रवोछारिरिचेदेवयुष्पदं । मानस्तेनेभ्योयेअभिद्रुहस्पदे । मातुष्पदेपरमेअंति । इळस्पदेसमिध्यसे ।

पूर्वः पुरः पूरितिपूर्वपद्यान्पदानिचापोद्यनवैतदेवम् ॥ ४९ ॥

पूर्वः । पुरः । पूः इत्येतान् पूर्वपद्यान् अपोद्यपरिवर्जयित्वापदानि नववक्ष्यमाणानि वर्जयित्वा एतदुपचारप्रकरणं विहितमेवंप्रत्येतव्यं । अपवादविधिरयं सामान्यविधेः प्रभवितुमर्हति । अंतः पदंतुसर्वत्रैवास्यविधेस्तावदयमपवादः । पूर्वः पूर्वोयजमानोवनीयान् । पुरः प्रस्रवणावलिं । मित्रायुवोनपूर्पतिंसुशिष्टौ । ननु रेफंस्वर्धूः पूरघोषेष्वविग्रहे इत्यनेनैव सिद्धत्वादिति यस्चोदयेतंप्रतिब्रूमः । प्रतिकंठंतावन्नभवति । येन सर्वापवादकंस्यात् । सर्वापवादकं हितत्पठितं सर्वशास्त्रार्थं प्रतिकंठमुक्तमिति । अपबादस्तुविसर्जनीयस्यभवति । रेफमापद्यतेविसर्जनीयः । स्वर्धूः पूरघोषेष्विति । अयमप्युपाचरितापवादएव । अन्तः पदंतु सर्वत्रैवेत्यस्योत्सर्गस्य । अतोद्वयोरुत्सर्गयोर्द्वावपवादौ युक्तावुपावितिनातिरिक्तं ॥ इदानीं नवपदान्युच्यंते ।

अस्यायः सोमोव्हतोऽस्यपूर्व्यउरुज्योतिर्जातइमोव्हधोन्यः ॥५०॥

अस्यायः। दीर्घायुरस्यायः पतिः। अस्यादूतिकिं। यस्पतिर्वार्याणां। सोमः।सोमः पतीरयीणां।]हत्तः। ऋष्ववीरस्यहत्तः पतिभूः। अस्यपूर्व्यः। उतनोअस्यपूर्व्यः पतिर्दन् अस्येतिकिं। अहंभुवंवसुनः पूर्व्यस्पतिः। उरुज्योतिः। उरुज्योतिः कृणुहिमत्सिदेवान्। उवितिकिं। ज्योतिष्कर्त्तायदुश्मसि॥ जातः। भूतस्यजातः पतिरेकआसीत्। इमः। उपत्वेमः कृधिनोभागधेयं। इधः। इंद्रासिसुन्वतोइधः पतिर्दिवः। अन्यः। स्विष्टमद्यान्यःकरत्।

ब्रह्मणो हेचातर्ऋतो विदु र्वसुः पशु रेतानिकविशब्दउतरे॥५१॥

ब्रह्मणः। वातर्ऋतइतिद्वेपदे। विदुः। वसुः। पशुः एतानिउपाचारंलभन्ते। कविशब्देपरभूते। ब्रह्मणः। रक्षाणोब्रह्मणस्कवे। अग्नेवातर्ऋतस्कविः। हे इतिकिं। पवमानऋतः कविः। विदुः। प्रमर्षिष्टाअभिविदुष्कविः सन्। वसुः। सद्मधानोवसुष्कविः। पशुः। पशुष्कविरशयच्चायमानः। शब्दग्रहणात् प्रतिपदिकमात्रंगृह्यते।

पथिशब्दे जिन्वथश्चेतथोमहः।५२।

पथिशब्देप्रत्यये जिन्वथश्चेतथोमहइत्येतानि उपाचारंलभंते। शब्दग्रहणात् प्रातिपदिकमुक्तार्थम्। जिन्वथः। आवर्त्तनिंमधुनाजिन्वथस्पथः। चेतथः। विश्वांअनुस्वधयाचेतथस्पथः। महः। कदर्यम्णोमहस्पथा।

पृथुशब्देविश्वतोवीलितोरजः।५३।

पृथुशब्देपरभूते विश्वतोवीलितोरजइत्येतेषांविसर्ज-

नीयः सकारमापद्यते। विश्वतः। गिरिर्नविश्वतस्पृथुः पतिर्दिवः। वीलितः। रध्रचोदः श्नथनोवीलितस्पृथुः। रजः। विद्यामेषिरजस्पृथ्वहा।

कामपोषपूर्धिंशब्देषुरायः ॥ ५४ ॥

कामपोषपूर्धिंइत्येतेषुपरभूतेषु रायइत्येतत्पदंउपाचरति। कामः। रायस्कामोवज्रहस्तं। पोषं। रायस्पोषं यजमानेषु(१)। पूर्धिं। रायस्पूर्धिस्वधावोस्ति।

पादादिरंतश्चदिवस्परीतिच ॥५५॥

दिवस्परीत्येतद्वैपदंनिपात्यते। पादादौपदांतेच वर्त्तमानं। दिवस्परिसुग्रथितंतदादः। अयंसयोदिवस्परि रघुयामापवित्रआ। पादादिरंतश्चेतिकिं। वृष्टिं दिवःपरिस्रव। ननुअकारपूर्वविसर्जनीयानुवृत्तौ सत्यां पदांतगतेपरीत्यनेनैवसिद्धत्वात्। यदिहांतश्चदिवस्परीत्युच्यते। तदतिरिक्तमिति। नातिरिक्तंतस्यावकाशःदिवोअंतेयस्य इत्यादिष्वेवइहांतग्रहणेनैव द्वैपदंनिपातितः स्यात्। पादादावेवनतु अंतेतस्मान्नातिरिक्तं।

दिवस्पृथिव्या अधमस्पदीष्टपूर्वं-पादादौयदि ॥५६॥

दिवस्पृथिव्या अधमस्पदीष्टएतद्वैपदंनिपात्यते। अत्रपूर्वंद्वैपदंपादादौयदिस्यात्। दिवस्पृथिव्याः पर्योजउद्भृतं। विश्वस्यजंतोरधमस्पदीष्ट। पूर्वंपादादावितिकिं। प्रये-

(१) सुधारयेति खपुस्तकपाठः।

दिवःपृथिव्यानवर्हणा।

सस्पदीष्ट ॥५७॥

एतद्वैपदंनिपात्यते। योनोद्वेष्टग्रधरःसस्पदीष्ट।

शवसोमहःसहसइलायाःपात्वि-त्येकंपुत्रशब्देपराणि ॥५८॥

शवसः। महः। सहसः। इलायाः। पातु। एकं। इत्येतानिपदानिउपाचरंति। किमविशेषेणेत्याह। पातुइत्येतस्मिन्पदेपरभूते। एकंप्रथमं पदमुपाचरति पुत्रशब्देपराण्युपाचरंति। शवसः। वाजोनुतेशवस्पात्वंतं। महः। महस्पुत्रासोअसुरस्यवीराः। सहसः। सहसस्पुत्रोअद्भुतः। इलायाः। इलायास्पुत्रोवयुनेजनिष्ट।

रायस्पोमहस्करथोमहस्परंनि-ष्कृव्यादंनिष्कृथनिष्पिपर्तन ॥५९॥

इत्येतानिपदानि द्वैपदानिनिपात्यते। सरायस्पामुपसृजागृणानः। महस्करथोवरिव कस्विदस्यरजसोमहस्परं। निष्कृव्यादमनीनशत्। यदामयतिनिष्कृथ। निष्पिपर्त्तन। विश्वस्मान्नोअंहसोनिष्पिपर्त्तन।

कबन्धंपृथुकणवासः पुत्रः पातुपथा-पयः। पायुः पृष्ठपदंतेषां प्रवादा-उदयेदिवः ॥ ६० ॥

कबंधं। पृथु। कणवासः। पुत्रः। पातु। पथा। पयः।

पायुः। पृष्टं। पदं। इत्येतेषांपदानां प्रवादाः उदयेव-र्त्तमाना दिव इत्येतस्यपदस्य उपाचारंजनयंति। दि-वस्कबंधमवदर्षंदुद्रिणं। पृथु। अरिज्ञंवांदिवस्पृथु। को-शासः। दिवस्कशासइंदवः। पुत्रासः। दिवस्पुत्रास-असुरस्यवीराः। पातु। सूर्योनोदिवस्पातु। पथा। दि-वस्पथावध्वः। पयः। दिवस्पयो दिधिषाणा अवेषन्। पायुः दिवस्पायुर्दुरोणपुः। पृष्टं। दिवस्पृष्ठं भंदमानः सुमन्मभिः। पदं।(१) अभिप्रियादिवस्पदं।

रजसस्पात्यंतस्पाथाः कस्काव्याच-तुरस्कर। स्वादुष्किलनिस्पातुद्यौ ष्पितर्वसतिष्कृता ॥ ६१ ॥

एतानिपदानि यथागृहीतं निपात्यंते। विचक्रमे र-जस्पात्यंतौ। अंतस्पथाः। अरिफितस्य विसर्जनीयस्य य-दुक्तमंतः पदंतुसर्वत्रैवेति तदिहरिफितस्यदृश्यते। अ-तोनिपात्यते। अंतस्पथाअनुपथाः। कस्काव्यामरुत-कोहपौंस्या। कनिष्ठआह चतुस्करेति। स्वादुष्किलायं। सरस्वती भिदस्पातु। द्यौ ष्पितःपृथिवि। वसतिष्कृता। पर्णंवोवसतिष्कृता।

तपोष्पवित्रं चिष्पूत्वो धीष्पीपाय विभिष्पतात्। द्यौष्पिता रजस-स्पृष्टो दद्रुष्पजाय नस्करः ॥६२॥

(१) अभिपृयादिवस्पदा इतिचपाठः।

एतानिपदानिनिपात्यन्ते । तपोष्पवित्रं विततंदिव-स्पदे । अपालामिंद्र त्रिष्पूत्वी धीष्पीपाय इहदिवेषु मानुषा । यद्वांरथो विभिष्पतात् । द्यौष्पिताजनितासत्यमुक्षन् । धर्त्तादिवो रजसस्पृष्ट ऊर्ध्वः । ददुष्पज्राय साम्ने । अधात्वंहि नस्करः ॥

वसुष्कुवि न्मनुष्पिता पितुष्पिता पितुष्परि । प्रणस्पुरो मयस्करं नभस्पय स्त्वयस्परः ॥६३॥

एतेचोपचोरा यथागृहीतंभवंति । वसुष्कुवि इसुभि-काममावरत् । यामथर्वा मनुष्पिता । गर्भेमातुः पितुष्पिता । अहमिद्धि पितुष्परि । सद्वादव प्रणस्पुरः । प्रेतिकिं । भद्रंभवातिनः पुरः । मयस्करंपरतरेचना-हन् । हरिरोपशंकृणुते नभस्पयः । येत्रिंशति त्वयस्परः ।

नकारआकारोपधः पद्यांतोपि स्वरोदयः । लुप्यते ॥६४॥

अतउत्तरं नकारविकारा उच्यंते । ईमित्यंतलोप ए-षुदयेष्वस्मान्मकारलोपात्प्राक् । आकारोपधोनकारः पद्यांतोःपद्यांतोपिच विग्रहाधिकारनिवृत्त्यर्थंपद्यांतग्रहणं। अंतःपादाधिकारानुवृत्त्यर्थंच। स्वरोदयःसन् लुप्यते । स-र्गांइवसृजत सुष्टुतीरुप । महांइंद्रो न्रवदा चर्षणिप्रा। आकारोपधइतिकिं । केतुंकृण्वन्नकेतवे । स्वरोदयइतिकिं अयोदंष्ट्रान्विधावतोवराहून् । अंतःपादाधिकारानुवृत्तिः किं, तयेहविश्वां अवसे यजत्रानामाऽग । पा पो री वा ओ ... [illegible]

अज्रांजग्रसाना ञ्जघन्वा न्देवह्रूतमान् । बह्वधानां इंद्रसोमाँस्तृषाणान्नो देवदेवान् । हंतदेवांइतिच ॥६५॥

पादान्तेएतेषुपदेषुनकारालुप्यन्तेपादांतीयार्थआरंभः। अज्ञान् । आसूर्योबृहतस्तिष्ठदज्रां॥ऋजु । जग्रसानान् । सृजःसिंधूरहिनाजग्रसानांआदित् । जघन्वान् । त्वमपोयद्दृत्रंजघन्वांअत्यांइव । देवह्रूतमान् । युक्ष्वाहिदेवह्रूतमांअश्वांअग्ने । बह्वधानान् । त्वमुत्सांऋतुभि र्बहवधानांअरंहः । इंद्रसोमान् । यथापिबःपूर्व्यांइंद्रसोमांएव । इंद्रेतिकिं । सुन्वंतिसोमाग्पिवसित्वमेषां तृषाणान् । धन्वान्यज्रांअपृणक्तृषाणांअधोक् । नोदेवदेवांअक्ष । हंतदेवान् ॥ यजामहैयज्ञियान्हंतदेवांईलामहै । हंतेतिकिं । यथायजऋतुभिर्देवदेवानेव ॥ इतिच ॥

एताअन्यदाःपदवृत्तयः ॥६६॥

एताश्चाज्ञानित्यादिका अधस्तनाश्च नकारोपध इत्यादिका अन्यदाःपदवृत्तयउच्यंतेनादिताः ।

विवृत्यभिप्रायेषुचपीवोअन्नांरयिवृधः । दधन्वांयो जुजुर्वांयः स्ववांयातुदद्वांविति ॥६७॥

विवृत्यभिप्रायेषुच सन्धिषु नकारआकारोपधोलुप्यते । अंतस्थान्यस्त्रनोदयइत्येषुइह पदेषु । पीवोअंनारयिवृधः

सुमेधाः । दधन्वाँयोनर्यो अप्स्वं १ तरा । जुजुर्वाँयो मुहुरायुवाभूत् ॥ सुमृलीकः स्ववाँयात्ववाङ् । दद्वाँवायत्युष्यतिरेक्णः ॥

हतं योनौ वचोभि र्यां न्युवन्यून्वनिषीष्टेति । ईकारोकारोपहितो रेफमेषु ॥६८॥

हतं । योनौ । वचोभिः । यान् । युवन्यून् । वनिषीष्ट । एतेषुपदेषु प्रत्ययभूतेषु ईकारोकारोपहितश्चनकारःथ रेफमापद्यते । उत्पणीर्हतमूर्म्या मदन्ता । योनौविदस्यूँर्योनावकृतद्रथावात् । पणीर्वचोभिरभियोधदिंद्रः । सखीयाँइन्द्रचकृषे । युवन्यून् । रुद्रस्यसूनू युर्वन्यूंरुदश्याः वनिषीष्ट । प्रियाँ अपिधीँ र्वनिषीष्टमेधिरः ।

स्वरेषुच ॥ ६९ ॥

स्वरेषुप्रत्ययेषु ईकारोकारोपहितो नकारोरेफमापद्यते । रश्मीरिवयच्छतं । अभीशूँरिवसारथिः । परिधीँरतिताँ इहि । बंधूँरिमां अवरान् । अंतः पादाधिकारानुवृत्ते रिहनभवति । अतोनऔन्हूनतिथीनन्नः । पादो तत्

दस्यूंरकोनृंरभिच ॥ ७० ॥

दस्यूँरेकोन्हृंरभिच अनयोश्चद्वेपदयो रेफमापद्यते । त्वंहनुत्यददमायोदस्यूँरेकः । पादान्तार्थतोआरम्भः । न्हूँरभि । येनास्व १ र्णततनामनृंरभि । ऋकारोपधत्वा न्नकारस्य रेफविधानमेतत् ।

ते स्पर्शरेफसंधयः ॥ ७१ ॥

तएते हतंशेनेत्याद्यारभ्य स्पर्शरेफसंधयो वेदितव्याः स्पर्शोष्मसंधीन् स्पर्शरेफसंधीनभिप्रायांश्च परिपातयंतीत्यादिभिः संज्ञाव्यवहारः ।

नास्मानुपैतावान् स्फुरान्गछान्देवानयाड्वहान् । हिरण्यचक्रान्मायावान् घोषांस्तानश्विनाविद्वान् पयस्वान्पुत्रानाधेह्यायजीया न्यतीनुरोः ॥ ७२ ॥ 72

अस्मानुप । एतावान् । स्फुरान् । गछान् (देवान् । अयाट् । वहान् । हिरण्यचक्रान् । मायावान् । घोषान् । तान् । अश्विना । अविद्वान् । पयस्वान् । पुत्रानाधेहि । आयजीयान् । यतीनुरोः । एतेनकाराः प्रकृत्याभवंति । अस्मान् । धेनुर्वागस्मानुपसुष्टुतैतु । उपेतिकिं । प्र स्मां-अवपृतनासुप्रविद्धु । एतावान् । एतावानस्य महिमा । स्फुरान् । अनुयद्गावः स्फुरानृजिप्यं । गछान् । गछानिद्ब-दुषोरातिम् । देवानयाट् । देवानयाड्यां अग्निप्रेयँते । अ-याडितिकिं । देवाँआवीतये वह । कस्मैदेवा आवहानाशुहोम । हिरण्यचक्रान् । पश्यंहिरण्यचक्रानयोदंष्ट्रान् । मायावान् । निमायावानब्रह्मादस्युरर्त्त । घोषान् । आयतेघोषानुत्तारायुगा । तानश्विनाप्रैषोनुमेयः । तानश्विना । तानश्विनासरस्वतीमिन्द्रंसुत्रामाणम् । अश्विनेति किं । तांइंद्रसहसेपिब । अविद्वान् । अविद्वानित्या-

परत्र नेताः । पयस्वान् । पयस्वानग्न आगहि । पुत्राना-धेहि । दशास्यां पुत्रानाधेहि । आधेहीतिकिं । पुंसः पु-त्रां उत । धेहीतिकिं । ऋग्यंप्रत्युदाहरणं । आयजी-यान् । होतुर्होतुरायजीयान् । यतीनुरोः । यतीनुरोः प्रि-याधाम्नःप्रियव्रतान्महस्व । सरस्यतीनुरोः । उरोरि-तिकिं । ऋग्यंप्रत्युदाहरणं ।

चरति चक्रे चमसां श्चचोचिच्च-रसि च्यौल श्चतुरश्चिकित्वान् । एतेषुसर्वत्र विसर्जनीयवद्दीर्घो-पधः ॥ ७३ ॥

चरति । चक्रे । चमसान् । च । चो । चित् । चरसि । च्यौलः । चतुरः । चिकित्वान् । एतेषुपदेषु परभूतेषु सर्वत्र अंतः पादेपदांतेवर्तमानो दीर्घोपधोनकारो विस-र्जनीयवत् प्रत्येतव्यः । विसर्जनीयधर्म्मांल्लभते नकारइत्य-र्थः । कतमेतेइतिचेत् । अघोषिरेफ्यरेफोचोष्माणां स्पर्शउत्त-रे । तत्माँस्थानूष्मपरेति । चरति । अंतर्महां श्चरतिरोचने-न । चक्रे । पशूंतांश्चक्रे वायव्यान् । चमसां । विभ्राजमानां-श्चमसां अहेवावेनत् । च । अस्मांचतांश्च प्रहिनेषिवस्य-आ । चो । यांश्चोनुदाधृविः । चित् । तांश्चिद्देवापिगच्छता-त् । चरसि । चरसिमहांश्चरस्योजसा । च्यौलः । भुवो-नॄँश्च्यौलो विश्वस्मिन्भरेज्येष्ठश्च । चतुरः । रायःसमु-द्रांश्चतुरः । चिकित्वान् । विद्वांश्चिकित्वान्हर्यश्ववर्धसे । दीर्घोपधइतिकिं । अहंचट्टत्रंनमुचिमुताहन् ।

अस्माँश्चमसाँ न्पशून्न ॥७४॥

अस्मान् । चमसान् । पशून् । नात्रनकारो विसर्जनीयवत्कार्यंलभते । अस्मांचतांश्चप्रहि । यदावाख्यच्चमसां-चतुरः । पशूंचस्थातॄञ्चरथंचपाहि ।

तांस्ते सर्वाँस्तांदेवास्त्वं तांस्त्वा-यस्त्वावदंस्त्वंच ॥७५॥

एतेषांद्वैपदानां नकारोविसर्जनीयवद्भवति । ताँस्ते । तांस्तेअश्यामपुरुकृत्पुरुक्षो।सर्वाँस्तान्।सर्वांस्तांइंद्रगच्छ-सि । देवास्त्वम् । देवास्त्वंपरिभूरसि । तांस्त्वायस्व । तां-स्त्वायस्वसहस्य । आवदंस्त्वम् । आवदंस्त्वंशकुनेभद्रं ।

विसर्जनीयं परेष्विति तेस्पर्शो-ष्मसंधयः ॥७६॥

येषुपरेषुसंधिषु विसर्जनीयंवयंवक्ष्यामः । येचएतेच-रति चक्रेइत्यादयस्त उभयेपिस्पर्शोष्मसंधयो वेदितव्याः । एकत्रस्पर्श एकत्रोष्मेत्यन्वर्थसंज्ञा । एवमधस्तना अपि-संज्ञावेदितव्याः । दिङ्मात्रंत्वेतत् प्रदर्शितम् ।

नॄँःपतिभ्योनॄँःप्रणेत्रं नॄँःपात्रं स्वतवाँःपायुः । संधिविक्रांतए-वैषः ॥७७॥

ऐवेत्यवधारणवचनम् । नात्रद्वितीयः पक्षः । नॄँःपति-भ्यः । नॄँः पतिभ्योयोनिंकृण्वाने । नॄँःप्रणेत्रम् । नारा-शंसंनशस्तंनॄँःप्रणेत्रं । नॄँःपात्रम् । कदित्थानॄँःपात्रंदे-

वयतां। स्वतवाँःपायुः। भुवस्तस्यस्वतवाँःपायुरग्ने।

न्हूँःपाहिशृणुधीतिच ॥७८॥

न्हूँःपाहिशृणुधीगिर इत्ययंविक्रांतसंभिरेव। शृ-णुधीतिकिं। रक्षानृन्पाह्यसुरत्वमस्मान्।

नकारस्यलोपरेफोष्मभावे पूर्व-स्तत्स्थानादनुनासिकस्वरः ॥७९॥

नकारविकारानुक्त्वाऽथेदानीं नकारसहचरिता न्स्व-रविकारानाह। यत्रयत्रनकारस्य लोपभावउक्तः रेफ-भावऊष्मभावश्च तत्रतत्र पूर्वोनकारस्थानादनुनासिकःपूर्वः स्वरो वेदितव्यः॥ स्वरग्रहणं व्यञ्जनानुनासिक्यपरिग्र-हार्थं। लोपभावेनकारस्य। सर्गाइवसृजतं। महाँइंद्रो-न्हवत्। पीवोअन्नाँरयिवृधः। रेफभावः। रश्मीँरिवय-च्छतम। रुद्रस्यसूनूँरुवन्यूँरुदश्वाः। ऊष्मभावः। महांश्च-रस्योजसा। ताँस्तेअश्याम। न्हूँःपतिभ्योयोनिम्।

आदिस्वरश्चोत्तरेषांपदेपि ॥ ८० ॥

उत्तरेषांपदानामादिस्वरोनुनासिकोवेदितव्यः। प-देपीत्यपिशब्दप्रयोगः संहितायामेव तद्विधानमितिद्यो-तनार्थः।

माँस्पचन्या माँश्चत्वेमँश्चतोश्च॥८१॥

माँस्यचन्याः। माँश्चत्त्वे। मँश्चतोः। एतानिपदानि। माँस्पचन्याः। यन्नीक्षणम्माँस्पचन्याउखायाः। माँश्चत्त्वे। माँश्चत्वेवापृशनेवावधत्रे। मँश्चतोः। ब्रध्नंमंश्चतोर्वरु-णस्यबभ्रुं।

ईमित्यंतलोपएषूदयेषुगर्भंगावोवत्समृजंतिपृच्यते। सखायोविव्याचपुनारिणंतिरथमित्यन्वक्षरसन्धिरेवसः ॥८२॥

इदानीं वर्णलोपउच्यते । ईमित्यस्यांतलोपो भवति- एषूदयेषु सत्सु । गर्भं । गावः । वत्सं । मृजंति । पृच्यते । सखायः । विव्याच । पुनः । रिणंति । रथं । इतिकरणः समाप्तिवचनः । अन्वक्षरसंधिरेव सोयं वेदितव्यः । योधस्तात् प्रतिपादितःएषस्य सचस्वराश्च पूर्वइत्यादिकः॥ गर्भम् । यमीगर्भमृतावृधः । गावः । समीगावो मतयोयंति । वत्सम् । समीवत्संनमातृभिः । मृजन्ति । तमीमृजन्त्ययवः । पृच्यते । समीपृच्यतेसमनेव । सखायः । समीसखायो अस्वरन् । विव्याच । समीविव्याच सवनापुरूणि। पुनः । संवत्सरेवावृधे जग्धमीपुनः । रिणन्ति । एरिणंति बर्हिषि प्रियंगिरा । रथम् । समीरथं न भुरिजोरहेषत ।

पुरुपृथ्वधिपूर्वेषु शकारउपजायते । ह्रस्वेचपूर्वपदांते चंद्रशब्दे परेंतरा ॥८३॥

पुरु । पृथु । अधि । एतेषुपूर्वपदेषु सत्सु ह्रस्वेच पूर्वपदस्यांते सति चंद्रशब्देचपरे अंतराशकारागमउपजायते । पुरु । महित्वेनं पुरुश्चंद्रं विविद्वान् । पृथु । पृथुश्चंद्रमवसे चर्षणिप्राः । अधि ।अधिश्चंद्रं बृहत्पृथु। ह्रस्वेचपूर्वपदांते-

हरिश्चंद्रो मरुद्गणः । ह्रस्वग्रहणं विस्पष्टार्थम् । दीर्घीत्वस्य पद्यस्यचंद्रशब्दस्याभावात् । पूर्वपद्यांतइतिकस्मात् । अभिचंद्राभर्तवेनोहिरण्या ।

परीतिपद्ये क्ृपरे षकारः ॥ ८४ ॥

परीत्येतस्मिन्पूर्वपद्येकृपरेसतिअंतराषकारागमउपजायते । परिष्कृण्वन्ननिष्कृतम् ।

वनेतिरेफःसदशब्दउत्तरे ॥८५॥

वनइत्येतस्मिन्पूर्वपद्ये सदशब्दउत्तरे अंतरारेफोजायते । तिष्ठद्रथं नधूर्षदं वनर्षदं ।

परिष्क्ृण्वन्ति वेधसः ॥ ८६ ॥

परिष्कृण्वंतीति निपात्यते षकारागमः । परिष्कृण्वंति वेधसअपद्यार्थं वचनं । वेधसइतिकिं । स्वग्यं प्रत्युदाहरणं ।

अस्कृतोषसं ॥ ८७ ॥

अस्कृतेति निपात्यते । सकारागमः । निरुस्वसार मस्कृतोषसं । उषसमितिकिं । युजंह्या १ न्यमकृत प्रवेपती ।

शौद्गाचराः संधयएतउक्ताः ॥८८॥

यएते पुरुपृथ्वादय स्तेशौद्गाचरसंज्ञा वेदितव्याः । शौद्गाचरागमोपैतो त्यादिसंज्ञाप्रयोजनं ।

मेधातिथौ वरुणांत ब्रतान्तौ स्पशांतस्याप्रत्ययौ निर्ऋसेते ॥८९॥

मेधातिथावृषौ । अग्निन्दूतंवृणीमहे इत्यारभ्य कस्यनूनमितियावन्मेधातिथिः ॥ वरुणांते यस्यसमासस्यसवरुणांतः । एवमेवव्रतांतोपि गृह्यते स्पर्शप्रत्यये घांतस्थाप्रत्यये निर्दिसिते । ह्रस्वोभवतः । इंद्रावरुणनूनुवां । इंद्रावरुणयांहुवे । व्रतांतः । युवंदक्षं धृतव्रत मित्रावरुणदूलभं । मेधातिथाविति किं । इंद्रावरुणामदे अस्य । इंद्रावरुणा युवमध्वरायनः । स्पर्शांतस्थाप्रत्यये इति किं । तामित्रावरुणाहुवे ।

आदित्या देवा वरुणा सुरेति येत्यादिषु ॥ ९० ॥

आदित्या । देवा । वरुणा । असुरा । एतानिपदानिह्रस्वानिभवंति । याइत्यादिपदेषुपरभूतेषु । तानितुउपरिष्टाद्वक्ष्यति । अतउपरिष्टा देवोदाहरिष्यामः ।

वयमित्यर्कमित्रा ॥ ९१ ॥

वयमित्येतस्मिन्पदे परभूते मित्राइत्येतत्पदं ह्रस्वोभवति । मित्रवयंच सूरयः ।

यासुप्रतीकं विष्कृतं पुरोहितिः चत्रं दाशति शवसा भिषज्यथः ९२

या । सुप्रतीकं । निष्कृतं । पुरोहितिः । चत्रं । दाशति । शवसा । भिषज्यथः । एते यादयोधस्तादुपदिष्टाः ॥ या । प्रसाचितिरसुर यामहिप्रिया ॥ सुप्रतीकम् । उद्वांचक्षुर्वरुण सुप्रतीकं ॥ निष्कृतम् । वलिस्थादेव निष्कृतमादित्या ॥ पुरोहितिः । इयंदेव पुरोहितिः ॥ चत्रम् । दुवं-

नोयेषु वरुणक्षत्रं ॥ दाशति । इंद्रायोवां वरुणदाशतित्मन् ॥ शवसा । यस्मादित्यशवसान्नमस्वान् ॥ भिषज्यथः । यद्वादेव भिषज्यथः ॥

सोचिन्वगस्त्येदशमेचमण्डले ॥६८॥ 93

सोचिदितिनिपात्यते ॥ ओ त्वंविसर्जनीयस्य ॥ अगस्त्येऋषौ दशमेचमंडले ॥ सोचिन्नुनमरातिनो वयम्मराम ॥ सोचिन्नुसख्यानयं इनस्तुतः ॥ अगस्त्येदशमेच मंडलइतिकिं ॥ सचिन्न्वासां पतीरयीणां ॥ सचिद्विवेदनिहितं ॥

सान्वीयते ॥६९॥ 94

सान्वीत्यस्य आत्वंनिपात्यते ॥ सचिकित्वां ईयतेसान्वीयते ॥ ईयतइतिकिं ॥ प्रत्युदाहरणं प्रत्येतव्यं ॥

सःपलिक्नीः ॥७०॥ 95

विसर्जनीयस्यालोपोनिपातितः ॥ नता अगृभ्नन्नजनिष्टहिषः पलिक्नीः ॥

ह्विषस्तव ॥७१॥ 96

अत्रविसर्जनीयस्यालोपोनिपात्यते ॥ नह्विषस्तवनोमम ॥ हीतिकिं ॥ सतवोती ॥ नहीत्येतत्पदे हीतियत्पदावयवग्रहणं तच्छन्दोभंगभयात् ॥

जुगुक्षती दुदुक्ष न्गाअदुक्ष हुक्षन्वधे स्यदुक्षतानुदक्षि ॥ दक्षं न

पत्मन्दचुषो भिदत्त त्क्षणासो दचि ह्वियानस्यदचोः॥७२॥

यथापठितान्येतानिनिपातितानि। जुगुचतः। सुमतिन्न जुगुचतः। दुदुचन्। सहस्रधारां बृहतींदुदुचन्। गाश्च-दुचत्। निर्ज्योतिषातमसो गाश्चदुचत्। गाइतिकिं। अधुच त्पिप्युषीमिषं। दुचन्वृधे हरिंयत्तेमन्दिनं दुचन्-वृधे। वृधइतिकिं। (१)प्रत्युदाहरणमृग्यं। विश्वाहाशु-क्रंपयो अस्य दुचता। अनुदचि। त्वम्बिभास्य नुदचि। अन्वितिकिं नीचातंधचयतसं। दचंन। दचन्न ऋि-श्वन्तवृषाणां। नेतिकिं। द्रविर्नद्रावयतिदारुधचत्। त-स्यपत्मन्दचुषः। पत्मन्निति किं। प्रत्युदाहरणंमृग्यं। अ-भिदचत् सयोव्यस्थादभिदचदुर्वीम्। अभीतिकिं। मृग्यंप्रत्युदाहरणं। पादस्यते कृष्णासोदचि। कृष्णा-सइतिकिं। नीचातंधच्यतसन्नशुष्कं हि यानस्यदचोः॥ संहृष्टिरस्यहि यानस्यदचोः। ह्वियानस्येतिकिं। धचो-र्नवाताः परिसन्त्यच्युताः।

इति श्रीपार्षदव्याख्यायां आनन्द-पुरवास्तव्यवज्रटपुत्रोव्वटकृतौ प्रा-तिशाख्येचतुर्थं सन्धिपटलम्। अन्तः पादन्नाम्युपधः सकारः ष-कारमप्यूष्मपरैर्यथोक्तं।

(१) निर्धुक्षन्वक्षणाभ्यः खपुस्तकेप्रत्युदाहरणन्दत्तम्।

अन्यैरेकारात् ॥ १ ॥

अन्तः पादमिति पादस्यमध्ये नामिनोयस्योपधाभूताः सतथोक्तः सकारः। ऋकारादयोद शनामिनः स्वराइत्युक्तं। सकारः षकारमापद्यते । इत्येतदधिकृतंवेदितव्यं। अनूष्मपरैर्नामिभिरुपहितः अप्यूष्मपरैरित्यपिशब्दः यथोक्तमित्यधिकारोपसंहारवचनं। अन्यैरेकारादितिनामिसामान्यप्रसक्तौ अस्यनिवृत्तिवचनं। यच्चगोषुदुःष्वप्न्यम्। अन्तः पादमितिकिं। तन्नइन्द्रस्तद्वरुणस्तदग्निस्तत्। नाम्युपधइतिकिं । परः सोअस्तुतन्वा ३ तनाच । यथोक्तग्रहणंकिं। ताभिर्यातिस्वयुक्तिभिः। अन्यैरेकारादितिकिं। येस्यामनोर्थन्त्रियाः।

नतिरत्वपूर्वाततोव्यापत्तिर्भवतीतिविद्यात् ॥ २ ॥

एकस्मिन्विषयेयत्वकार्यद्वयंप्रवर्ततेतत्रावश्यंभावीक्रमः तत्त्वयथायोगंकार्यक्रमोभवतीत्येतद्दर्शनायाह। नतिरत्वपूर्वेतियदिहिव्यापत्तिः पूर्वंक्रियतेपश्चान्नतिः। तदा तमेवोष्माणमूष्मणीतिमकारोनाम्यस्यसकारस्यव्यवधायकः स्यान्नामिभिः सहततोनप्रवर्ततेनतिरतः पूर्वमेवनतिःक्रीयतेपश्चात्तमेवोष्माणमूष्मणीति।

सूतीनकिः स्वैर्व्युरुनह्यभिवीनिहीतिसः ॥ ३ ॥

सु। ऊती। नकिः। स्वैः। वि। उरु। नहि। अभि। वी। नि। हि। इत्यैतैर्नामभिरुपहितः सकारः षका-

रमापद्यते। सु। प्रसुषविभ्योमरुतः। ऊती। ऊतीषट्-स्हतोतिवः। नकिः। नकिः षोअस्त्यरणोजहुर्हितं। स्वैः। स्वैः षएवैरिरिषीष्टयुर्जनः। वि। रोदसीविषअावः।उरु। उरुषसरथंसारथयेकः। नहि। नहिषस्तवनोमम। अभि। अभिषद्युम्नैरुतवाजसातिभिः। चो १ त्रीषपवित्राह्रद्यं १ तराद्‌धे। नि। निषह्रीयतांतन्वातनाच। हि। यू-पादमुंचोअशमिष्टंहिषः।

द्य्रच्चरेणैवसत्स्थः॥ ४॥

द्य्रच्चरेणैवपदेननाम्यन्तेनोपहितः सत्स्थइत्येतयोः स-कारः षकारमापद्यते। सत्। दिविषद्भ्यादद्दे। स्थः। यदिन्द्राग्नीदिविष्ठोयत्। द्य्रच्चरेणैवेतिकिं। युवंहिस्थः स्वर्पती।

स्वबह्वच्चरेण॥ ५॥

सुइत्येतत्पदंनम्यतेअबह्वच्चरेणनामिनोपहितंचेत्।मो-ष्व १ द्युहंणान् अभीष्व १ र्यः। अबह्वच्चरेणेतिकिं। सुदीतिभिः सुदीदिहि।

पदादयश्चस्थितिस्कतिस्नितिँ॥ ६॥

पदानामादिभूताः सकाराः षकारानापद्यन्ते। य-कारककारनकारपराः सन्तः इतिकरणः प्रकारार्थः स्थिति। गोभिः ष्यामसधमादः। स्कति। यजुष्कंनं-प्रथमन्देवयानम्। स्निति। अधिष्णुनाधन्वसानोअव्ये। अबह्वच्चरेणैवेत्येव। तवप्रियासः सूरिषुस्याम। उपद्यां-स्कम्भथुः स्कम्भनेन।

अरेफस्यचस्मिति ॥ ७ ॥

अरेफस्य पदस्यस्मितिपदादिर्नम्यते । नहि ष्मातिशतंचन । अरेफस्येतिकिम् । प्रतिस्मरेथांतुजयद्भिरेवैः । अवह्वरेणैवेत्येव । वद्दामिस्मपूषणमंतरेण ।

एकारेणापिस्वितिनः परंचेत् ॥८॥

एकारांतेनापिनाम्युपहितंसुइत्येतत्पदंनम्यतेनः पदंपरंचेद्भवति । तेषुणोमरुतोम्हलयंतु । नः परमितिकिं । त्वेसुपुत्रशवसः । अप्राप्तप्राप्तिवचनोपिशब्दः ।

दीर्घोनस्यिति ॥ ९ ॥

दीर्घोनाम्युपधाभूतोपिस्यितिपदादिर्ननम्यते । वीरैःस्यामसधमादः । दीर्घग्रहणंकिं । गोभिः ष्यामसधमादः ।

उचनास्पर्शपूर्वं ॥ १० ॥

उइत्येतत्पदंपूर्वंस्यितिपदादिर्ननमते । स्पर्शपूर्वंयदिनभवति । एषउस्यपुरुव्रतः । अस्पर्शपूर्वमितिकिं । उदुष्यशरणेदिवः ।

तकारवर्गस्तु टकारवर्गमंतःपदस्थोपि षकारपूर्वः ॥११॥

तकारवर्गस्तु पुनष्टकारवर्गमापद्यते यथासंख्यं ॥ अंतःपदस्थोपिना।नापदस्थोपिषकारपूर्वःसन् ॥ कःस्विद्वृक्षोनिष्ठितोमध्ये अर्णसः ॥ आपोहिष्ठा मयोभुवः ॥ षकारपूर्वइति किं ॥ युवंहिस्थःस्वर्पती ॥

सितां सधस्थात्स्तनिहि स्तवा
म स्तवे स्तुवंति स्तुहि सीं स्तुतः
स्थ ॥ साहिस्तः स्तुप् सत्सि स-
त्सत् स्वनीति स्तोभेत्यादिश्चापि
बह्वृचरांतैः ॥१२॥

सितां । सधस्थात् ॥ स्तनिहि ॥ स्तवाम ॥ स्तवे ॥ स्तुवंति ॥ स्तुहि ॥ सीं ॥ स्तुतः । स्थ ॥ साहि ॥ स्तः ॥ स्तुप् ॥ सत्सि ॥ सत्सत् ॥ स्वनि ॥ इत्येषां पदानामादि स्तोभेत्येतस्यचपदस्य सप्रदवाख्यादिर्नम्यते ॥ अपिबह्वृचरांतैर्नामभि रुपहितोपि ॥ अबह्वृचरांते रित्यर्थोपिशब्दः ॥ सितां ॥ पदिषिता ममुंचता यजत्राः ॥ सधस्थात् ॥ निष्षीमद्भ्योधमथोनि ष्षधस्थात् ॥ स्तनिहि ॥ निष्टनिहि दुरिताब्राधमानः ॥ स्तवाम ॥ तमुष्टवाम यंगिरः ॥ स्तवे ॥ विश्वायद्वामनु ष्टवे ॥ स्तुवंति ।' अनुष्टुबन्तिपूर्वथा ॥ स्तुहि ॥ तमुष्टुहींद्रं योहसत्वां ॥ सीं ॥ निष्षीमद्भ्योधमर्थोनि ष्षधस्थात् ॥ स्तुतः । नूष्टुत इंद्रनूगृणानः ॥ स्थ ॥ आपोहिष्ठा ॥ साहि ॥ विषाह्यग्नेगृणाते मनीषां ॥ स्तः ॥ नास्यते महिमानं परिष्टः ॥ स्तुप् ॥ सोमोविराजमनुराजतिष्टुप् ॥ सत्सि ॥ अग्नेनिषत्सि नमसाधिबर्हिषि ॥ सत्सत् ॥ नहिषत्सदन्तरः पूर्वोअस्सत् ॥ स्वनि ॥ यदिक्रोशमनुष्वणि ॥ स्तोभेत्यादि ॥ परिष्टोभंतुविंशतिः ॥ परिष्टोभंतुनोगिरः ॥

निपरीति स्वसीत्यादौचकारव-र्गीयोदयौ ॥१३॥

नि परि ॥ इत्येतौनामिनौ स्वसिइत्थंभूतौ पदादौनमतःकिमविशेषेणनेत्याह ॥ चकारवर्गीयोदयौ चेत्स्यातां ॥ चकारवर्गपराविव्यर्थः ॥ नि ॥ महांतंकोशमुदचानिषिंच ॥ परि ॥ सहस्रधारः परिषिच्यतेहरिः ॥ परिष्वजध्वंदश ॥ परिष्वजंते ॥ चकारवर्गीयोदयाविति किं ॥ व्युच्छंतीपरिस्वसुः ॥

दकारेचोत्तरेपरान् सेससीतिस्व-रोदये ॥१४॥

दकारेचउत्तरे चकारःसमुच्चयार्थीयोनिपरीति समुच्चिनोतिपरान् पदादींनमतः॥ कथंभूतान्पदादीनित्यतआह ॥ सेससीइतिकरणःप्रदर्शनार्थः ॥ स्वरोदये दकारस्यविशेषणमेतत् सेससीतिपदादी न्दकारस्वरपरान्नमतइत्यर्थः ॥ से ॥ परियत्त्वंनिषेदथुः ॥ स ॥ निषदा पीतये मधु ॥ शुनंनरःपरिषदंनुषासं ॥ निषीदहोतऋतुथायजस्व ॥ निपरीतिकिं ॥ इमंयमप्रस्तर माहिसीद ॥ दकारइतिकिं ॥ विसमनाभूमिः ॥ स्वरोदयइतिकिं ॥ दिवश्चरंति परिसद्योअंतान् ॥

सेध स्वापय सस्वजे सस्वजाते ससादच ॥ १५ ॥

चकारोच्चारणादेता न्पदादीन्निपरीनमंतः । सेध ॥

वाचस्पते निषेध ॥ स्वापय ॥ निष्वापयामिथूहशा ॥ सस्वजे । तमिंदुःपरिषस्वजे । सस्वजाते । समानंवृक्षं-परिषस्वजाते । ससाद । निषसादधृतव्रतः ।

संतंसंतःसंतिपूर्वीःस्थुःस्थाःस्थादि-तिचोत्तरः ॥१६॥

इतिच पदादीन्सकारानुत्तरोनामीनमति । कश्चोत्त-रःपाठक्रमेण परीति । संतं । अग्नेवत्ममप्परिषंतं । संतः । नाद्रयःपरिषंतोवरंत । संतिपूर्वीः । ताइंविश्वतः परि-षंतिपूर्वीः । पूर्वीरितिकिं । धन्वोर्नवाताः परिसंत्यच्यु-ताः । स्थुः । अर्णोनद्वेषो धृषतापरिष्ठुः । स्थाः । परिष्ठा इंद्र मायया । स्थात् । मानोमर्त्तस्य दुर्मतिःपरिष्ठात् ।

ह्विषिंच तूषिंच रजःसुषीदन्नितो-षिञ्चता भिषतः किमुष्वित् ॥ सू-रिभिष्याम दिविषंतु केष्ठप्रति-ष्फुर चीषधस्था कमुष्वित ॥१७॥

ह्विषिंच । तूषिंच । रजःसुषीदन् । इतोषिंचत । अ-भिषतः । किमुष्वित् । सूरिभिष्याम । दिविषंतु । केष्ठ । प्रतिष्फुर । वीषधस्था । कमुष्वित् । एतानियथागृह्णो-त्तानि निपात्यंते । अध्वर्यवातुह्विषिंच । तूषिंच । आतू-षिंचहरिमींद्रोरुपस्थे । रज.सुषीदन् । बुध्नेनदीनां र-जःसुषीदन् । इतोषिंचत । परोतोषिंत । स्रोत्वपत्वे नि-पात्येते ॥ अभिषतः ॥ महोविश्वांअभिषतः । अभीषत

स्तदाभर। नन्वभिषत ध्रुतिनिपातनंच यथास्तुतमेव गृहीतुंन्याय्यं। अतोभीषतस्तदाभरेत्यत्र षत्वंनप्राप्नोति। अभिशब्दस्य दीर्घत्वात् सत्यमेवतत्। यदिनामाधस्तादेव परिभाषितं यथासामवशाः संधयो नियतविषया अपवादकाभवंति नतुसर्वत्र। सामवशाद्गतिचैवापदांजानीयात् अनुलोमाना मन्वक्षरसंधीनां नान्येषांतदिति। तथाह्यापकंभवति। नुषप्रेति। भसंनुषप्रपूर्व्यं इत्युदाहरणं। अत्रप्रेतियद्विशेषणं तत्रनूसमर्त्तः शवसेत्यस्यनिर्धारणार्थं। यदिनुशब्दो दीर्घोपिविषातंषत्वस्यनकुर्यात्। तदाप्रशब्दग्रहणं सार्थकंस्यादिति। तस्मात्सामवशाः संधयोपवादका अनुलोमान्वक्षरसंधीनां नान्यत्रेतिसिद्धं। किमुष्वित्। किमुष्विदस्मै निविदोभनंत। किमितिकिं। इंद्रंकउस्विदाचके। सूरिभिःष्याम। घ्नंतोवृत्राणि सूरिभिःष्याम। दिविषंतु। उतस्थानासो दिविषंत्वग्नेः। केष्ठ। केष्ठानरश्रेष्ठतमाः। प्रतिष्फुर। प्रतिष्फुरविरुज। त्वोषधस्था। त्वोषधस्था सिंधवस्त्रिः। कमुष्वित्। कमुष्विदस्य सेनया। कमितिकिं। उपक्षेकउस्विदंतमः।

उप्रुवाणो दिविषन्त्सूरिभिःष्या मृच्छंतिष्मनूष्ठिरंवंसुषोदति। नुषप्रह्विष्ठोयशसामह्वोषा। विषाभूयामोप्रुयतिष्ठनेतिच ॥१८॥

उपुवाणः। दिविषन्। सूरिभिःष्यां। ऋच्छंतिष्म। नू-

ष्ठिरं । वंसुषीदति । नुषम । हिष्ठोयशसा । महीषा । विषा भूयामोषु । यतिष्ठन । इतिचयथागृहीतानिपदानिभवंति । ऊधुवाणः । सोमऊषुवाणःसोतृभिः । दिविषन् । दिविषन् छुक्रआततः । सूरिभिःषाम । आवांसुम्ने वरिमन्त्सूरिभिःषाम । ऋछंतिष्म ऋछंतिष्मानिष्पदो मुद्गलानीं । नूष्ठिरं । नूष्ठिरंमरुतोवीरवंतं । वंसुषीदति । श्येनोन वंसुषीदति । नुषम । भसंनुष प्रपूर्व्यः । प्रेतिकिं । प्रनूसमर्त्तःशवसा । हिष्ठोयशसा । दूतेवहिष्ठो यशसाजनेषु । यशसेतिकिं । युवंहिस्थःस्वर्पती । महीषा । विदेहिमातामहो महीषा । विषाहोता विश्वमश्नोति । भूयामोषु भूयामोषुत्वावतः । यतिष्ठन । विश्वेदेवासो मनुषोयतिष्ठन ।

वाजीस्तुतो वहंतिसींपतिस्यां दित्ससिस्तुतः । अपोसुम्यच्च श्रुधिसुचिस्म स्तुहिस्तुहीतिन ॥१६॥

इत्येतेषुपदेषु यथाप्राप्तं षत्वंप्रतिषिध्यते । वाजीस्तुतः । वाजीस्तुतोविदथे दातिवाजं । वहंतिसीं । वहन्तिसीमरुणासोरुशंतः । पतिःस्यां । अस्यपतिस्यांसुगवः सुवीरः । दित्ससिस्तुतः । यद्दित्ससिस्तुतोमघम । अपोसुम्यच्च । अपोसुम्यच्चवरुणभियसमत् । म्यच्चेतिकिं । अपोषुणऊर्यं । श्रुधिसु । इन्द्रश्रुधिसुमेहवं । चिःस्म । त्विस्ममाक्रन्नध योवेतसिन । स्तुहि स्तुहो स्तुहिस्तुहीदेते घाते ।

युग्मान्तस्थादंतमूलीयपूर्वैरंतः पदंनम्यतेन्तः पदस्थैः ॥ २० ॥

युग्मांतस्था पूर्वैर्नामिभि रुपहितः सकारः रेफवकारपूर्वैरित्यर्थः। दन्तमूलीयपूर्वैश्च नामिभिरुपहितः सकारोनम्यते। दन्तमूलीयः सकारस्तवर्गश्च अन्तः पदमेकस्मिन्पदे अन्तः पदस्थैः पदान्तवर्त्तिभि युग्मांतस्थापूर्वैः। त्रैष्टुभाद्वा त्रैष्टुभं निरतक्षत। विषितस्तुकारा रोदसीनृमणाः। दन्तमूलीयपूर्वैः सुषाव सोममद्रिभिः। सुषुवुषोम नोषां।दुष्टरस्तरन्नरातीः। युग्मांतस्था दन्तमूलीयपूर्वैरितिकिं। त्रयंशुष्मेभिर्विसखादुव। सनाज्योतिः सनास्वः। अन्तः पदस्थैरितिकं। पुरुहूत पुरूवसोसुरघ्नः।

अन्यपूर्वैरपि पद्यादिभाक्सन् ॥२१॥

अन्यपूर्वैरपि नामिभिरुपहितः सकारोनम्यते युग्मांतस्थादंतमूलीयपूर्वैं रित्यपिशब्दार्थः। पद्यादिंभजतेयदि। अन्यपूर्वैः। चमूषच्छ्येनः शकुनः। येत्वामृजन्त्यृषिषाण। युग्मांतस्था दन्तमूलीयपूर्वैः। इन्द्रस्यत्विष्टुविष्ट। ससंस्तिरोविष्टिरः। वेदिषदेप्रियधामाय।

एकाररेफपृतनोपधश्च ॥ २२ ॥

एकारोपधोरेफोपधः पृतनोपधः चशब्दान्नम्यते पद्यादिसकारः एकारोपधः। धियोरथेष्ठा मजरन्नवीयः। रेफोपधः। स्वर्षामप्सां वृजनस्य पृतनोपधः। पृतनाषाह्यायच।

रेफकारकारपरः प्रकृत्या ॥ २३ ॥

इदानीमपवादः । रेफपरः ऋकारपरः ऋकारपरश्च सकारः प्रकृत्यासम्भवति । पुनातितेपरिस्रुतं । इन्द्रस्ययन्तु प्रसवेविसृष्टाः । तिसृणांसप्ततीनाम् ।

संस्पृक् स्त्रसस्वरेति चाक्षराणां ॥ २४ ॥

सं । स्पृक् । स्र । सर । स्वर । एतेषांचाक्षराणां सकाराःप्रकृत्याभवंति । पद्यादौचापद्यादौ वासतां । सं । सुसमिद्धो न आवह । स्पृक् । दिविस्पृग्यात्यरुणानि । स्र । तेदेवाः परिस्रुतेष्वेषु लोकेषु । शाखायनब्राह्मणमेतत् । ननुनैवैत दुदाहरणं ॥ ब्राह्मणंह्येतत् नचब्राह्मणस्याप्येतल्लक्षणंश्रुतं । प्लुतत्रय विधानात् । एवंतर्हि यथाजलाहारस्य मत्स्याहरणं । पुष्पाहारस्यफलाहरण मविरुद्धं एवमेतदपि । सर् । विसर्माणंकृणुहि । स्वर । मेयंविप्रा अभिस्वरा ।

सेतिचास्य परिपन्नो पधाचेत्॥२५॥

सइतिइत्थंभूतस्य चाक्षरस्यादिसकारः प्रकृत्याभवति । यदितदक्षरं सकाराद्यनुस्वारस्योपधाभूतंस्यात् । सुसंसन्मिचो अतिथिः । परिपन्नोपधाचेदितिकिं । निषदापीतयेमधु ।

संयोगस्य चाप्यनुनासिकादेः ॥२६॥

संयोगस्यचापि कथंभूतस्यानुनासिकोवर्ण आदिभूतोयस्य तस्यय:सकारलक्षणोक्षरविशेषः उपधाभूतः सप्रकृत्याभवति । सुसन्दृशं सुप्रतीकं । सुसङ्काशा मातृम-

ष्टेवयोषा। संयोगस्येतिकिं। अभिस्वरा निषदागाः। अनासिकादेरितिकिं यत्वगोषुदुष्वाप्न्यम्।

सहस्रं सनिता स्थावं सावित्रं-सूवरीस्नुषे। समुद्रं सहशासारे सायकः साधनीसह। सनितः स्पष्टः सहशः सखायंसप्तैरेते सा-नुशब्दश्चपद्याः ॥२७॥

एतेपद्याः सानुशब्दश्चसप्रवादः प्रकृत्याभवंति। स-हस्रं। चतुःसहस्रंगव्यस्य। सनिता। सनेमतत्सुसनि-ता॥ स्थावं। भूरिस्थावं भूर्यावेशयंतीं। सावित्रं। सुसावित्रमासाधिषद्रतिप्रैषैकदेशे। सूवरी। सुषूमाब-हुसूवरी। स्नुषे। सुपुत्र आदुसुस्नुषे। समुद्रं। चतुःस-मुद्रंधरुणं। सहशा। त्रिसहशाजीविताभिप्रचक्षे। सा-रे। हिरण्यकेशोरजसोविसारे। सायकः। द्युम्नीसु-शिप्रोहरिमन्युसायकः। साधनी। आष्टणेपशुसाधनी। सह। यथावःसुसहसति॥ सनितः। सनितःसुस-नितउग्रा स्पष्टः। अनुस्पष्टोभवत्येषोअस्य। सह-शः। यमाइवसुसहशः सुपेशसः। सखायं॥ तीव्रं-सोमंपिबति गोसखायं। सप्तैः। त्रिसप्तैः शूरस-त्वभिः। सानुशब्दः। पृदाकुसानुर्यजतोगवेषणः॥ इदाहित उत्रोअद्रिसानो। शब्दग्रहणमुक्तप्रयोजनम्।

सुतेसोमे वक्षणेप्रामिचर्षणि स्व-भिष्टीत्येवमुपधाश्च सर्वे ॥२८॥

इत्येवंशब्दोपधाभूताःसर्वएवपद्यादिसकाराःप्रकृत्याभवंति । सुते । सुतेसुतेन्योकसे । सोमे । यत्सोमेसोमआभवः । वच्चणे । सुसंशितावच्च्योवच्चणेस्थाः । सप्रामि । सप्रामिसत्यमघवन्तथा । चर्षणि । हर्यश्वंसत्पतिं चर्षणीसहं । स्वभिष्टि । वृतुजिमिंद्रःस्वभिष्टिसुम्नः ।

अभिसत्वारयिस्थानोयासिसीष्ठाः सिसच्चिच । तिस्तिरेतिस्तिराणाच सिसिचेसिसिचुश्चन ॥२९॥

चकारःसमुच्चयार्थः एतेषुयथाप्राप्तंषत्वं प्रतिषिध्यते । अभिसत्वा । अभिवीरो अभिसत्वासहोजाः । रयिस्थानः । रयिस्थानोरयिमस्मासुधेहि । यासिसीष्ठाः देवस्यहेलो वयासिसीष्ठाः सिसच्चि । छायेवविश्वं भुवनं सिसच्चि । तिस्तिरे । तिस्तिरेवर्हिरानुषक् । तिस्तिराणा यतस्रुचाबर्हिर्हतिस्तिराणा । सिसिचे सेक्तेवकोशं सिसिचेपिबध्यै । सिसिचुः । बहुसाकं सिसिचु रुत्समुद्रिणं ।

गोष्ठादिवगोपतमा उपस्तुत्सप्रवादोनार्षदः पर्यषस्वजत् । स्वादुषंसदः पुरुषंतिशब्दः सुषंसदं सुषमिधानुसेषिधत् ॥ ३० ॥

एतेषुपदेषुषत्वंनिपात्यते । गोष्ठादिव । गावोगोष्ठादि-

वेरते। गोषतमाः। दिविष्यामपार्यंगोषतमाः। उपष्टुत्। शिचाशचो वस्तवताउपष्टुत्। सप्रवादोनार्षदः। सर्वविभक्त्यन्तः। यन्नार्षदायश्रवः। पुरुसदन्तोनार्षदं। पर्यषस्वजत्। यन्तौग्न्योनाधितः पर्यषस्वजत्। स्वादुषंसदः स्वादुषंसदः पितरोवयोधाः। सेतिचास्य परिपन्नोपधाचेत्यस्यनिषेधस्य प्रतिप्रसवः। पुरुषंतिशब्दः सर्वविभक्त्यन्तः। याभिर्ध्वसंतिं पुरुषंतिमावतं। ध्वस्नयोःपुरुषन्त्योः। संयोगस्य चाप्यनुनासिकादेरित्यस्य प्रतिप्रसवः सुषंसदं। परिप्रयंतं वय्यंसुषंसदं। सेतिचास्यपरिपन्नोपधाचेदित्यस्य प्रतिषेधस्यप्रतिप्रसवः। सुषमिधा। अग्ने भवसुषमिधासमिद्धः। समित्यचरनिषेधस्य प्रतिप्रसवः। अनुसेषिधत्। पद्यादेः सकारस्य षत्वेप्राप्ते परस्यषत्वंनिपात्यते षद्युक्तांअनुसेषिधत्। गोष्ठादिवेत्यादिपंचस्वप्राप्तेषत्वेवचनं।

तकारेपूर्वपद्यांतो व्यापन्नोरेफसंहिते। नामिपूर्वः॥ ३१॥

तकारेपरचावस्थिते पूर्वपद्यस्यांतः। कथंभूतः। व्यापन्नः सत्वंप्राप्तः। अरेफसंलग्नेतकारे। नामिपूर्वः इतिपूर्वे पद्यांतव्यापन्नस्यविशेषणं। षकारमापद्यते। प्रयाकंशास्त्रि प्रदिशोविदुष्टरः। आविष्यो वर्द्धतेचाहरासु। तकारइतिकिं। सचांतइन्द्रनिस्पृतः पूर्वपद्यांतइतिकिं। त्वमग्ने प्रमतिस्त्वंपितासिनः। व्यापन्नोच्चारणं पदेदृष्टस्यसकारस्यषत्वंयथा स्यात्। अरेफसंहितइतिकिं। चतुस्त्रिंशद्वाजि-

नः। नामिपूर्वग्रहणं पुनः क्रियमाणमेकारस्य सङ्ग्रहणं-करोति। अग्नेष्ट्वास्येनप्राश्नामि।

विग्रहेतु त्वातइत्यनुदात्तयोः ॥३२॥

विग्रहेतु पुनः त्वा। ते। इत्येतयोः परत्नावस्थितयो रनुदात्तयोः व्यापन्नं षत्वमापद्यते। त्वा। हविष्ट्वासन्तं हविषायजाम। ते। अभिष्टे अद्यगीर्भिः। अनुदात्तयो रितिकिं। यइतद्विदुस्ते अमृतत्वं।

अग्निरेकाक्षरस्यादौ ॥ ३३ ॥

अग्निरित्ययं विसर्जनीयोव्यापन्न स्तकारादेरेकाक्षरस्य पदस्यादौ वर्त्तमानोनम्यते। अग्निष्टंब्रह्मणासह। एकाक्षरस्यादावितिकिं। अग्निस्तुवि श्रवस्तमः।

नकिश्च ॥ ३४ ॥

नकिरित्ययं विसर्जनीयोनम्यते। चकाराद्व्यापन्न स्तकारादावेकाक्षरेपदे परभूते। नकिष्टंकर्मणानशत्।

अपीतनूष्विति ॥ ३५ ॥

अपि च तनूष्वित्येतस्मिन्पदे परभूते नकिरित्ययं विसर्जनीयो व्यापन्नोनम्यते। नकिष्टनूषुयेतिरे।

तत्ततन्यु स्ततक्षुस्तं तौग्रामि-त्युत्तरेषु निः ॥ ३६ ॥

इत्येतेषु उत्तरपदेषुसत्सु निरित्ययंविसर्जनीयो व्यापन्नोनम्यते। तत्। निष्टज्जभार चमसन्नतक्षात्। त-

तन्यः । मिहन्नसूरो अतिनिष्टतन्युः । ततक्षुः । वेनादेकंस्वधया निष्टतक्षुः ॥ तं ॥ निष्टमूहथुः सुयुजारथेन ॥ तौग्रं ॥ निष्टौग्रं पारयथः समुद्रात् ॥

पायुभिः पर्तृभिस्त्रिभि र्ददिर्वेर-
स्मयुः शुचिः ॥ उत्तरेत्वमिति

इत्येतेषांपदानांविसर्जनीयोव्यापन्नः त्वमित्येतस्मिन्पदेउत्तरेनम्यते । पायुभिः । अदब्धेभिःसवितः पायुभिष्ट्वं । पर्तृभिः । पाहितोकंतनयंपर्तृभिष्ट्वं । त्रिभिः । त्रिभिष्ट्वंदेवसवितः । ददिः । ददिष्ट्वमिंद्रापांसिवाजान् । हरिवोददिष्ट्वं । वेः । पावकशोचेवेष्ट्वंहियज्वा । अस्मयुः । एतंशं समिंद्रा स्मयुष्ट्वं । शुचिः । शुचिष्ट्वमसि प्रियोनमित्रः ।

ईयुष्टे वावृधुष्टेसधिष्टव ॥३७॥
गोभिष्टरेम क्रतुष्टम्

एतेह्येपदाव्यापंनोष्मकृत षत्वानिपात्यंते ईयुष्टे । ईयुष्टेये पूर्वतरामपश्यन् । वावृधुष्टे । पुरुशंसेन वावृधुष्टइंद्रं । सधिष्टव । आत्वग्नेसधिष्टव । गोभिष्टरेम ॥ गोभिष्टरेमामतिंदुरेवां । क्रतुष्टं । इंद्रक्रतुष्टमाभर ।

नाहुर्निष्षिपध्वरीःप्रभोः ॥ बन्दा-
रुः षष्ठि राविस्त्रिर्वाह्वोरित्यनु-
दात्तयोः ॥३८॥

यदुक्तं त्वातइत्यनुदात्तयो स्तदेतेषांपदानां संबंधिनोविसर्जनीयस्य नभवति । आहुः । आहुस्तेत्रीणि दिविबंधनानि । निःषिध्वरीः । निष्षिध्वरीस्तओषधीः । प्रभोः । प्रभोस्तेसतःपरियंतिकेतवः । वंदारुः । वंदारुस्ते तन्वंवंदेअग्ने । षष्टिः । त्रिःषष्टिस्त्वा मरुतोवावृधानाः । आविः । आविस्तेशुष्मो भवतुप्रियोमदः । त्रिः । त्रिस्ते अन्नंकृणवत् । बाह्वोः । बाह्वोस्ते बलंहितं ।

ऋकाररेफषकारानकारं समानपदेवग्रह्यो नमंति । अंतःपदस्थ मककारपूर्वा अपिसंध्याः॥३८॥

ऋकारश्चरेफश्चषकारश्च ऋकाररेफषकाराः नकारंनमंति । समानपदेएकपदे वर्त्तमाने नकारेणसह । कथंभूतेपदेअवगृह्येद्विखण्डे । कथंभूतंनकारं । अंतःपदस्थं पदमध्ये वर्त्तमानं । अककारपूर्वाइति ऋकारादीनांविशेषणं । अपिसंध्यासंध्याअपि । संध्याःप्राकृताः । ऋकारस्य । पंथामनु प्रविद्वान्पितृयाणं । रेफस्य । प्रयाणेजातवेदसः । तदारभस्वदुर्हणो । षकारस्य । विदुर्विप्राणां परिपानमंतिते । समानपदइतिकिं । त्रिरनुव्रतेजने । अवग्रह्यइतिकिं । उष्ट्रानां विंशतिंशता । अंतःपदस्थमितिकिं । जुहुराणश्चिन्मनसा परियन् । अककारपूर्वाइतिकिं । यमासाकृपनीळं । योअग्निः क्रव्यवाहनः । अद्यानहीनद्यतनोतसोम्याः । अनुव्रतेजने इत्यत्रप्राप्नोति पूर्वोनंता नतिषु नम्यमुत्तरमितिवचनान्नभवति ।

संध्यउष्माप्यनिंग्ये ॥४०॥

सन्धौ भवःसंध्यः। संधिजऊष्माप्यनिंग्ये परेवर्त्तमानो-नकारंनमति। यदिक्षोश्मनुष्वणि। संध्यइतिकिं। म-हीमे अस्यवृषनाम।

नमध्यमैः स्पर्शवर्गैर्व्यवेतम् ॥४१॥

ननमंतिनकारमृकाररेफषकाराः मध्यमैः स्पर्शव-र्गैर्व्यवहितं। चवर्गटवर्गतवर्गामध्यमाः। ऋजुनीतीनो-वरुणः। आनिवर्त्तनवर्त्तय। अभिष्टनेते अद्रिवः।

परिप्रऋषींद्रादिषु चोत्तमेन ॥४२॥

परि। प्र। ऋषि। इंद्र। इत्येवमादिषुपदेषु पद्या-दिषु उत्तमेनापिस्पर्शवर्गेण पकारादिनाव्यवहितं न-कारमृकाररेफषकारान नमंति। परि। परिपानमंति-ते। यमस्यमाता पर्युह्यमाना। प्र। प्रमिनती मनुष्या युगानि। ऋषि। ऋषिमनाय ऋषिकृत्स्वर्षाः। इंद्र। इ-दंत्यत्पात्र मिंद्रपानं। आदिग्रहणादिहनभवतिनिषेधः। सुप्रपाणंभवत्वघ्न्याभ्यः।

तथाशकार सकार व्यवेतंसर्वा-दिषु ॥ ४३ ॥

यथाधस्तनयो र्मध्यमोत्तमवर्गयोर्व्यवेतं नकारमृकार-रेफषकारान नमंति तथासकारशकारव्यवेतंन नमंतिस-र्वादिषुपदेषु। अहन्नहिंपरिशयानमर्णः। इदाहितउषो-

षद्रिसानो। सर्वादिग्रहणं परिप्रकर्षींद्रादि निवृत्यर्थं।

पूर्वपदांतगंच ॥ ४४ ॥

पूर्वपदस्य चांतगतं नकारमृकाररेफषकारा ननमंति। कर्मन्कर्मंकृतमूर्ति: स्वजंकर:।

नाभिनिर्णिक्प्रवादादौ ॥ ४५ ॥

नाभिनिर्णिक्शब्दयो रादिभूतंनकारं ऋकाररेफषकारा ननमन्ति। नाभि। रथेन वृषनाभिना। निर्णिक्। अत:महस्रनिर्णिजा। पतरेवचचराचंद्र निर्णिक्। आदिशब्दोच्चारणं निर्णिक्शब्दस्योच्चारणस्य णत्वंसाधयति।

यकार स्पर्शसंहितम् ॥ ४६ ॥

यकारसंलग्नं स्पर्शसंलग्नं नकारमृकाररेफषकारा ननमंति। यकारसंहितं। द्युम्नीसुशिप्रो हरिमन्युसायक:। स्पर्शसंहितं। वृत्रघ्ने परिषिच्यसे। सुषुम्नेषितत्वता यजामसि। यकारस्पर्शसंहितमितिकिं। प्रातर्याब्णा: सहस्कृत।

कर्मनिष्ठां दीर्घनीथे ॥ ४७ ॥

इत्येतयो: पदयो र्नकारमृकाररेफषकारा ननमंति। अग्निर्वीरंश्रुत्यं कर्मनिष्ठां ॥ दीर्घनीथेदमूनसि।

भानुशब्दे ॥

भानुशब्दस्य नकारं ऋकारादयो यथासंभवं ननमंति ॥ स्वर्भानोरध ॥

ह्निनोमिच ॥ ४८ ॥

ह्निनोमिइतिच नकारम्णकारादयो ननमंति। यां-वांह्नोवां परिह्निनोमि मेधया।

ह्रस्वोदयंत्वेषपूर्वं वमादिषु ॥४९॥

ह्रस्वउदयमस्य नकारस्य सतथोक्तः। तद्ध्रस्वोदयं। त्वेषपुरुइत्येवमादिषुवर्त्तमानं नकारं रेफषकारौ न-नमतः। त्वेष। यतोजज्ञ उग्रस्त्वेषनृम्णः। पुरु। पुरुनृम्णाय सत्वने। ह्रस्वोदयइतिकिं। पुरूणीथा जातवेदः।

त्रिशुभ्रयुष्मादिषु चोभयोदयं ॥५०॥

त्रि। शुभ्र। युष्माइत्येवमादिषुपदेषु। उभयोदयं ह्रस्वोदयं दीर्घोदयं चनकारं रेफषकारौ ननमतः। त्रि। त्रिनाकेत्रिदिवेदिवः। त्रिनाभिचक्रमजरमित्यस्य-तु नाभिनिर्णिक्प्रावदेत्यनेन सिद्धः नप्रतिषेधः। शुभ्र। वहेथेशुभ्रयावाना। युष्मा। युष्मानीतो अभयं।

अहकारेष्वधिक चाक्षरेषु पुरः पुनर्दुश्चतुर्ज्योति रादिषु ॥५१॥

हकारवर्जितेषुअधिकाक्षरेषुच पदेषुचतुरक्षरादिषु-चेत्यर्थः। उभयविशेषणविशिष्टानि पदानिगृह्यंते। पुरः। पुनः। दुः। चतुः। ज्योतिः। इत्यादिषुच नकारोवर्त्तमा-नोरेफारेफनिमित्तात् नतिंनलभते। पुरः। पुरोयावान-

माजिषु । पुनः । पुनरागाः पुनर्नव । दुः । दुर्भियंतुः परिप्रीतोनमित्र । चतुः । सजिह्वया चतुरनीकऋंजते । ज्योतिः । शंनोअग्निर्ज्योतिरनीकोअस्तु । अहकारेष्विति किं । कुमारदेष्णा जयतः पुनर्हणः । अधिकष्वनरेष्विति किं । दुर्णामा योनिमाशये ।

उस्रयामणो नुस्रयामणो सुषामणो वृषमण्यवो धिषवण्या प्रणयः ॥५२॥

एतेषु षट्सुपदेषु णत्वं निपात्यते । यकारस्पर्शसंहितमित्यनेन निषिद्धं सत् । उस्रयाम्णो । अरंम उस्रयाम्णो । अनुस्रयाम्णो । अरमनुस्रयाम्णो । सुषाम्णो । युवंवरो सुषाम्णो । स्पर्शसंहितानि त्रीण्युदाहरणानि । वृषमण्यवः । समानमेकं वृषमण्यवः पृथक् । अधिषवण्या । जघनाधिषवण्याकृता । इमाउतेप्रण्यो ३ वर्धमानाः । एतानित्रीणि यकारसंहितानि ।

दूळा दूणाश दूडभ प्रवादादुर्भूतमक्षरंतेषुनंस्ट ॥ ५३ ॥

दूळ्य । दूणाश । दूडभ । एतेप्रवादाः कृतदंत्यमूर्धन्यभावा निपातिताः । नचात्र ऋकाररेफषकाराणा मन्यतमोपि विद्यते । अतः कारणमपि दर्शयंति । दुरित्येतदक्षरं भाविकं । तद्भूतंह्निमाविकंस त् एतेषुनंस्टधकारनकारदकारेषु । दूळ्यं । नदूळ्ये ३ अनुददासि वामं । मन्युजनस्यदूळ्यः । दूणाशं । दूणाशंसख्यंतव त्रिरुक्तमादूणाशा । दूडभ । इमेमित्र-

वरुणोदूलभासः। परितेदूडभः।

अव्यवेतंविग्रहे विपूर्वक्लीरेफो- ष्माणौ सर्वपूर्वौयथोक्तं ॥ ५४ ॥

अव्यवेतंअव्यवहितं नकारंविग्रहे नानापदेवर्त्तमानं नकारमेवविघ्नकृद्भिः। विघ्नकर्त्तारस्त्रयो मध्यमवर्गाः। तैरव्यवेतं। नकारमेवरेफोष्माणौ रेफषकारौ नकारंनमतः। सर्वपूर्वौ ककारेपूर्वावपि। यथोक्तं येनप्रकारेणोक्तमेतदधिकृतं वदितव्यं। वक्ष्यति नयत्यर्थंच प्रपरीति पूर्वाविति। अध्वरेषुप्रणीयते। वाजीसन्परिणीयते। अव्यवेतमितिकिं। इहश्रवो वीरवत्तक्षतानः। प्लुताकारांतं मत्रकारमितिप्राप्तिः। सर्वपूर्वाविति किं। शिक्षाणो अस्मिन्पुरुहूत। विग्रहगृहणं समानपदाधिकार निवृत्यर्थं। रेफोष्मगृहण ऋकारनिवृत्यर्थं। यथोक्तगृहणादिहनभवति। वलंधेहितनूषुनः।

आनीन्नुत्यं नोनुवुर्नोनुमश्च न- यत्यर्थंच प्रपरीतिपूर्वौ ॥ ५५ ॥

आनीत्। नुत्यं। नोनुवुः। नोनुमः। इत्येतानि च पदानि नयत्यर्थंच अर्थगृहणा न्नयतेः सर्वाणि रूपाणि गृह्यंते। प्र। परि। इत्येतौपूर्वौ नमतः। आनीत्। अघेदप्राणी दममन्निमहा। नुत्यं। प्रणुत्यंविप्रमध्वरेषु साधुं। त्यमितिकिं। प्रनूसमर्त्तः। नोनुवुः। अभिप्रणोनुवुर्गिरः। नोनुमः। इमाअभिप्रणोनुमः। नयत्यर्थंच। परि। वाजीसन्परिणीयते। अध्वरेषुप्रणीयते। पूर्ववि-

तिवचनात् व्यवहितस्यनभवति। प्रयंराये निनीषसि।

पुरुप्रिया ब्रह्मसुतेषु नेषिप्लुताकारांतं सषकारमिंद्र। नतेसुस्मेतिसवनेषु पर्षिस्वरर्यमाप्रोरुपरीतितैर्नः॥ ५६॥

पुरुप्रिया। ब्रह्म। सुतेसु। नेषि। प्लुताकारांतंसषकारं। मात्रिकोयोकारः सलक्षणवशाद्द्विमात्रिकः सप्लुत उच्यतेप्लुतोकारोन्त्येयस्य पदस्यतत्तथोक्तं। सहषकारेण वर्त्तंतइतिसषकारंपदं। इन्द्र नतेसुस्मेति नतिंप्राप्तेसुस्म इत्येतेपदे। सवनेषु। पर्षि। स्वः। अर्यमा। प्र। उरु। परि। इत्येतैः पदैरुपहितंसत् नः इत्येतत्पदं नम्यते। पुरुप्रिया। पुरुप्रियाण ऊतये। ब्रह्म। ब्रह्माणइन्द्रोपयाहि। सुतेषु। शक्रोयथा सुतेषुणः। नेषि। नेषिणो यथापुरा। प्लुताकारांतंसषकारं। चराणोअभिवार्यं। अर्षाणः सोमशङ्गवे। प्लुताकारांतमितिकिं। तेनसोमाभिरक्षनः। सषकारमितिकिं। यत्रानश्चक्रा जरसंतनूनां। प्लुतग्रहणादिहनभवति। पूषानोयथावेदसां। इन्द्र। समिन्द्रणो मनसानेषि गोभिः। नतेसुस्मेति अभीषुणः सखीनां। मोषुणः परापरा। तऊषुणोमहो यजत्राः। आसुष्माणोमघवन्। नतेइतिकिं। प्रसूनआयुर्जीवसेतिरेतन। इन्द्रसूरीन्कृणुहि स्मानोअर्द्धम्। रारन्धिसवनेषुणः। पर्षि पर्षिणः पारमंहसः। स्वः। ईशानासोयेदधतेस्वर्णः। अर्यमा। अर्यमाणो अदितिः। प्र। प्रणस्वा-

हीभि रूतिभिस्तिरेत । उरु । उरुणवाजसातये । परि । परिणःशर्म यन्त्या ।

हेडोमुंचतं मित्रायराया पूषाग-
ध्यविषच्छकारवत् नव्येभिस्त्म-
नेवाजान्कृणोत द्वंनयप्रतरंपरेषुन॥

हेडः । मुंचतं । मित्राय । राया । पूषा । गधि । अविषत् । छकारवत् । छकारसंयुक्तंपदं । नव्येभिः । त्मने । वाजान् । कृणोत । द्वे पदेनयप्रतरमित्येतेषु पदेषु परभूतेषु नइत्येतस्यपदस्ययदुक्तं पुरुप्रियादिभि रुपपदै र्णत्वंतन्नभवति । हेडः । परिनोहेडो वरुणस्यवृज्या । मुंचतं । प्रनोमुञ्चतंवरुणस्य । मित्राय । प्रनोमित्राय वरुणायवोचः । राया । प्रनोराया परीणसा । पूषा । प्रनः पूषाचरथं । गधि । एन्द्रनोगधिप्रियः । अविषत् । सवाजेषु प्रनोविषत् । छकारवत् । प्रनोयच्छत्वर्यमा । नव्येभिः । प्रनोनव्येभि स्तिरतंदे । त्मने । नूमित्रोवरुणो अर्यमानस्त्मने । वाजान् । प्रनोवाजान्वथ्यो २ अश्वबुध्यात् । कृणोत । देवीःषडुर्वी रुरुनःकृणोत । उर्वीतिणत्वेप्राप्ते प्रतिषेधः । द्वंनयप्रतरं । प्रनोनय प्रतरं वस्योअच्छ । द्वइति-किं । प्रणोनयवस्योअच्छ ।

गोरोहेणनिर्गमाणो न्द्रएणाइन्द्र-
एणांस्वर्णपरागुदस्व । अग्नेरवे-
णवार्णश्रक्रएणाम् ।

इत्येतेषु नकारः संधिजैरपि पूर्वपदस्थै र्निमित्तैर्नम्यते। गोरोहेण'गोरोहेणतौग्रयो नजिव्रिः। निर्गमाणि। तिरश्च-तापाश्वी निर्गमाणि। इन्द्रएणाः। इंद्रएणानियच्छतु। इ-न्द्रएणां इंद्रएणां प्रथमोश्वध्यतिष्ठत्। स्व १ र्णं॥ स्व १ र्णंवस्तोरुषसामरोचि। पराणुदस्व पराणुदस्व मघवन्न-मित्रान्। अग्नेरवेण मरुतां। वार्णं। वार्णपथारथ्येव-स्वानीत्। शक्रएणं। शक्रएणंपीपयद्विश्वयाधिया।

एषानतिर्दंत्यमूर्धन्यभावः॥५७॥

अंतःपदंनाम्युधः सकारइत्येवमादि यदुक्तंतन्नति रि-तिवेदितव्यं। दंत्यानांवर्णानां मूर्धन्यभावो नतिरित्यु-च्यते। नतिसंज्ञायाःप्रयोजनं। नति प्लुतोपाचरितधृति।

इति श्रीपार्षदव्याख्यायामानंदपुर-वास्तव्य वज्रटपुत्रोव्वटकृतौ प्रा-तिशाख्ये नतिपटलंपञ्चमम्॥

स्वरानुस्वारोपहितो द्विरुच्यते-संयोगादिः सक्रमोविक्रमेसन्॥१॥

स्वरेणानुस्वारेणच उपहितःसंयोगादिर्वर्णः अविक्र-मेवर्त्तमानःसन् द्विरुच्यतेसएषविधिः क्रमसंज्ञोवेदित-व्यः। आत्वारथं यथोतये। सोमानंस्वरणं। स्वरानु-स्वारोपहित इतिकस्मात्। त्वावतःपुरूवसो। संयोगादि-रिति कस्मात्। आतेपितर्मरुतां। अयंसयस्यशर्मन्।(१)ग्र-

(१) अविक्रम इति विषयसप्तम्यभिप्रायात्प्रथमोत्तमवर्गीयेस्प-र्शेवेतितत्सस्थानमूष्माणमापन्ने व्यनापन्नेपिजिह्वामूलीयोपध्मानीय-योर्विसर्जनीयस्य द्वित्वन्नभवति। इतिवृत्तिः।

विक्रमइति कस्मात् । यःप्राणतोनिमिषतो महित्वा ।

सोष्मातुपूर्व्येण सहोच्यते सक्तत्स्वेन ॥ २ ॥

सोष्मातुवर्णः स्वेनपूर्व्येणस्ववर्गीयेण पूर्व्येणसह सक्रदुच्यते । विद्यक्खंमनसावस्य द्दक्षन् । अबभ्राते वपुंसः

असंयोगादिरपि छकारः ॥३॥

संयोगं विनापि क्रामति । उपच्छायामिव घृणेः । स्वरानुस्वार इत्यनेन क्रमस्तुच्छेनेत्यत्र । तुच्छेनाभ्वपिहितंयदासीत् ।

परं रेफात् ॥४॥

रेफात्परं क्रामति । अर्द्धवीरस्य । परं रेफादित्यविशेषेणोक्तत्वात् ।राजाइत्यत्र आकारस्य प्राप्नोति । स्वरोप्रहिताधिकारान्न । एवमपि पुरोहितमित्योकारस्यप्राप्नोति । संयोगाधिकारान्न सिद्धं स्वरोपहितात्संयोगादेरेफात्परमिति ।

स्पर्शएवं लकारात् ॥५॥

यथारेफात्परंव्यञ्जनं क्रामति एवंलकारात्परःस्पर्शः क्रामति । महत्तदुल्बं स्थविरं । स्वरोपहितात्संयोगादेरित्येव अललाभवंतीः स्पर्शइति किं शतवल्शः ।

ऊष्मणोवा ॥६॥

उष्मणः परस्पर्शोवा क्रामति । प्रास्तौत् प्रास्तौद्दृष्वौजाः । आपोहिष्ठा मयोभुवः । प्रवस्पलक्रन् । अंगिरसां-

सामभि स्तूयमानाः। ऊष्मणःपरेषां प्रथमद्वितीयानामेवस्पर्शानां द्विर्वचनमिष्यते न सर्वेषां। तस्मात्त्रिःस्मइति ऊष्मणएवद्विर्वचनं भवति न परस्य। ईदृशानामिष्टमिति। कथमध्यवसीयतइतिचेत्। ऊष्मण्यघोषोदये लुप्यत इति अत्रानेनलघुनास्पर्शग्रहणेन सिद्धे अघोषस्पर्शोदयइति। त्रिस्मभाङ्कइत्यत्रमकारस्य द्विर्वचनप्रतिषेधार्थं यदघोषग्रहणंकरोति। तद्ज्ञापयति नसर्वेषांस्पर्शानां द्विर्वचनं भवतीति शास्त्रान्तरेष्वपि दृश्यते। शर्पूर्वाः खयइतिशरः परेषांखयांद्विर्वचनं भवति। हकारात्सर्वेषांविभाषाद्विर्वचनमिष्यते ब्रह्मब्रह्म। स्पर्शइतिकस्मात् अश्वः। वह्वः। अह्वः। प्रस्वः। कृणुष्व।

नावसितम् ॥७॥

न खलुपदावसाने वर्त्तमानंरेफात्परंव्यञ्जनंक्रामति। दर्त्। वर्क्।

नरेफः ॥८॥

रेफश्च नक्रामति। अहंवीरस्य। नैतदुदाहरणं। नपरक्रमोपधेत्यनेनैवसिद्धत्वात् इदन्तर्हियुक्तं यत्रपरक्रमः प्रतिषिध्यते। दर्त्। वर्क्। अप्राप्तप्राप्त्यर्थं।

वोष्मासंयुक्तो नुपधः ॥९॥

अनुपधः संयुक्तः ऊष्मावाक्रामति। ह्वयाम्यग्निम्। स्रांतन्तिकोशाः अनुपधइतिकस्मात् मुहुगाङ्कादुनीष्टतः वर्ष्यो ३ अह।

नतूष्मास्वरोष्मपरः ॥१०॥

नतुखलुऊष्मास्वरपरोवाऊष्मपरोवाक्रामति । प्रत्युअदर्शि । पर्षि । ऊष्मपरः यः सोमसख्येतव । किमर्थमिदमुच्यते । वयः सकारामाभूवन्(१) ।

न परक्रमोपधा ॥ ११ ॥

नतुखलुपरक्रमस्य उपधाक्रामति । महत्तदुल्बं । प्रास्तौत् ।

सहातिहाय पवमानयस्य हेतनेचेत्युपहितः पदादिः छकारः॥१२॥

सह । अतिहाय । पवमान । यस्य । हेतनेच । इत्येतैः पदैरुपहितः पदादिच्छकारोनक्रामति । सह । सहस्तोमाः सहछन्दसः । अतिहाय छिद्रागावाणि । पवमान । यत्रब्रह्मा पवमानछन्दस्यां । यस्यछायामृतं । हेतनेच । अधस्माय छतन्वे ३ तनेचछर्दिः । पदादिग्रहण मुत्तरार्थं । हेइतिकस्मात् । उतोतदस्मै मध्विच्चछद्यात् ।

दीर्घणाच मेतिवर्जं ॥ १३ ॥

दीर्घेणाचउपहितः पदादिश्छकारो नक्रामति । माइत्येतद्दीर्घं वर्जयित्वा । मर्माणिते वर्मणा छादयामि । दीर्घेणेतिकस्मात् । उपच्छायामिव मेतिवर्जमितिकस्मात् । माच्छेरश्मीरिति । परादिरिति किं ऐछामत्त्वा ।

संयुक्तंतु व्यंजनं शाकलेन ॥ १४ ॥

(१) स्वरोष्मपरइतिकस्मात् । अदर्श्यायती तिखपुस्तकेदृश्यते

संयुक्तंव्यंजनं दीर्घात्परंसंयुक्तं व्यञ्जनं नक्रामति। शाकलेन विधानेन। व्यञ्जनग्रहणंछकाराधिकारनिवृत्त्यर्थं। आत्वारथं। शाकलेनेतिकस्मात्। आत्त्वारथं। पदादिरित्येवानुवर्त्तते। राय्यास्विदंधः। संयुक्तमितिकस्मात्। माच्छेद्म। एवमेके। अपरेदीर्घग्रहणं पदादिग्रहणं नानुवर्तयन्ति। अविशेषेणसर्वत्र शाकलमिच्छन्ति। आत्वारथं। राय्यास्विदन्धः। तवत्यत्। यज्ञाथथा।

पदान्तीयोह्रस्वपूर्वोङकारोनकारश्चक्रामत उत्तरेस्वरे ॥ १५ ॥

(१)सति। कीदृङिन्द्रः सरमेका। अहन्नहिंपरिशयानं। ह्रस्वपूर्वइतिकस्मात्। अवीङेहि सोमकामं। पशूंतांश्चक्रे वायव्यानारण्यान्।

अनादेशे पटलेस्मिन्विधानं सर्वत्रविद्यादपिवैकृतानां ॥ १६ ॥

अनादेशेकस्य पदान्तपदाद्योः। अस्मिन्पटले द्विर्वचनादियत् विधानं तत् पदांतादिष्वेव विकारशास्त्रं पदेदृष्टेषु इत्येताः परिभाषा उपमर्घ सर्वत्रभवतीति विद्यात्। अपिवैकृतानां वर्णानांकिं पुनः प्राकृतानां। केपुनः वैकृताइति येपदेदृष्टा। यथाप्रथमा स्तृतीयभूताः अन्तः पाताश्चेत्येवमादयः।

---

(१) ह्रस्वपूर्वःङकारः नकारश्चक्रामतः उत्तरेस्वरे।

अभिनिधानं कृतसंहितानां स्प-र्शांतस्थानामपवाद्यरेफं ॥ संधा-रणं संवरणं श्रुतेश्चस्पर्शोदयानां १७

अभिनिधान मित्यधिकारः । यदित ऊर्ध्वमनुक्रमिष्यामः कृतसंहितानां संहिताकार्येषु कृतेषु पश्चाद्भवंतीत्यर्थः । केषामभिनिधानं । स्पर्शानां अंतस्थानांच अपवाद्यरेफं स्पर्शोदयानांतद्भवति । किंपुनस्तदभिनिधानं नाम । धन्धारणं वर्णस्यसंवरणंच वर्णश्रुतेः । एतदभिधानं वेदितव्यं । अर्वाग्देवाअस्य । उपमाषड्द्वाद्वा । यद्देवाअदः सलिले । पुरूयोदग्धासिवना । अब्दयाचित् । उल्कामिव । दधिक्राव्णः । कृतसंहिताग्रहणं यद्यद्यामीति असंयुक्ता भिनिधाने तृतीयश्रवणार्थम । स्पर्शान्तस्थाना ती मितिकस्मात् । ब्रह्म । विष्णु । स्म । पृश्निः । अपवाद्यरेफ मितिकस्मात् । अर्चंत्यर्कं मर्किणः । स्पर्शोदयाना मितिकस्मात् । अद्याद्याश्वःश्वः । अध्वानय दुदुरिता । सिनीवाल्यै जुहोतन । बभ्रिवांसं महीरपः ।

अपिवावसाने ॥१८॥

अवसानेपिचवर्तमानाना मेतेषां वर्णाना मभिनिधानं वेदितव्यं । वाक् । यत् । विष्टप् ।

अंतस्थाः स्वे स्वेच परेपिरक्ताः ॥१९॥

अंतस्था अभिनिधीयंते । स्वेस्वेच प्रत्यये अरक्ताअपिरक्ता अपि । यंय्यंयुजं । इमंल्लोगं । अंगादंगा ल्लोम्नोलो-

न्नः । तंव्वोदस्म मृतीषहं । तमवैंतं । स्वेस्वेचेतिकिं । सिनीवाल्यै ।

लकारऊष्मस्वपिशाकलेन ॥ २० ॥

लकारोभिनिधीयते । ऊष्मस्वपिप्रत्ययेषु । शाकलेनविधानेन । नारायासोनजल्हुवः । वनस्पते शतवल्शः । शाकलेनेति कस्मात् । नजल्हवः । शतवल्शः ।

खकारेचैवमुदये ककारः ख्यातेर्धातोः ॥ २१ ॥

खकारेचोदये ख्यातेर्धातोः ककारः । अक्ख्यद्देवी । शाकलेनेतिकिं । अख्यद्देवः । एवंकथंशाकलेनाभिधीयते।

रप्शतेर्वा पकारः ॥ २२ ॥

रप्शतेश्च पकारःशकारे एवं शाकलेनाभिधीयते । विरप्शी गोमती । शाकलेनेति कस्मात् । विरप्शीगोमती ।

पदांतीया यरवोष्मोदयाश्च स्पर्शाःपदादिष्ववर्ग्रमकारात् ॥ २३ ॥

पदातीयाःस्पर्शाः मकारंवर्जयित्वा यरवाऊष्मा इत्येतेषुच पदादिषुवर्त्तमानेषु उदयेषुशा कलेनाभिधीयंते । यद्द्यामि तदाभर । तद्रासभो नासत्या । यान्वोनरः । ऊष्मा । दध्यङ् हते । अर्वाक् छ्फाविव । शर्मन्त्स्याम । स्पर्शग्रहणं अंतस्थाधिकार निवृत्त्यर्थं । पदांतीयाइतिकस्मात् । त्वन्तान्संचेत्यत्र अंतःपातलक्षणस्य तका-

रस्यनभवतीतिषपदांतत्वात् पदादिष्विवितिइतिकस्मात् ।
उद्ध्रुतिसुभग इत्यत्रउकारस्य पदादित्वात् पूर्वस्यनभवति ।
षवरेमकारादितिकस्मात् । सम्राज्ञी श्वशुरेभव ।

असंयुक्तं शाकलम् ॥ २४ ॥

लकारजषमस्वपि शाकलेनेत्येव मादि यदनुक्रांतं शाकलंतदसंयुक्तं भवतीति शाकलमताभिधानंत्वसंयुक्त-स्यभवतीति वेदितव्यं । उक्तान्येवो दाहरणानि ।

तन्नपद्येस्वित्युत्तरे ॥ २५ ॥

नखलुशाकलं वेदितव्यं । सुइत्येतस्मिन्नुत्तरे प-द्ये । अप्स्वग्नेसधिष्टव । स्वित्युत्तर इतिकस्मात् । यद्यक्ष्यामि ।

वात्वनेकाक्षरान्त्याः ॥ २६ ॥

अनेकाक्षरांत्या स्तस्पर्शाः वाशाकलमापद्यन्ते पद्ये-स्वित्युत्तरे । वाजमर्वत्सुपय उस्रियासु । अनेकाक्षरांत्या-इतिकस्मात् हृत्सुक्रतुंवरुणो अप्स्व १ ग्निं ।

सर्वत्रैकेकरणस्थान भेदेवाशा-कलम् ॥ २७ ॥

सर्वत्रपद्येचापद्येच एकेआचार्याः करणभेदे स्थान-भेदेच विभाषाशाकलमिच्छन्ति करणभेदे क्रियतइति-करणं प्रयत्नतः वर्णात्मगुणतत्वतातस्यभेदे सक्तस्मुनः ।

स्थानभेदे ।(१)अदंब्धाः । यद्द हिष्ठ । उभयोर्भेदे । अप्स्वग्ने । नृषद्वरसत् । करणस्थानभेदइतिकस्मात् । तत्तदग्निः यत्तेयमं । वात्वनेकाक्षरात्वाइति । प्रकृतेवाग्रहणेपुनर्वाग्रहणं अनेकाक्षराधिकारनिवृत्त्यर्थं ।

प्रथमेस्पर्शवर्गे ॥२८॥

प्रथमस्पर्शवर्गस्य एकेआचार्याः शाकलमिच्छंति । सम्यक्स्रवंति । अर्वाग्रथं । प्रत्यङ्विश्वंस्वः ।

स्पर्शायमा ननुनासिकाः स्वान्परेषु स्पर्शेष्वनुनासिकेषु ॥२९॥

अननुनासिकास्पर्शाः स्वान्यमानापद्यन्ते । अनुनासिकेषु स्पर्शेषु परेषु । पलिक्नीरित् । परिग्मन् । त्वष्ने परिषिच्यसे । परिज्मानमिव । आत्मातेवातः । अमथ्नादन्यंपरि । वद्मासूनो । दाहृणिदध्मसि । आत्मनंतोर्यं । गृभ्णामिते । स्पर्शाइति कस्मात् । ब्रह्म । दधिक्राव्णः । अननुनासिकाइतिकस्मात् । अर्वाङ्नरा । समन्यायंति । स्वानितिकिमर्थमुच्यते । संज्ञाप्रकरणेवतस्रोंतस्थाः अष्टाउष्माणइतिवर्णाः कृतसंख्या निर्दिश्यंते । नतथायमाः । तस्मादिदं स्पर्शायमाननुनासिका स्वानिति इत्युच्यमानेविंशतित्वात्स्थानिनामादेशानामपियमानांविंशतित्वप्रसंगःसमाभूत् । चतुर्णामेवयमानां प्रथमः प्रथमं द्वितीया द्वितीयंएवमापंचमा दापद्येरन्नित्युच्यते

---

(१) अब्जाइत्यप्युदाहरणंखपुस्तके ।

स्पर्शेष्विति कस्मात्। उपस्थांएका। अनुनासिकेष्विति कस्मात्। यद्वंहिष्ठं।

न स्पर्शस्योष्मप्रकृतेः प्रतीयाद्य मापत्तिम् ॥३०॥

न खलु स्पर्शस्योष्मप्रकृते र्यमापत्तिंविजानीयात्। प्रद्रोधुवक्ष्मस्तुषु।

नाभिनिधानभावं ॥३१॥

अभिनिधानभावंचऊष्मप्रकृतेः स्पर्शस्य न प्रतीयात्। घनेव वज्रिन्क्नथि हि।

यमः प्रकृत्यैव सदृक् ॥३२॥

यमः प्रकृत्याएव सदृक्भवति यस्ययमापत्तिरुच्यते तत्स्वरूपोवेदितव्यः। प्रकृत्यर्थं किमुक्तंभवति। यमः प्रकृत्याश्रयाणि कार्याणि लभतइत्यर्थः। तस्मात् उपध्माते वइत्यत्र सोष्मानुरूपो भवतीत्यर्थः। पलिक्नीरित्यत्र ककाररूपोयमोवेदितव्यः। अग्मंनिति गकाररूपो वेदितव्यः। जघ्नथुरित्यत्र घकाररूपः। परिज्मानमिति जकाररूपः। अप्नस्वतीरिति पकाररूपः।

श्रुतिर्वा यमेनमुख्यास्ति समानकाला ॥३३॥

अथवा यमोच्चारणेन समान काला मुखभवा श्रुति-

रस्ति । यथा यमस्तद्रूपो लक्ष्यते । पलिक्नीः यज्ञस्य गृह्णामि । यस्माद्यमा अनुनासिकास्थानाश्चत्वारः संतो विंशतिस्थानिनां सद्रूपालक्ष्यन्ते तस्मादिदमुच्यते ।

अनन्यास्तु प्रकृतेः प्रत्ययार्थे ॥३४॥

अनन्यास्तुप्रकृतेः प्रत्ययार्थेयमावेदितव्याः प्रकृत्यर्थे । किमुक्तंभवति यमःप्रकृत्याश्रयाणि कार्याणिलभतइत्यर्थः । तस्मात्उपध्मातेव इत्यत्रसोष्मातु पूर्व्येणसहोच्यते सकृदिति दकारेणसहोच्यते यमः ।

नसंयोगं स्वरभक्ति विहंति ॥३५॥

न खलु संयोगकार्याणि स्वरभक्तिर्विहंति । यासुजूर्णिः श्रेणिः सुम्नआपिर्क्देचक्षुः । स्वरमंत्याच्चरमिति स्वरभक्ति व्यवायेपिपरं रेफादितिक्रामति ।

यमान्नासिक्या स्वरभक्तिरुत्तरा-गार्ग्यस्य ॥३६॥

यमादुत्तरा नासिकस्थाना स्वरभक्तिरागमोभवति । गार्ग्यस्य भगवतोभि प्रायेण । पलिक्नीरित् परिघ्मानमिव ।

ऊष्मासोष्माणः ॥३७॥

तस्यैवाभिप्रायेण सोष्मणो यमादुत्तरोनासिकास्थानऊष्मा आगमोभवति । अमस्नादन्यंपरि ।

वर्जयेत्तम् ॥३८॥

तमूष्माणं वर्जयेत्। अमध्यनादन्यं।

नादःपरोभिनिधानाद्ध्रुवं तत्तत्कालस्थानम् ॥३९॥

घोषवतः अभिधानात्परो नादआगमोभवति। ध्रुवसंज्ञंच तद्भवति। तत्कालस्थानमभि निधानकालस्थानमित्यर्थः। अर्वाग्देवाः। यद्देवाअदः। तत्रैकेआहुः। ध्रुवकालमनिर्देश्य मल्पत्त्वात्कवयोविदुः। यद्विप्रागणुमात्रायाः कालभेदेपितत्समं। नादोह्यभिनिधाजेन पीड्यमानेननश्यति। तस्मादुच्चार्यतेयस्य यावद्वर्णात्मनःपरं। एकांतलोपं कवयोवर्णयंति ध्रुवस्यच। नासिकास्थानं रक्तस्य यथाह्वपार्णनिर्दिशेत्। सप्तमीकालनिर्दिष्टे पूर्वस्यविधि रिष्यते। पंचम्यास्तूत्तरस्याहुः तस्मात् कृत्स्नवर्णभवेत्। इति। ध्रुवसंज्ञायाः प्रयोजनं। सवर्णपूर्वस्यसहध्रुवस्येति।

अश्रुति त्वघोषात् ॥ ४० ॥

अघोषात् अभिनिधानात्तु ध्रुवंअश्रुतिर्भवति। गायत्साम यत्ते।

नासिकास्थान मनुनासिकाच्चेत् ॥ ४१ ॥

नासिकास्थानं ध्रुवंवेदितव्यं। अनुनासिकादभि नि-
धानात् यदिपरं भवति। अर्वाङ्नरा। तन्मेजुषस्व।

अन्तस्थायाः पूर्वस्वरूपमेव॥ ४२॥

अन्तस्थायाः ध्रुवंपूर्वस्वरूपमेव भवति। यंयंयुजं वयं
वयंते। तंवोदस्मं। पर्वतश्चित्। इमंल्लोगं।

व्याडेः सर्वत्राभिनिधानलोपः॥४३॥

व्याडेः राचार्यस्य सर्वत्राभिनिधा नस्य लोपोभवति।
उपध्मातेव धमति। अर्वाग्देवाः सर्वत्रग्रहणा मन्तस्थाधि-
कार निवृत्यर्थं।

परक्रमे स्वररेफोपधेन॥ ४४॥

व्याडेराचार्यस्य परक्रमेच स्वरोपधेचरेफोपधेच नलो-
पो भवति अभिनिधानस्य। परक्रमे महत्तद्दुल्वं। स्वरोप-
धेअर्वाग्देवाः॥ कथमिद मुभयत्र उदाह्रियते। लोपेच
अलोपेच द्वयोर्गकारयो रुत्तरस्मिन्नभिनिधानलोपः। पू-
र्वस्मिन्नलोपः। तस्मा दुभयत्रो दाह्रियते। रेफोपधे।
परावर्भारभृत्।

सवर्णपूर्वस्य सहध्रुवस्य विपर्य-
योध्रु वशिष्टे परेषां॥ ४५॥

एतस्मिन्ध्रुवशिष्टे विधाने अपरेषामाचार्याणां स-
वर्णपूर्वस्य ध्रुवसहितस्य विधानस्यविपर्ययो वेदितव्यः।
कश्चविपर्ययः अलोपइति प्रकृतं तस्यविपर्ययोलोपः।

यद्देवाः । व्याडेः सर्वत्राभिनिधानलोपइति एवंसिद्धे नियमार्थ मिदमुच्यते । सत्रर्णपूर्वस्यैव स्यात् । इह मा- भूत् । अर्वाग्देवा इतिपरक्रमस्वररेफोपधेन इत्येवानु- वर्त्तते । सह ध्रुवस्येति कस्मात् यत्तेयमं ।

रेफात्स्वरोपहिता द्व्यंजनोद- याद्दकारवर्णा स्वरभक्तिरुत्तरा ॥४६॥

रेफात्स्वरोपहिताद्यञ्जनोदया दृकारवर्णास्वरभक्ति रुत्तरा उपजायते । यदद्यकर्हिकर्हिचित् । अर्चन्त्यर्क- मर्किणः । स्वरोपहिता दितिकस्मात् । आष्ट्रांपदंकृ- णुते । व्यंजनोदयादितिकस्मात् । सुरूपकृत्नु ।

विच्छेदात्स्पर्शोष्मपराच्चघोषि- णः ॥ ४७ ॥

विच्छेदात्घोषिण अभिनिधाना त्स्पर्शपराच्च ऊष्मप- राच्च स्व रभक्तिरुत्तरा उपजायते । अर्वाग्देवाः । शत- वल्शः स्पर्शोष्मपरादिति कस्मात् । यद्यद्यामि तदाभर । घोषिणइति कस्मात् । सम्यक् स्रवंति ।

द्राघीयसीतूष्मपरा ॥ ४८ ॥

ऊष्मपरातु या स्वरभक्तिः द्राघीयसी वेदि तव्या । यदद्य कर्हि कर्हिचित् । ऊष्मपरेति कस्मात् । अर्चन्त्य- र्कं मर्किणः ।

इतराक्रमे ॥ ४९ ॥

ह्रस्वराच स्वरभक्तिः । ध्रुतराकतरा याऊष्मपरा सा वुद्राघीयसीतस्याअपेक्षयाह्रस्वराह्रस्वा । अर्चंत्यर्कं । अनूष्मपरेति कस्मात् । वर्ष्यां २ घह । अदर्श्यायती ।

सर्वत्रैकेस्वरभक्तेर भावं ॥ ५० ॥

सर्वत्रांतःपदेच नानापदेरेफाच्च विच्छेदाच्च स्वरभक्तेरभावं एकेआचार्या मन्यंते । वर्ष्यान् अग्निर्हत्यं । अर्वाग्देवाः ।

रेफोपधामपरे विद्यामानां ॥ ५१ ॥

रेफोपधांस्वरभक्तिं अपरेआचार्या विद्यमानांमन्यंते । बर्हिं । अर्चंति । रेफोपधामितिकस्मात् अर्वाग्देवाः ।

अक्रांतोष्मप्रत्ययाभाव मेके ॥ ५२ ॥

अक्रांतऊष्माप्रत्ययः यस्याः स्वरभक्तिः तस्याः अभावंएके आचार्यामन्यंते । वर्षं । अदर्शि । जल्हवः । अक्रांतइति कस्मात् । वर्ष्यान् । अदर्श्यायती ।

पूर्वोत्तरस्वर सरूपतांच ॥ ५३ ॥

पूर्वोत्तरस्वर स्वरूपतां उत्तरस्वरस्वरूपतांच स्वरभक्तेरेके आचार्यामन्यन्ते । नकेवलमृकाररूपास्वरभक्तिर्भवतीत्यर्थः । धूर्षदमितिउकार रूपास्वरभक्तिः बर्हिषदइति इकाररूपास्वरभक्तिः ।

ऊष्मोदयंप्रथमं स्पर्शमेके द्वितीयमाहु रपदांतभाजं ॥ ५४ ॥

उष्मोदयं प्रथमं स्पर्शंअपदांतभाजं एकेआचार्याद्वितीयमाहुः । शशः त्सुरं प्रत्य चंजगार । प्रत्यङ्स्वमसुंयन् । शतक्रतुःत्सरत् । विरप्शीगोमती । अपदांतभाजमिति कस्मात् । ऋक्सामाभ्यां । विराट् सम्राट् । आत्स्वग्ने ।

(१)क्शातौ खकारयकारा उएके॥५५॥

क्शातेर्धातोः ककारशकारयोः स्थानेखकारयकारौकर्तव्यौ एकेआचार्यामन्यन्ते । अख्यद्दे वः ।

ताविवख्याति सद्दशेषु नामसु ॥५६॥

ताविवखकारयकारौ ख्यातिसद्दशेषुनामसुकर्तव्यौ मन्यन्तेएके आचार्याः । सख्ये सखायस्तन्वे तनूभिरिति ।

इति श्रीपार्षदव्याख्यायां आनंदपुरवास्तव्य वज्रटपुत्रोव्वटकृतौप्रातिशाख्यभाष्ये षष्ठंपटलं समाप्तम् ॥

इति प्रथमोध्यायः ॥ ओं

(१) ख्याताविति खपुस्तकपाठः ।

दीर्घं ह्रस्वोव्यंजने न्यस्त्वकारा द्यथादिष्टं सामवशःससंधिः ॥१॥

ऋकारादन्योह्रस्वःदीर्घत्वमापद्यते । व्यञ्जनेप्रत्यये इत्येतदधिकृतंवेदितव्यं। इतउत्तरं यत्रयत्रवक्ष्यामः तत्र तत्रोदाहरिष्यामः । सावमेशोनाम ससंधिर्वेदितव्यः । व्यञ्जनग्रहणं स्वरेदीर्घत्व प्रतिषेधार्थं । नैतदस्ति प्रयोजनं स्वरेषुहि सर्वेषु सन्धयोविधीयंते। तेऽस्यबाधका भविष्यंति। लृकारोत्रकारस्य नकिंचिद्विधीयते तत्रस्यात्-नैव लृकारादिपदमस्ति तस्मादंतरेणापि व्यञ्जन ग्रहणं व्यञ्जनएव भविष्यति। नसिध्यति। कथंमच्चित्थेत्यत्र प्रतिपदविधाना द्दीर्घत्वंप्रसज्यते। अस्तु कृतेपि दीर्घत्वे समाना चरत्वस्याविघाता दंतस्यापत्ति र्भविष्यति। तथासति पदेद्दृष्टे ष्विति वचनान्नप्राप्नोति। तस्मा द्व्यञ्जनग्रहणंक्रियते। एवमपि नकर्त्तव्यं। प्रतिपदविधानस्य व्यञ्जनेसावकाशत्वात्। इहमच्चित्थेत्यत्र उभयप्रसङ्गे शास्त्रानुपूर्व्येण संधयोभवंतीति पूर्वमेवांतस्यापत्तौकृतायां उकाराभावादेव नदीर्घत्वं भविष्यति। तस्मान्नार्थो व्यञ्जनग्रहणेन इहतर्हि अछऋषेमारुतमित्यत्र ऋकारउदये कंठ्या वकारमितिकृतेपि पदेद्दृष्टोह्रस्वोपि विद्यतइति दीर्घत्वंप्राप्नोति तत्प्रतिषेधार्थं व्यञ्जनग्रहणं क्रियते। नैकमुदाहरणंव्यञ्जनग्रहणंप्रयोजयतीति। यद्येतावत्प्रयोजनं स्यात्। नास्येति व्यञ्जनोपध इत्येतस्मिन्प्रकरणे एवास्यनिपातनं कुर्यात् + अछऋषइति। तस्मात्सर्वस्मिन्दीर्घभावे व्यञ्जनएवप्लुतिःस्यात् स्वरेमाभूदित्येव-

मर्थं व्यञ्जनग्रहणं कृतं द्रष्टव्यम्। यदुक्तमधस्ता त्प्रतिपद-
विधानस्य व्यञ्जनेसावकाशत्वात् मच्चित्येत्यत्र उभयप्र-
सङ्गे शास्त्रानुपूर्व्येणैव पूर्वमेवातस्यापत्तौ कृतायामु-
काराभावादेव प्लुतरप्राप्ते व्यंञ्जनग्रहणानर्थक्यमिति।
तदेतदसम्यगुक्तं, कथं। येत्रैकस्मिन्नुभे तुल्यबले युगपत्प्रा-
प्नुतः तत्र शास्त्रानुपूर्व्येणसंधिर्भवति। यथा तवेमे इत्यत्र व-
इत्यस्यपदावस्थायामेव उदात्तपूर्वस्वरितमनुदात्तमित्यनु-
दात्तत्वे कृतेउत्तरेणसंधौ क्रियमाणे उदात्तपूर्वनियतं
विवृत्याव्यञ्जनेनवा। स्वर्यते न्तर्हितमिति स्वरितस्य प्रा-
प्नोति। इकारोदय एकारमकार इतिचसंधिः। तयोःशा-
स्त्रानुपूर्व्येण पूर्वसंधिर्भवति। अतोन्यत्र पूर्वानुत्सर्गान्बा-
धित्वाउतरे ष्वपवादाभवंति। यथा भूतंदेवानामवमे अ-
वोभिरित्यत्र अवीरतेवां स्ववीरया इति। प्रतिपदवि-
धानमपि अभिनिहितं संधित्वं वाधित्त्वाअपवादान्तरं क्त-
त्वेतिकरणादौप्रकृत्यास्वरेषु चार्ष्यामिति प्रकृतेर्भावोभ-
वति। एवमच्चित्येत्येव मादिष्वप्यपवादत्वात् दीर्घत्वं प्रस-
ज्यते। तस्माद्व्यंजनग्रहणं क्रियते। अन्यस्त्वृकारादित्यन-
र्थकं। कथं। पदान्तादिष्वेव विकारशास्त्रं विधीयते नहि-
ऋकारांतं पदमस्तिक्कवा प्रयोजयतीति। सर्वत्र पूर्वप-
दांताः प्लवंते वसुमघयोःपरयोरित्यत्र प्रयोजयति। यद्य-
स्ति पितृवसु मातृवसुरितिवा यथादिष्टंग्रहणं अनादि-
ष्टानां यज्ञस्यदेवमादीनां(१)प्रतिविशेषणार्थं। यदि सर्वे-
षांह्रस्वानां सामान्येनैवदीर्घत्वंस्यात्। उत्तरेषा मनुक्र-
मणमनर्थक्यं स्यात्। नानर्थकं नियमार्थमेव तत्स्यात् यथा
अमुष्यामसुष्मिन्नेवेति।

(१) प्रतिषेधार्थमितिख पुस्तकपाठः।

सैवप्लुतिः ॥२॥

साएवप्लुतिरिति वेदितव्या । याह्रस्वस्य दीर्घता । प्लुतिसंज्ञायाः प्रयोजनं । प्लुतोपाचरिते नतिरिति ।

यास्वरेषूपदिष्टा ॥३॥

याच स्वरसंधिषूपदिष्टा एवांश्चग्निमत्विषु साचप्लुतोपधेति ह्रस्वस्यदीर्घता वेदितव्या ।

योनिमारैगादिषु चोदयादेः ॥४॥

योनिमारैगित्येवमादिषुच उदयादेर्ह्रस्वस्यदीर्घता-निपातिता साचप्लु ति रित्यत्रवेदितव्या । तस्मा त्प्लु ता-दीनी त्युच्यन्ते ।

मच्चिवत्युकारः प्लवतेसर्वत्राप्य पदांतभाक् ॥५॥

मच्चित्यत्रोकारःप्लवतेसर्वत्राप्यपदांतभाक् । किंपुनः पदांतभाक् । मचूदेववतः । मचूमचूकृणुहि । मचूयुभिर्नरा । उकारग्रहणमकारस्याप्रसङ्गार्थं नैतत्प्रयोजनं । पदांतादिष्वेवविकारशास्त्रविधिः अथापदांतभागिति-प्राप्नोतितन्निवृत्त्यर्थमुकारगृहणं सर्वत्रग्रहणं क्रियते सर्वत्रपूर्वपदांताः प्लवंतेवसुमघयोरितिनियमादिति । मचूमचूकृणुहीत्यत्रपूर्वपदस्यदीर्घत्वंनस्यादिति । अंतः पादाधिकारनिवृत्तिख्यापनार्थंवा । तस्मात् प्रनव्यसासहसः सूनुमच्छायज्ञेन । वैश्वानरंमनसा ग्निंनिचाय्याहविष्मंतः । अच्छावोअग्निमवसेद्दत्येवमादिषुदीर्घत्वंसिद्धंभवति ।

सुतायाह्मीत्यतोन्येषुपदेष्वक्षेति-विग्रहे ॥६॥

सुताःयाह्मीत्येताभ्यामन्येषुअक्ष्इत्येतत्पदंविग्रहेवर्त्त-मानंप्लवते। अक्षावदतवसं। सुतायाह्मीत्यतोन्येष्विति-कस्मात्। इन्द्रमक्षसुताइमे। अक्षयाह्माावह। विग्रहग्र-हणमपदांतभाग्रहणादिनिवृत्यर्थम्। अधिकारार्थंचनि-वृत्यर्थत्वात्। गोकामामेअक्षदृयन्निंतिनभवतिअधिका-रार्थत्वात्। पुरुहूतंपुरुष्टुतमित्यत्रसाधंमद्यादिभिः प्लुतैः पादांदावितिनभवति यथा। यद्वापुरुह्पुरुभुजेतिषष्ठं-चाष्टाक्षरेक्षरमितिनभवति। यद्ययंविग्रहाधिकार स्तथाप्यनुवर्तते। अंतः पादंविग्रहएरवपृक्तइतिकिमर्थम्। तस्यप्रयोजनंतत्रैववक्ष्यामः।

अनाकारोपधश्चांत्योयेत्युत्तरप-दस्ययः। उदात्तादेर्व्यक्षरस्य ॥७॥

अनाकारोपधइतिउदात्तादेर्व्यक्षरस्योत्तरस्यपदस्य-योन्त्यः सचप्लवते। आपूयाधृष्णोअभिगूर्यात्वं। अना-कारोपधइतिकस्मात्। परिदायरसंदुहे। अनाकारोप-धश्चान्त्योयेत्युत्तरइतिकस्मात् वैश्वानरंमनसाग्निंनिचा-य्याहवि ष्मंतः इत्यत्रांतोयोयकारः आकारोपधोनभ-वति। अंत्यइतिकस्मात्। इमांसमेतपश्यत। उत्तर-पदस्येतिकस्मात्। मर्यश्रीस्पृहयद्वर्णः। उदात्तादेरिति-कस्मात्। अप्रामिसत्यमघवन्। द्यक्षरस्येतिकस्मात्। सुवीर्यस्यपतयः स्याम। नैतदुदाहरणंयुक्तं। नास्येतिव्यं-

जनोपधइत्येवंसिद्धत्वात्। अतिथिग्वस्यवीराननितियथा। तस्मात् आमूरजप्रत्यावर्त्तयेत्येवंविधमन्यद्यंजनोदयंमृग्यं।

नास्येतिव्यंजनोपधः ॥८॥

नखलुअस्येत्ययमंतः प्लवतेव्यंजनोपधः सन्। राजाभिकृष्टेह्रपंमस्यवव्रेः। तेजिष्ठयातिथिग्वस्यवर्त्तनी। व्यंजनोपधइतिकस्मात्। अवास्याशिशुमतीरदीदेः।

नियूयपिष्टतमयाभिपद्यप्रास्यसंगत्यानुहृश्याभिहृत्य। आरभ्यसंमील्यमचुंगमाभिरभिवृग्ययचनिषद्यवीतिच ॥९॥

इत्येतानिपूर्वंलक्षणप्राप्तानिनप्लवंते। नियुयपिष्टतमय। वनस्पतेरशनयानियूयपिष्टतमयावयुनानिविद्वान्। पिष्टतमयेतिकस्मात्। वनस्पतरशनयानियूयादेवानां। अभिपद्य। तएतेवाचमभिपद्यपायया। प्रास्य। प्रास्यपारंनवतिम्। संगत्य। सर्वाः संगत्यवीरुधः। अनुहृश्य। पूर्वेषांपंथामनुहृश्यधीराः। अभिहृत्य। अभिहृत्यमपतान्। आरभ्य। येत्वारभ्यचरामसि। संमील्य। संमील्ययद्भुवना मचुंगमाभिः मचुंगमाभिरूतिभिः। अभिवृग्ययत। अभिवृग्ययचहताः। यत्रेतिकस्मात्। अभिवृग्याचित्। निषद्यावि। पिबा निषद्याविमुचा। वीतिकस्मात्। सध्रंचानिषद्या हृष्णः। चकार एकैकस्य समुच्चयार्थः।

नहि जह्यभिवीर्येण कृधीति कृणुथेतिच । एतान्येकाक्षरे पदे क्षैप्रीभाव्ये ॥१०॥

नहि । जहि । अभि वीर्येण । कृधीति । कृणुथ । इत्येतानिच पदानिच प्लवंते । एकाक्षरेपदे परे क्षैप्रसन्धीभूते प्रत्यये । नहि । नहीन्वस्यप्रतिमानं । जहि । जहीन्य १ ग्निं । अभि अभीष्व १ र्यः पौंस्यैः । इन्द्रमाता वीर्येणान्पृष्टं । कृधीष्व १ स्मांअदितेः । कृणुथ । अक्षे चिदस्मै कृणुथान्यंचनं । एतानीति कस्मात् । उतोनोअस्या उषसोजुषेतह्य १ र्कस्य एकाक्षरइति कस्मात् । तमर्यंमाभिरक्षति । क्षैप्रीभाव्यइति कस्मात् । नहिनुते महिमनः समस्य ।

पराणि च ॥११॥

पराणि च यानि वक्ष्यामः तानिचप्लवंते क्षैप्रीभाव्ये । तान्युत्तरत्रोदाहरिष्यामः । क्षैप्रीभाव्यइति कस्मात् । मनोवाताअधनुधर्माणिग्मन् ।

युक्ष्वमंदस्व विद्मेतिह्येति ॥१२॥

युक्ष्व । मंदस्व । विद्म । इत्येतानि प्लुवंते । हीत्येतस्मिन्प्रत्यये । युक्ष्व युक्ष्वाह्यरुषीः । सार्धमद्यादिभिः प्लुतैरिति सिद्धसंयोगपरार्थग्रहणं । समंदस्वाह्यंधसः । विद्माह्यस्यवीरस्य । संयोग परार्थमेव ग्रहणं ।

विद्धिपिबत्विति ॥१३॥

विद्धि । पिब । इत्येते प्लवेते । तुइत्येतस्मि न्प्रत्यये । विद्धीत्व १ स्यनोवसो । पिबात्व १ स्यगिर्वणः । संयोगपरार्थं ग्रहणं ।

जुहोत यज धासथशिशीतभरेतिस्विति ॥१४॥

जुहोत । यज । धासथ । शिशीत । भर । इत्येतानिसुइत्येतस्मिन्प्रत्यये प्लवेते आजुहोतास्वध्वरंजनं । संयोगपरार्थं ग्रहणं । तन्नः शङ्धासथास्विंद्रियं । तंशिशीता स्वध्वरं । यथोदयानितिसिद्धे संयोगपरार्थं ग्रहणं । भर । त्वंपुरूण्याभरास्वश्व्या ।

सुनुहीत्येतेषु परेष्वघेति ॥१५॥

सु । नु । हि । इत्येतेषुपरेषु अघइत्येतत्पदंप्लवते । सु । रुद्रस्यमर्या अघास्वश्वाः । नु । अघान्वस्य संदृशंजगन्वान् । हि अघाह्यग्नेक्रतोः । संयोगपरार्थं गृहणं ।

त्वंपत्तेनमुंचताद्येतिवीति ॥१६॥

त्वंप । ऋतेन । मुंचत । अद्य । इत्येतानिविइत्येतस्मिन्प्रत्यये प्लवंते । तृंपाव्यस्नुहीमदं । ददृशुषीस्तदृते नाव्यायन् । एवोष्व १ स्मन्मुंचताव्यंहः । संवत्सर इदमद्याव्यख्यत ।

सुन्वित्यनर्थ परयोरुकारः पदं ॥१७॥

सु । नु इत्येतयोरनयं परयोः उकारः पदं प्लवते । सु । इमामूष्वा सुरस्य श्रुतस्य । नु । कदून्व १ स्याकृतं । अनयं-परयो रितिकस्मात् । यस्मादूरस्य सीदुन्व १ योवा । संयोगपरार्थं ग्रहणं । पदमितिकस्मात् । वहस्वासुस्वश्व्यं ।

तयोरुत्तरेयोजघेति ॥ १८ ॥

तयोः सुनु इत्येतयोः उत्तरेइत्येतस्मिन्प्रत्यये । योज । घ । इत्येते स्रवेते । योज । योजान्विंद्रतेहरी । घ । प्रघा-न्वस्य महतः । यथोदयेतिसिद्धे संयोगपरार्थं ग्रहणं । एतावान्नैप्रौभाव्याधिकारः ।

मृलयद्भ्यां वसुवित्तमं यत्सोम-जातवेदसं । भरतेत्येतेषु ॥ १९ ॥

मृलयद्भ्यां । वसुवित्तमं । यत् । सोमं । जातवेदसं । इत्येतेषुभरतेत्येतत् प्लवते । मृलयद्भ्यां । हव्यंमतिभ्भर-तामृलयद्भ्यां । वसुवित्तमं । भरता वसुवित्तमं । यत् । भ-रता यज्जुजोषति । सोमं । अपावप भरता सोममस्मै । जातवेदसं । प्रदेवंदेव्याधिया भरताजातवेदसं ।

अपादांतः ॥ २० ॥

अपादांत इत्येतदधिकृतंवेदितव्यं । इतउत्तरं य-क्ष्यामः । वक्ष्यति चिन्महित्वं गीर्गृणानः सतेपरन्वि-तीति । प्रनूमहित्वं वृषभस्य वोचं । अपदांत इतिक-स्मात् । महांइंद्रः परश्चनुमहित्वं ।

अद्येति करणादिषु ॥ २१ ॥

अद्ये त्येतत्प्लवते करणादिषु प्रत्ययेषु करणादी न्युत्तरत्रोदाहरिष्यामः ।

करणं च चित्करते वृणीमहे भवतं कृणोतु भवतस्वस्तये ॥ २२ ॥

तेइमे करणादयः । येपूर्वसूत्रेनिर्दिष्टाः । करणं । च । चित् । करते । वृणीमहे । भवतं । कृणोतु । भवतः । स्वस्तये । इत्येतेषुअद्ये त्येतत्प्लवते । करणं । प्रतत्ते अद्याकरणंकृतं । च । अद्याचनोमृलयत । नैतदुदाहरणं । सार्धमद्यादिभिः प्लुतेः पादादाविति सिद्धत्वात् । एवंतर्हि । अधीश्व मद्याचस्रडय । एवमन्यान्यपि पादमध्यस्था न्युदाहरणानि । चित् । तदद्याचित्तउक्थिनः । करते । कोवामद्याकरतेरातव्यः । वृणीमहे । सूक्तैरद्यावृणीमहे । भवतं । विश्विन्नोअद्याभवतं । कृणोतु । भद्रंसोमः सुवानो अद्याकृणोतुनः । भवत अर्वाञ्चोअद्या भवतायजत्राः । स्वस्तये विश्वेदेवानो अद्यास्वस्तये ।

पूर्वितिचि त्पुरुहूतो नृषूतः सहस्राणि पुरुभुजा धियायते ॥ २३ ॥

पुरुइत्येत त्प्लवते । चित् । पुरुहूतः । नृषूतः । सहस्राणि । पुरुभुजा । धियायते । इत्येतेषु प्रत्ययेषु । चित् । तिरः पुरूचि दर्णवं जगन्वान् । पुरुहूतः इंद्रः पुरू पुरुहू-

तः । तृषू तः । सिमापुरु नृषूतोअस्यानवे । सहस्राणी । त्वं पुरु सहस्राणि । यद्वा पुरुभुजा । पुरुपुरुभुजा । धियायते । एषपुरुधियायते ।

वहेति त्वंदुहित दैव्यमुतरं ॥ २४ ॥

वहइत्येतत्प्लवते । त्वं । दुहितः । दैव्यं । इत्येवमुत्तरं । त्वं । आदाशुषे जातवेदो वहात्वं । दुहितः । आवहादुहितर्दिवः । दैव्यम् । आवहादैव्यञ्जनं ।

द्युम्नं रुद्रंनव्यमेतेषु वर्धय ॥ २५ ॥

द्युम्नं । रुद्रं । नव्यं । इत्येतेषु प्रत्ययेषु वर्धयइत्येतत्प्लवते । द्युम्नं । आयंसहो वर्धयाद्युम्न मिंद्र । रुद्रं । रुद्रं दिवावर्धयारुद्रं । नव्यम् । बृहस्पतिं वर्धयानव्यमर्कैः ।

चिन्महित्वं गोर्गृणानःसतेपरं न्वित्यत्येचे नमर्त्तशब्दाद्रिवः परे ॥ २६ ॥

चित् । महित्वं । गोः । गृणानः । सः । ते । इत्येवंपरं नुइत्येतत्प्लवते । अत्येचेत्यन्ते मर्त्तशब्दे परेवा अद्रिवः परेवा भवतः । चित् । अद्याचिन्नूचित् । महित्वं । प्रनूमहित्वं । गोः । इंद्रं वेपोव करीयस्यनूगोः । गृणानः । नूष्टुतइंद्रनूगृणानः । सः । प्रनूसमर्त्तः शवसा । ते । येचा

कनंतचा कनंतनूतेमर्त्ताः।उतो अभूमन हिनुते अद्रिवः। अंत्येचेन्मर्त्तशब्दाद्रिवः परेइतिकस्मात्। भसन्नुषप्रपूर्व्यः। नहिनुते महिमनः।

तूतुजानोमतिभि र्भोजनानि नोदद्धिस्तोमं भूरियोनिं त्वमेषु। भरेत्येत्॥ २७॥

तूतुजानः। मतिभिः। भोजनानि। नः। दद्धि। स्तोमं। भूरि। योनिं। त्वं। इत्येतेषु प्रत्ययेषु भरइत्येतत्प्लवते। तूतुजानः। अस्मादिंद्रप्रभरातूतुजानः। मतिभिः। भूतिंनभरामतिभिः। भोजनानि। शत्रूयतामाभराभोजनानि। नः। सुपेशसं वाजमाभरानः। दद्धि। मानोमर्द्धीरा भरादद्धि। स्तोमम् भूषन्निव प्रभरा स्तोमम स्मै। भूरि। संगृभ्यान आभरा भूरिपश्वः। योनिं। धासिमिव प्रभरायोनिमग्नये। त्वं। विश्वावसून्याभरात्वंनः।

न नुचिद्यः॥ २८॥

नुइत्येतच्चिद्य इत्येवमुत्तरं नप्लवते। उतोनुचिद्यो ओजसा। यइतिकस्मात्। अद्याचिन्नूचित्।

भवेति स्तोतृभ्यो द्युम्नीशतमे परेषु॥ २९॥

भवइत्येतत्प्लवते। स्तोतृभ्यः। द्युम्नी। शत। मे। इत्ये-

तेषुपरेषु । स्तोतृभ्यः । भवास्तोतृभ्यो अंतमः । स्वस्तये । भवाद्युम्नी वाध्रश्व । शत । पूर्भवाशतभुजिः । मे । अभिप्रेहिर्दाचिणतोभवामे ।

शोचायविष्ठ्यैवायथाकर्ता यत् सादयासप्त । अर्चामरुद्भ्य स्ति-ष्ठानः सनास्वः पारयानव्यः ॥३०॥

शोचायविष्ठ्य । एवायथा । कर्त्तायत् । सादयासप्त । अर्चामरुद्भ्यः । तिष्ठानः । सनास्वः । पारयानव्यः । इत्येतेषां द्वैपदानां पूर्वपदांताः प्लवंते । शोचायविष्ठ्य । इहश्छोचायविष्ठ्य । एवायथा । नकिरेवा यथात्वं । कर्त्तायत् । ज्योतिष्कर्त्तायदुश्मसि । सादयासप्त । देवाँईले सादयासप्तहोतॄन् । अर्चामरुद्भ्यः । दिवोअर्चामरुद्भ्यः । तिष्ठानः । ऊर्ध्वस्तिष्ठानऊतये । सनास्वः । सनाज्योतिः सनास्वः पारयानव्यः । अग्नेत्वं पारयानव्यः ।

बोधास्तोत्रे चक्रमा ब्रह्मवाहः शंसागोषूक्छादुहितर्वदातना ॥ अजानष्टं जंभयाता अधामहो-गंतामायुच्वाहि सूजावनस्पते३१॥

बोधास्तोत्रे । चकृमाब्रह्मवाहः । शंसागोषु । उक्छादुहितः । वदातना । अजानष्टं । जंभयाताः । अधामः । गंत्तामा । युच्वाहि । सूजावनस्पते । इत्येतेषांच प्ल-

वंते पूर्वपदांताः । बोधास्तोत्रे । बोधास्तोत्रे वयोदधत् । चकृमा ब्रह्मवाहः । त्वयाहवि श्चकृमा ब्रह्मवाहः । शंसागोषु । प्रशंसा गोष्वघ्न्यं । उक्षादुहितः । व्युक्षादुहितर्दिवः । वदातना । अच्छावदातनागिरा । अजानष्टं । अजानष्टं यथापशुं । जंभयाताः । अभिसति जंभयाता अनञ्जसः । अधामहः । मरुतामधामहः । गंतामा । आगंतामारिषण्यत । युक्ष्वाहि । अग्नेयुक्ष्वाहियेतव । सृजावनस्पते । अवसृजावनस्पते ।

अग्नेरक्षाणस्तिष्ठा हिरण्ययं सोतावरेण्यंशोचामरुद्वृधः ॥ शिक्षास्तोतृभ्यो भूमाचिवंधुरः पिबामधूनां सोतापरीतिच ॥३२॥

इत्येतेषां पूर्वपदांताः प्लवंते । अग्नेरक्षाणः । अग्नेरक्षाणो अंहसः ॥ अग्नइतिकस्मात् ॥ तेनसोमाभिरक्षनः ॥ तिष्ठाहिरण्ययं रथंतिष्ठा हिरण्ययं ॥ सोतावरेण्यं ॥ सोमं सोतावरेण्यं ॥ शोचा मरुद्वृधः ॥ शन्नशोचामरुद्वृधः ॥ शिक्षास्तोतृभ्यः । शिक्षास्तोतृभ्यो मातिधग्भगोनः ॥ भूमाचिवंधुरः ॥ सपप्रथानो अभिपंचभूमात्रिवंधुरः । आच्यभूमेति सिद्धे संयोगपरार्थं गृहणं पिबामधूनां । अग्नं पिबामधूनां । सोतापरि । आसोता परिषिंचत ॥

सच्चवमिमिच्चव दधिष्व वसिष्व श्रोतसुनोत हिनोत पुनात ॥ विद्म जगृभ्म ररम्म ववन्म च्चाम सुपप्तनि,मन्थ तमत्स्व। सररद,रणा जिन्वधारयार्षच्चर यजयच्छदशस्य साधसेध । तपरुज म्हलवर्द्धयावयाचश्रवय नमस्यविदाष्ट क्रपवजोष । मृणुधि भृणुतयंतयच्छ तस्तवसिम गृहत कुत्वमोषथ। दिधृतपचतह्वश्वविध्यताघ मदथात्तय दीतपाघन। उपागत्या क्वलीकत्यवब्राजा विष्टनो रुष्य । इष्कर्तेलिष्वंमम्र्युम बिभये यत्तंतच्छतं । साधंमदगादिभिः प्लुतैः पादादौ व्यंजनोदयं । न्वेववजं नसंयोगे शेषेचा पठितेसति ॥ ३३ ॥

मद्दव। मिमिद्धव। दधिष्व। वसिष्व। श्रोत । सुनोत। हिनोत। पुनात। विद्म। जगृभ्म। ररभ्म । ववन्म। चाम। सुपप्तनि। मंथत। मत्स्व। सर । रद। रण। जिन्व। धारय। अर्षं चर। यज। यच्छ। दशस्य। साध । सेध । तप । रुज। मृल। वर्धं। यावय। अव। अवय। नमस्य। विद। अष्ट। कृष्व जोष। शृणुधि। शृणुत। यंत। यच्छत। स्तव । सिम। गूहत। कुव। मोषथ। दिधृत। पचत। इष्व। विध्यत। अथ। मदथ। अत्त। यदि। इत। पाथन। उपागत्य। अक्खलीकृत्य। ववाज। अविष्टन। उरुष्य। दुष्कर्त्त। ईलिष्व। मर्च्ह्नम। विभय। इयर्त्त। इत्यंतं एकोनसप्ततिसंख्यं पदं यदनुक्रान्तम् अद्यइत्येवमादिभिः प्लुतैः भव,वोध, शिक्षेत्यादिभिरनुक्रांतैः सहेतिशेषः अपादार्थं मनुक्रांतैः पादादौच संयोगपरार्थं। सोच। तिष्ठ सोतइत्येतैस्त्रिभिः पुनरुक्तै विनाएकत्रिंशतासार्धं तच्छतंपादादौ प्लवते । व्यंजनेप्रत्यये । व्यंजनाधिकारेतुपुनर्व्यंजनगृहणस्यप्रयोजनमुक्तं । नूष्टुतइंद्रगृणानः । रक्षाणो ब्रह्मणस्पते इत्येवमादिषुषत्वणत्वयोः कृतयोः पदेदृष्टेपि व्यंजनमात्रेस्यादिति। सत्व । सत्वादेव प्रणस्पुरः। मिमिक्ष्व। मिमिद्दवा समिलाभरा। दधिष्व । दधिष्वाजठरेसुतं। वसिष्व। वसिष्वा हिमियेध्य । श्रोत। श्रोता हवंजरितुरेव यामरुत्। सुनोत। सुनोता सोमपाव्ने। हिनोता नोअध्वरं देवयज्या । पुनात । पुनाता दक्षसाधनं। विद्म। विद्मातेअग्नेत्रेधा जगृभ्म । जगृभ्माते दक्षिणं। ररभ्म । ररभ्मा शवसस्पते। ववन्म। ववन्मानुते युज्याभिरूती। चाम । चामाये विश्वधा-

यसः। सुपप्तनि सुपप्तनीथे दशुः चोदसः। मंथत। मथता नरः कविमद्वयतं। मत्स्व। मत्स्वा सुशिप्रमन्दिभिः। सर। सरा रसेव विष्टपं। रद। रदापूषेवनः सनिं रण। रणा योअस्यधर्मभिः। जिन्व। जिन्वाधियोवसुविदः। धारय। धारया चमसां इवविवक्षसे। अर्ष। अर्षासोमद्युमत्तमः। चर चराणोअभिवार्यं। यज। यजानो मित्रावरुणा। यच्छ। यच्छा नः शर्म सप्रथः। दशस्य दशस्यानः पुर्वणीकहोतः। साध। प्रनिब्रवोदितये तुराय साधा दिवः। सेध। द्युमत्तमं दक्षंधेह्यस्मे सेधाजनानां। तप। तपातपिष्ठ तपसा। रुज। रुजादृळ्हा चिद्रक्षसः। मृल। मृलानो रुद्रोतनः। वर्ध। वर्धानो अमवच्छवः। यावय। यावया वृक्यं १ वृकं। अव। अवातिरूप मुत्तममपश्यं। श्रावय श्रावया वाचंकुविदंग। नमस्य। नमस्या कल्मलीकिनं। विद विदा चिन्नुमहांतः। अष्ट। अष्टापरः सहस्रा। कृष्वाकृतो अकृतं। जोष। जोषा सवितर्यस्यतेहरः शतं। शृणुधि। शृणुधी जरितुर्हवं। शृणुत। शृणुता मइमंहवं यंत। यंता नोवृकंछर्दिः। यच्छत। यच्छता नोदुष्परिहंतुशर्म। स्तव। स्तवा नुइहपूर्व्या। सिम। सिमा पुरुनृषूतः। गूहत। गूहता गुह्यंतमः। कुत्र। कुत्रा चिद्यस्यसमृतौ। मोषथ। मोषथा वृक्षंक पनेव दिधृत। दिधृता यच्चदुष्टरं। पचत। पचता पक्तीरवसेकृणुध्वमित्। हृष्व। हृष्वा मध्यंप्रत्यग्। विध्यत। विध्यता विद्युतारक्षः। अथ अथा तेअंगिरस्तम। मदथ। मदथा वृक्तबर्हिषः। अत्त अत्ता हवींषि। यदी। यदीगोभि र्वसायते। इत। इतामरुतो अश्विना। पाथन। पाथना शंसात्तनयस्य। उपागत्य। उपागच्छेत्युदाहरणं संहितायांनदृष्टंवक्ताविदमुदाहरणं

द्दृष्टं । उपागत्त्या सोम्यासोम्या स अक्खलीकृत्य । अक्खलीकृत्यापितरंनपुत्रः वव्राज । वव्राजासीमनदतौरदब्धाः । अविष्टन अविष्टना पैजवनस्यकेतु । उरुष्य । उरुष्या णोअघायतः । इष्कर्त्त । इष्कर्त्ता विह्रुतं पुनः । ईळिष्व । ईळिष्वा हिप्रतीव्यं । ममृध्म । ममृध्मा तेतन्वं । बिभय । बिभया हित्वावतः । इयर्त्त । इयर्त्ता मरुतोदिवः । इमेसत्त्वादयउदाहृताः । (१)न्वेववर्जनसंयोग

(१) अद्यादीनीदानीमुदाहरिष्यामः । अद्य । अद्यादेवासः पिपृत । पुरु । पुरूचवृत्राहनति । वह । वहानोहव्यंप्रथमः । वर्द्धय । वर्द्धयावाचंजनयापुरंधिं । नु । नूचपुराचसदनं । भर । भरापिवन्नर्याय । भव । भवामित्रोनशेव्यः । शोच । शोचाशोचिष्वदीदिहि । एव । एवाहितेविभूतयः । कर्त्त । कर्त्तानः स्वस्तिमतः । सादय । सादययोनिपुत्रिषु । अर्च । अर्चादेवायाग्नये । तिष्ठ । तिष्ठाहरीरथआयुज्यमाना । सन । सनाचसोमजेषिच । पारय । पारयातुर्वशंयदुंस्वस्ति । बोध । बोधासुमेमघवन् । चक्रम । चक्रमासत्यराधसे । शंस । शंसामहामिंद्रंयस्मिन् । उछ । उछादिवोदुहितः । वद । मृग्यमुदाहरणं । अजा । अजावृतइंद्रशूरपत्नीः । जंभय । जंभयाकुकदाश्वं । अध । अधातेविष्णोविदुषा । गंत । गंतानोयज्ञंयज्ञियाः । युक्ष्व । युक्ष्वारथंनशुचयद्भिरंगैः । सृज । सृजावत्संनदाम्नः । रक्ष । रक्षाणोब्रह्मणस्पते । सोत । सोताहिसोममद्रिभिः । शिक्ष । शिक्षाणोअस्मिन्पुरुहूत । भूम । भूमापृष्ठेवरुरुहः । पिब । पिवासोममिंद्रमंदतु । पादादावितिकस्मात् । द्यावानोअद्यपृथिवीअनागसः । अत्रैववोपिनह्यामि । नूचिद्दधिष्वमेगिरः । न्वेववर्जनसंयोगइतिकस्मात् । नु एवइत्येतेपदेवर्जयित्वायछतंतत्संयोगेनप्लुवते । अद्यत्वावन्वत्सुरेक्णाः । पुरुत्वादाश्वान्वोचे । अधत्वमिंद्रावद्ध्य १ स्मान् । पिवस्वधेनवानां । न्वेववर्जमितिकस्मात् । नूष्टुतइंद्र । एवात्वामिंद्रवज्रिन् । शेषेचापठितेसति । शेषेचदीर्घीभावविधाने । नसंयोगइत्यधिकृतंवेदितव्यं । न्वेववर्जमितिचानिवृत्तंवेदितव्यं । किमविशेषेणासंयोगाधिकारः । नेत्याहअपठितेसति । स्वस्तयउत्तराणि । नघात्वद्रिकृइत्येवंयत्रपाठोनास्तितत्राधिकारोद्रष्टव्यः । वक्ष्यतियथोदयानीति । तत्संयोगेनभवति । सपिस्पृशातितन्विश्रुतस्य । प्रतुइवपरि । यथावावक्ष्यतिपक्कादशिह्वादशिनोर्लेघाविति । तत्संयोगेनभवति । व्रतादेवानामुपनुप्रभूषन् । तिरःपवित्रंपरियन्नुरुज्रयः । इहेंद्राग्नीउपह्वये । अपठितइतिकस्मात् । त्वंसुमेषंमहयास्वर्विदांताँ आदित्याँअनुमदास्वस्तये । नघात्वद्रिगपवेति । त्वंहिष्माच्यावयन्नच्युतानि ।

इतिकिं। नूष्टुतइंद्र। एवात्वामिंद्र वज्रिन् नसंयो ग-इतिकिं। अधस्मानो मघवन्नकृतादित्। शेषेचापठिते सतीतिकिं। अधात्वंहि नस्करः। अधत्वामिंद्र वि-ध्य १ स्मान्।

वर्धशुभ्रे स्तुजयः सैधराजन् वह-
हव्यानि यदिमे ऽधया मनि।
विद्मदातार मघधारया ऽघते-
विश्वं पुरुवार्चगाय। वहवा-
योपिबमध्वः पुरुविद्वान्पुरुवि-
श्वान्यधवायुं पुरुशस्त। यदिम्-
त्यो रधजिह्वा पुरुविश्वा पिवशुद्धं
पिबराये वहकुत्सं। भरद्वाजेर्च-
देवाय यदिवापुरुदाशुषे। वह-
शुष्णायाधवह्वधयत्पुरुहीतिन ३४॥

वर्धशुभ्रे। स्तुजयः। सैधराजन्। वहहव्यानि। यदिमे अधयामनि। विद्मदातारं। अधधारया। अधतेविश्वं। पुरुवा। अर्चगाय। वहवायो। पिबमध्वः। पुरुविद्वान्। पुरुविश्वानिअधवायुम्। पुरुशस्त। यदिम्त्योः। अधजिह्वा। पुरुविश्वा। पिबशुद्धं। पिबराये। वहकुत्सं। भरद्वाजे

र्चदेवाय । यदिवा । पुरुदाशुषे । वहशुष्णाय । अधवज्ज । अधयत् । पुरुहीति । इत्येतेषुयथाप्राप्ताप्लुतिर्नभवति । वर्धशुभ्रे । वर्धशुभ्रेस्तुवते । रुजन्यः । रुजयस्त्वापृतन्यति । सेधराजन् । सेधराज न्नयस्त्रिधः । वहहव्यानि । वहहव्यानि सुमनस्यमानः । यदिमे । यदिमे सख्यमावरः । अधयामनि । अधयामनि प्रसितस्यतद्वः विद्मदातारम् । विद्मदातारमिषम् । अधधारया । अधधारया मध्वापृचानः । अधतेविश्वं । अधतेविश्व मनुहासदिष्टये । विश्वमितिकस्मात् । अधातेविष्णो विदुषाचित् । पुरुवा । पुरुवारं पुरुत्मना । अर्चगाय । अर्चगाय चवेधसे । वहवायो । वहवायो नियुतोयाहि । पिबमध्वः । पिबमध्व स्तृपदिंद्राहृषस्व । पुरुविद्वान् । पुरुविद्वां ऋचीषम । पुरुविश्वानि । पुरुविश्वानि जूर्वन् । अधवायुं । अधवायु न्नियुतःसश्चतस्वाः । पुरुशस्त । पुरुशस्त मधत्तये । यदिमृत्योः । यदिमृत्यो रंतिकन्नीतएव । अधजिह्वा । अधजिह्वा पापतीति । पुरुविश्वा । पुरुविश्वा जनिम मानुषाणां । पिवशुद्धं । पिबशुद्ध मुदकमाचरंती । पिबराये । पिबराये शवसेहूयमानः । वहकुत्सं । वहकुत्स मिंद्रयस्मिन्चाकन् । भरद्वाजेर्च देवा य । अर्चदेवायवरुणायसप्रथः भरद्वाजइतिकस्मात् । अर्चादेवायाग्नये । यदिवा । यदिवा दधेयदिवान । पुरुदाशुषे । पुरुदाशुषे विचयिष्ठोअंहः । वहशुष्णाय । वहशुष्णाय वध ङ्कुत्सम् । अधवह । अधवह वित्तमः । अधयत् । अधय देषान्नियुतः । पुरुहि । पुरुहि वापुरुभुजादेष्णम् ।

कृधीति परेषु सहस्रसांधियं ज-रित्रे न इति ॥३५॥

कृधीतिपदं प्लवते । सहस्रसां । धियं । जरित्रे । नः । इत्येतेषु परेषु । सहस्रसां । कृधी सहस्रसामृषिं । धियं । कृधीधियं जरित्रेवाजरत्नां । जरित्रे । कृधीजरित्रे मघ-वन्नवः । नः । कृधीन ऊर्ध्वांचरथाय जीवसे ।

तत्रेतिचांत्ये ॥३६॥

तेषांप्रत्ययानां अंत्ये नइत्येतस्मिन् प्रत्ययेतत्र इत्ये-तत्पदंप्लवते । तत्रानो ह ब्रह्मणस्पतिः ।

सहस्रेन सुश्रवसं पवस्व हेनोअ-धी त्येषुपरेषुतेन ॥३७॥

सहस्रेन । सुश्रवसं । पवस्व । हेनोअधि । इत्येतेषुपरे-षु तेनइत्येत त्प्लवते । सहस्रेन । तेनासहस्रेनावयं । सु-श्रवसं । तेनासुश्रवसं जनं । पवस्व । तेनापवस्वां धसा । हेनोअधि । तेनानोअधिवोचत । हे इतिकस्मात् । तेन-नो मृलजीवसे ।

देवंवेनं केतमित्त्युत्तरेषु दधा-तेति ॥३८॥

देवं । वेनं । केतं । इत्येतेषुपरेषु दधातेति प्लवते । देवं । दधातादेव मृत्विजं । वेनं । दधातावेन मादिशे । केतं । दधाताकेत मादिशे ।

श्रुधि वंस्वे ति नः परे ॥३९॥

श्रुधि वंस्वइत्येते नः प्रत्यये परेप्लवेते । श्रुधि श्रुधीन इन्द्रह्वयामसि । वंस्व । वंस्वानो वार्यापुरु ।

वेदेति विश्वस्य भूमं म उत्तरं ॥४०॥

वेदइत्येतत्प्लवते । विश्वस्य । भूमं । मे इत्येवमुत्तरं । विश्वस्य । वेदाविश्वस्यमेधिरः । भूमं । वेदाभूमंचित् इंद्रह्वयामसि । मे । वेदामे देवऋतुपाऋतूनाम् ।

शुनः शेपेचाप्लवते यकारे ॥४१॥

शुनः शेपेच ऋषौवेदइत्येत त्प्लवते यकारेप्रत्यये । वेदायोवीनांपदं शुनः शेपइतिकस्मात् । वेदयस्त्रीणि विदथान्येषां । यकारइति । कस्मात् वेदनावः ।

ब्रह्मेति नो ह्वेचगिरः कृणोतिते कृणोत तूतो दितिचोत्तरेषु ॥४२॥

ब्रह्मइत्येतत्प्लवते । नः । ह्वेचगिरः । कृणोति । ते । कृणोत । तूतोत् । इत्येतेषुपरेषु । नः । ब्रह्माण इंद्रोपयाहि । ह्वेचगिरः । ब्रह्माचगिरो दधिरे । ह्वेइतिकस्मात् । ब्रह्मचतेजातवेदः । कृणोति । ब्रह्माकृणोति वरुणः । ते । ब्रह्मात इंद्रगिर्वणः । कृणोत । ब्रह्माकृणोत पन्यइत् । तूतोत् । ब्रह्मातूतो दिंद्रोगातुं ।

अभीतिनोनुनवंतेसतोनरंद्वास-
त्स्वति ॥४३॥

अभीत्येतत्प्लवते। नः। नु। नवंते। सतः नरं। द्वा। सत्। सु। इत्येतेषुपरेषु। नः। अभीन आवद्दत्स्व। नु। अभीनु माद्दषभ चद्दमीथाः। नवंते। अभीनवंते अद्रुहः। सतः। अभीषत स्तद्दाभर। नरं। अभीनरं धीजवनं। द्वा। अभीद्वा किमुत्व यः करंति। सत्। अभीष दप चुच्यवत्। सु। अभीषु णः सखीनां।

आग्नेऽर्षंपरेतु मुख्ये ॥४४॥

इत्येतेषां प्रत्ययानां मुख्ये नइत्येतस्मिन्प्रत्यये। आ। अग्ने। अर्ष। इत्येवंपरे एवअभीतिपदं प्लवते। आ। अभीनआ वद्दत्स्व। अग्ने। अभीनोअग्न उक्थमिज्जुगुर्याः। अर्ष। अभीनोअर्ष दिव्या। आग्नेर्षंपरइति कस्मात्। अभिनो वाजसातमं।

चक्रु र्वदेते दशस्यन्समुद्रो रथेन-
नः सप्तक्षपी न्मदंति। ते वो
भयंते नियुद्भिः क्रुपीटं रथस्य
सोमस्य मतीरणंति ॥४५॥

चक्रुः। वदेते। दशस्यन्। समुद्रः। रथेन। नः। सप्तक्षपीन्। मदंति। ते। वः भयंते। नियुद्भिः। कृपीटं। रथस्य। सोमस्य। मतिः। रणंति। इत्येते चक्रुराद-

यः। वक्ष्यति। यत्रेतिचक्रुरादिषु नरः सुपर्णा इत्यु-क्तं यत्रेत्येतत्प्लवते। चक्रुरादिषु। नरः सुपर्णाइत्येतयो-श्च। चक्रुः। यत्राचक्रु रमृतागातुं। वदेते। यत्रावदेते अवरः परः। दशस्यन्। यत्रादशस्य न्नुषसः। समुद्रः। यत्रासमुद्र स्कभितः। रथेन। यत्रारथेन गच्छथः। नः। यत्रान अक्राजरसं तनूनां। सप्तऋषीन्। यत्रासप्तऋषी न्परः। मदंति। यत्रामदंति धूतयः। ते। यत्रातआ-गुः परमं। वः। यत्रावोदिद्युद्रदति। भयंते। यत्राभयंते भुवना। नियुद्भिः। यत्रानियुद्भिः सचसेशिवाभिः। कृ-पीटं। यत्राकृपीट मनुतद्दहंति। रथस्य। यत्रारथस्य बृहतोः सोमस्य। यत्रासोमस्य तृंपसि। मतिः। यत्रा-मति विंद्यते। रणंति। यत्रारणंति धूतयः। नरः। यत्रानरः संचविच द्रवंति। सुपर्णाः यत्रासुपर्णा अमृतस्य।

समुद्रं ह्वस्वर्णं नवग्वशब्दो दशग्वं-दंसिष्ठ वसूनिनो वसु। हृद्वं निद्वे-नु यतिभ्यः सहंतः पृथिव्यां नि-हंसि समत्सु पावक॥ ४६॥

समुद्रं। ह्वस्वर्णं नवग्वशब्दः। दशग्वं। दंसिष्ठ। वसूनि। नः। वसु हृद्वंनिद्वेंनु यतिभ्यः। सहंतः। पृ-थिव्यां। निः। हंसि। समत्सु। पावकइत्येतेसमुद्राद-यः। वक्ष्यति। समुद्रादिषु येनेति।

येनइत्येतत्प्लवते। स मुद्रादिषु प्रत्ययेषु। समुद्रं। येनासमुद्र मसृजोमहीः ह्वस्वर्णं। येनास्व १ र्णं ततनाम।

हेइतिकस्मात् । येन स्वस्तभितं येन नाकः । नवग्वशब्दः । येनानवग्वो दध्यङ् । येनानवग्वे । दशग्वं । येनादशग्वं । दंसिष्ठ । येनादंसिष्ठकृत्वने । वसूनि । येनावसून्याभृता । नः । येनानः पूर्वेपितरः पदज्ञाः । वसु । येनावसु प्रयच्छसि । वृत्त्रंनिर्द्धं । येनावृत्त्रंनिरद्भ्यः । हे इतिकस्मात् । येनवृत्त्रंचिकेतथः । नु । येनानु सद्यओजसा । यतिभ्यः । येनायतिभ्यो भृगवे । सहंतः । येनासहंत ऋञ्जत । पृथिव्यां । येनापृथिव्यां निक्रिविं । निः । येनानि रंहसोयूयं । हंसि । येनाहंसि न्य १ त्रिणां । समत्सु । येनासमत्सु सासहः । पावक । येनापावक चक्षसा । यत्रेतिचक्रुरादिषु नरः सुपर्णाइतिच समुद्रादिषुयेनेति ।

तत्रेतिमेसदोरथं ॥४७॥

तत्रइत्येतत्प्लवते । मे । सदः । रथं । इत्येतेषुपरेषु । मे । तत्रामेनाभिराततां । सदः । तत्रासदःकृणवसे । रथं । तत्रारथ सुपशग्मं सदेम ।

अवेति नो नु कल्पेषु नूनं वाजेषु पृत्सुषु ॥४८॥

अवेत्येतत्प्लवते । नः । नु । कल्पेषु । नूनं । वाजेषु । पृत्सुषु इत्येतेषु । नः । अवानो वाजयुं । नु । अवानु कंज्यायान् । कल्पेषु । अवाकल्पेषु नःपुमः । नूनं । अवानूनं यथापुरा । वाजेषु । अवावाजेषु वाजिनि । पृत्सुषु । अवापृत्सुषु कासुचित् ।

आद्येचेद्वाजयुंपार्यें कमग्नेमघवन्परे ॥४९॥

एषां प्रत्ययानांआद्ये । नः । नु । इत्येते । वाजयुं । पार्यें । कं । अग्ने । मघवन् । इत्येवंपरेयदिभवतः तर्हिअवेत्येतत्प्लवते । वाजयुं । अवानोवाजयुंरथं । पार्यें । अवानःपार्येधने । कं । अवानुकंज्यायोन्यज्ञवनसः । अग्ने । अवानोअग्नऊतिभिः । मघवन् । अवानोमघवन्वाजसातौ । आद्येचेद्वाजयुंपार्येंकमग्नेमघवन्परइतिकस्मात् । अवानोवृजिनाशिशीहि ।

रास्वापितःशतेनानोवर्धस्वासुश्रुधीहवं । मंदस्वासुवहस्वासुवनेमातेनहीनुवः ॥५०॥

इत्येतेषां पूर्वपदान्ताःप्लवन्ते । रास्वापितः । रास्वापितर्मरुतां । शतेनानः । शतेनानो अभिष्टिभिः । वर्धस्वासु । वर्धस्वासुपुरुष्टुत । श्रुधीहवम् । श्रुधीहव मिंद्रमारिषण्यः । मंदस्वासु । मंदस्वासुस्वर्णरे । वहस्वासु । वहस्वासु स्वश्व्यम् । वनेमाते । वनेमाते अभिष्टिभिः । नहीनुवः । नहीनुवो मरुतोअंत्यस्मे वइतिकस्मात् । नहिनुते महिमनः ।

पाथादिवोधातारयिं सृजतागय-

साधनं । रास्वाचोरुनशग्धीनः सृजतामधुमत्तमं ॥ ५१ ॥

इत्येतेषांपूर्वपदांताःप्लवंते । पाथादिवः । पाथादिवोविमहसः । धातारयिं । धातारयिंसहवीरंतुरासः । सृजतागयसाधनं । समीवत्सन्नमातृभिःसृजतागयसाधनं । रास्वाच । रास्वाचनोअमृतमर्त्यभोजनं । उरुन । उरुनराधःसवनापुरूणि । शग्धीनः । शग्धीनइंद्रयत्वा । सृजतामधुमत्तमं । आनःसोमंपवित्रआसृजतामधुमत्तमं ।

जहीचिकित्वोवेत्थाहिरक्षथानहतामखम् । युयोताशरुंस्वेनाहिवनेमाररिमावयं ॥ ५२ ॥

जहीचिकित्वः । वेत्थाहि । रक्षथान । हतामखं । युयोताशरुं । स्वेनाहि । वनेमाररिमावयं । इत्येतेषांचपूर्वपदांताःप्लवंते । जहीचिकित्वः । जहीचिकित्वोअभिशास्तिमेतां । वेत्थाहि । वेत्थाहिवेधोअध्वनः । रक्षथान । रक्षथानेमघन्नशत् । हतामखं । हतामखंनभृगवः । युयोताशरुं । युयोताशरुमस्मत् । स्वेनाहि । स्वेनाहिवृत्रंशवसाजघंथ । वनेमाररिमावयं । स्तोमंयज्ञंचादरंवनेमाररिमावयं ।

प्रप्रावोअस्मेधामाह सनाज्योतिरपावृधि । ऋध्यामातेवाम-

देवे जुहोतामधुमत्तमं ॥ ५३ ॥

प्रप्रावोऽअस्मे । धामाह । सनाज्योतिः । अपाहधि । ऋध्यामातेवामदेवे । जुहोतामधुमत्तमम् । एतेषांच पूर्वपदांताः प्लवन्ते । प्रप्रावो अस्मे । प्रप्रावो अस्मेस्वयशोभिः । अस्मेइतिकिं । प्रप्रवस्त्रिष्टुभमिषं । धामाह । धामाहयत्तेअजर । सनाज्योतिः । सनाज्योतिः सनास्वः । अपाहधि । अपाहधि परिहृतन्नराधः । ऋध्यामाते वामदेवे ऋषौ । ऋध्यामातषोहैः । वामदेवइतिकस्मात् । ऋध्यामातेवरुणखाम्हतस्य । जुहोतामधुमत्तमं । तस्माइदास्येहविर्जुहोतामधुमत्तमं ।

यद्वामहे धिष्वाशवो जनिष्वा-देववीतये । अधात्वं ह्यद्याद्या-श्वःश्वः सुचस्वानः स्वस्तये ॥ ५४ ॥

इत्येतेषांच पूर्वपदांताः प्लवंते । यद्वामहे । यद्वामहे सौमनसाय । धिष्वाशवः । धिष्वाशवः शूरयेन । जनिष्वा देववीतये । जनिष्वादेववीतये सर्वतातास्वस्तये । अधात्वंहि । अधात्वंहिनस्करः । हीतिकस्मात् । अधत्वमिन्द्रविद्धि । अद्याद्याश्वःश्वः । अद्याद्याश्वःश्वइन्द्र । सचस्वानःस्वस्तये । अग्नेसूपायनोभव सचस्वानःस्वस्तये । स्वस्तयइतिकस्मात् सचस्वनः पराकृत्त्रा ।

इति श्रीपार्षदव्याख्यायामानंद-पुरवास्तव्यवजूटपुत्रोव्वटकृतौ

प्रातिशाख्यभाष्येसप्तमंपटलम् ।
अंत: पादं विग्रहएष्वपृक्तउका
रो व्रजस्य सु धानमोभि:। शुचिं
पवित्रं तु मही नुंचाप्लुतं सुत-
स्येति ॥ १ ॥

अंत: पादं विधिर्भविष्यति । यदितऊर्ध्वमनुक्रमि-
ष्याम: विग्रहेच भविष्यति । अपृक्त: अव्यञ्जन उकार:
प्लवते । व्रजस्य सु धा:नमोभि: । शुचिं । पवित्रं । तु ।
मही: । नुचाप्लुतं । सुतस्य । इ येतेषु परेषु । व्रजस्य ।
व्यूव्रजस्य तमस: । सु । अस्याऊषुणाउपसातये । धा: ।
शंसात्युक्थयजतेव्यूधा: । नमोभि: । होतातमूनमोभि: ।
शुचिं । तमूशुचिंशुचय: । पवित्रं । अत्यूपवित्र मक्रमीत् ।
तु । मायामूतु यज्ञियानां । मही: कदूमहीरधृष्टा अस्य ।
नुचाप्लुतं । समूनुपत्नी वृषभिर्जगम्यु । सुतस्य तऊसुत-
स्य सोम्यस्य अप्लुतमितिकस्मात् । किंस्विद्वच्याभिकि-
मुनूमनिध्ये । अंत:पादमितिकस्मात् । किंनोदुदुहर्षस्तेहा-
तवाउ येदेवासो दिव्येकादशस्थ अच्छेतिविग्रहइतिप्रकृते-
विग्रहाधिकारे पुनर्विग्रहग्रहणं मुदयविशेषणार्थं क्रियते
तस्मात्सुपुत्र आदुसुस्तुष इत्यत्रउकारस्य दीर्घत्वंनभव-
ति यद्युदयविशेषणार्थं विग्रहग्रहणं । त्यं सुमेषं मह-
यास्वर्विदमित्येव मादिषु नसिध्यति । अत्रापिवचन-
प्रामाण्यात् सिद्धं । अथापिक्वचिदपि वचनस्यावकाशा
न्नसिद्धमिति तथापिनदोष: । उदयविशेषणार्थं इह-

निवृत्तमिति व्याख्या स्यामः ॥ एष्वितिकस्मात् । अस्माइदुसद्मिमिव । अपृक्तइतिकस्मात् । सहोनः सोमवृत्सुधाः ।

यद्युदयोदयान । सोमसुतिं चर्किराम स्तवाम स्तवाना गृभाय रथं श्रुधीति ॥ २ ॥

यदिव्रजस्त्वेत्येवमादीनामेते उदयानभवंति । अथउकारः प्लवते । एषुप्रत्ययेषुनप्लवते । सोमसुतिं । इमामुषुसोमसुतिं । चर्किराम । दधिक्राव्ण इदुनुचर्किराम । स्तवाम । आशुंदधिक्रांत मुनुष्टवाम । स्तवाना । इन्द्राविष्णूतत्दुषुस्तवाना । गृभाय । अवर्षीर्वर्षमुदुषु गृभाय । रथं । युवोरुषुरथंहुवे । श्रुधि । इमाउषुश्रुधीगिरः ।

तेअस्ति तेमहिमनः प्रवोचत प्रवोचं नःसुमना द्वैपदाश्च ॥ ३ ॥

इतीमेद्वैपदा उदयोदयायदि चेन्नभवंति अथउकारः प्लवते । तेअस्ति इन्द्रयउन्नुतेअस्ति । अस्तीति कस्मात् । आदूनुतेअनुक्रतुं । तेमहिमनः । कउनुते महिमनः समस्य । प्रवोचत । नतस्यविद्मतदुषु प्रवोचत । वोचतेतिकस्मात् । पर्यूषुप्रधन्ववाजसातये । प्रवोचं । अभीषोघर्मस्तदुषुप्रवोचं । नः सुमनाः । उशन्नुषुणः सुमनाः । सुमनाइति कस्मात् । अभ्याऊषुणउप ।

महेदधिर्ध्वतिरसुह्मनो मृध स्वर-

नमध्वं नमते नयंत स्वित्येतेषु ॥ ४ ॥

इत्येतेषु प्रत्ययेषु सुइत्येतत्प्लवते । महे । प्रसूमहे- सुशरणाय । दधिध्व । निषूदधिध्वमस्वनंतउत्सं । तिर । प्रसूतिराशचीभिः । मुंच । विषुमुंचसुषुवुषः । नः । अ- धप्रसूनउपयंतु । मथः । विषूमथः शिश्नथः । चर । वि- षूचरस्वधाअनु । नमध्वं । निषूनमध्वंभवतासुपाराः । नम । निषूनमातिमति । ते । प्रसूतइन्द्रप्रवता परिभ्यां। नयंत । प्रसूनयंतगृभयंतः ।

एकाक्षरयोः पराणिचे दपेंद्राग्नेत्वाध्वरमायुरेत्विति ॥ ५ ॥

एषुप्रत्ययेषु यौएकाक्षरौ । नः तेइति तयोः परा- णि । उप इन्द्रअग्ने अत्व । अध्वरं । आयुः । एतु । इति यदाेमानि भवंति सु इत्येतत्प्लवते । उप । अधप्रसून उ- पयंतु । इंद्र । मोषूणइन्द्रात्र । प्रसूतइंद्रप्रवता । अग्ने । नू षूणोअग्ने शृणुहित्वमी । अत्व । मोषूणोअत्र जुहुरंतर । अध्वरं । जुषस्वसूनो अध्वरं । आयुः । प्रसून आयुर्जीवसे । एतु । प्रसून एत्वध्वरं । एकाक्षर- योःपराणिचेतिकस्मात् । मोषुणः परापरा । तां- सुतेकीर्तिं ।

सदे त्येतद्योनिषु पीतयेपरं ॥ ६ ॥

सदइत्येतत्प्लवते । योनिषु । पीतये ॥ इत्येवंपर-

सत् । योनिषु । निषदायोनिषुत्रिषु । पीतये । निषदा-
पीतये मधु ।

धन्वेत्येतत्सोमराट्पूयमानः ॥ ७ ॥

धन्वेत्येतत्प्लवते सोम राट् पूयमानः । इत्येतेषु परे-
षु । सोम । प्रधन्वासोमजागृविः । राट् । ऋणोनतायुर-
तिधन्वाराट् । पूयमानः । अभिस्वरधन्वोपूयमानः ।

यदीति कृथो मनसःकवीनां स-
बंधवो गोःसरमेति तेषु ॥ ८ ॥

यदीत्येतत्प्लवते । कृथः । मनसःकवीनां । सबंधवः ।
गोः । सरमा । इत्येतेषुपरेषु । कृथ । युवायदीकृथः पु-
नः । मनसः । तत्त्वद्यदी मनसः । कवीनां । गुहायदी-
कवीनां । सबंधवः । गिरायदी सबंधवः । गोः । स्वाष्ट-
ग्देवस्या मृतंयदी गोः । सरमा । विदद्यदी सरमा रु-
ग्णमद्रेः ।

चरेति पुष्टिं सोम चर्षणि प्राः ॥ ९ ॥

चरइत्येतत्प्लवते । पुष्टिं । सोम । चर्षणिप्राः । इत्ये-
तेषुपरेषु । पुष्टिं । रेवांइवप्रचरा पुष्टिमच्छ । सोम । अवी-
रहा प्रचरासोमदुर्यान् । चर्षणिप्राः । विशःपूर्वीः प्रच-
राचर्षणिप्राः ।

जनिमेति हंति सं जातवेदाः ॥१०॥

जनिमेति प्लवते । हंति । सं । जातवेदाः । इत्ये-

तेषु परेषु। हंति। विश्वावेदजनिमाहंति। सं। विश्वेदेते जनिमासं विविक्तः। जातवेदाः। विश्वावेद जनिमा जातवेदाः।

रंधयेति येषु कंशासदुत्तरं॥११॥

रंधय। इत्येतत्प्लवते। येषु। कं। शासत्। इत्येवमुत्तरं। येषु। एभ्योनृभ्यो रंधयायेष्वस्मि। कं। सुन्वद्भ्यो रंधयाकं चिदव्रतं। शासत्। बर्हिष्मते रंधयाशासदव्रतान्।

न नः कारेस्वित्युपसातयेपरे॥१२॥

नखलुसु इत्येतत्प्लवते नः कारेप्रत्यये उपसातयइत्येवं परे सति। उपसातये। अस्याऊषुण उपसातये। सातइतिकिं। अधप्रसून उपयंतु।

महयात्र जयकाव्येन गूर्धयभरेतिचस्वरितिप्रत्ययेषट्॥ १३ ॥

महय। अत्र। जय। काव्येन। गूर्धय। भर। इतिषडेतानिप्लवंते। स्वः इत्येतस्मिन्प्रत्यये महय। त्वंसुमेषंमहयास्वर्विदं। अत्र। अस्माकेभिर्नृभिरत्रास्वर्जय। जय। हनोवृत्रंजयास्वः। काव्येन। विप्रः कविः काव्येनास्वर्चनाः। गूर्धय। तंगूर्धयास्वर्णरे। भर। द्युमंतंशुष्ममाभरास्वर्विदं।

मदपर्षपिपृतधन्वयच्छतरुहेमेति स्वस्तय उत्तराणि॥ १४ ॥

मद। पर्ष। पिपृत। धन्व। यछत। रुहेम। इत्ये-तानिप्लवंते। स्वस्त्यइत्येवमुत्तराणि। मद। ताँ आदि-त्याँ अनुमदास्वस्तये। पर्ष। सनः सिंधुमिवनाया-तिपर्षास्वस्तये। पिपृत अद्यादेवासः पिपृतास्वस्तये। धन्व। परिसोमप्रधन्वास्वस्तये। यछत। उरुणः शर्म-यछतास्वस्तये। रुहेम। अरिष्यन्तमारुहेमास्वस्तये।

दधिममदततन्विसिंचतस्तववदतानजरत्ततोत्तत। पिपृतपृणतपृछतप्रुषस्थघहिनवायजुहोतपश्यत॥ चक्रमाकुलभूमस्मशिशीतस्तोतपप्तत। यथोदयानिसर्वाणि॥ १५॥

दधिम। मदत। तन्वि। सिञ्चत। स्तव। वदत। अनज। रक्षत। उक्षत। पिपृत। पृणत। पृछत। प्रुष। स्थः। घ। हिनव। अय। जुहोत। पश्यत। चकृम। अकुल। भूम। स्म। शिशीत। स्तोत। पप्तत। इत्येतानिसर्वाणियथोदयानिप्लवंते। दधिम। यस्मि-न्वयंदधिमाशंसमिंद्रे। मदत। इंद्रंगीर्भिर्मदतावस्वः। तन्वि। नध्वस्मानस्तन्वी ३ रेपआ। सिञ्चत। आमत्रे-भिः सिंचतमघमंधः। स्तव। इंद्रंस्तवान्टतमंयस्य। व-दत। रोदसीआवदतागणश्रियः। अनज। इमांवाच-मनजापर्वतच्युते। रक्षत पूर्भी रक्षतामरुतोयमावता।

उच्चत । घृतमुच्चतामधुवर्णमर्चते । पिपृत । निरंहसः पिपृतानिरवद्यात् । पृणात । स्तोमेभिरीपृणातामोज-मिंद्रं । पृच्छत । तंपृच्छतासजगामामवेद । प्रुष । अभ्र-प्रुषोनवाचाप्रुषावसु । स्थ । केष्ठानरःश्रेष्ठतमाः । घ । नघासमामपजोषं । हिनव । प्रतत्तेहिनवायत्तेअस्मे । अश । नाहमतोनिरयादुर्गहैतत् । जुहोत । आजुहो-तादुवस्यत । पश्यत । तदस्येदम्पश्यताभूरिपुष्टं । अहं-कविरुशुनापश्यतामा । चक्रम । वयंहितेचक्रमाभूरिदा-वने । अकुव । माकुवानोगृहेभ्यः । भूम । द्यावाचभू-माजनुषः । स्म । उत्तस्मासद्यइत्परि । शिशीत । तंशि-शीतास्वध्वरं । स्तोत । इंद्रं स्तोतानव्यंगीर्भिः । पप्रत । वयोनपप्रतासुमायाः ।

त्विति चैकाक्षरोपधम् ॥१६॥

तुइत्येतच्चैकाक्षरोपधं प्लवते । तु । आतून उपगंत-न । एकाक्षरोपध मिति कस्मात् । पिबातु सोमं गोऋजीकमिंद्र ।

कदा हरिवो वरुणस्य चक्रतुः सूर्यस्य निष्ठ्याइव भूमतेषुन ॥ १७ ॥

कदा । हरिवः । वरुणस्य । चक्रतुः सूर्यस्य । निष्ठ्या-इव । इत्येतेषु भूमइत्येतन्नप्लवते । कदा । मूने भूम-कदाचन । हरिवः । अद्याय भूमहरिवः परादै । वरु-णस्य । माहेयेभूमवरुणस्य । चक्रतुः । सुरेतसापितरा

भूमचक्रतुः। सूर्यस्य। माभूनेभूमसूर्यस्यसन्दृशि। नि-
ष्ट्या।इव। माभूमनिष्ट्याइवेंद्रत्वत्।

वस्त्राणि हिबाबधेयज्ञियानां ते-
दंसोद्देनः सव शक्रतेषु तु ॥ १८॥

वस्त्राणि। हि। बाबधे यज्ञियानां। तेदंसोद्दे। नः
सव। शक्रइत्येतेषु प्रत्ययेषु तुइत्येतन्नप्लवते। वस्त्रा-
णि। सतु वस्त्राण्यधपेशनानि। हि। अध्वर्यवातुहिषिंच।
बाबधे। वितुबाबधेरोदसी। यज्ञियानां। मायामूतु-
यज्ञियानां। तेदंसोद्दे। तत्तुतेदंसोयदहन्। द्वेइतिक।
स्मात्। तातूतइंद्र महतोमहानि। नः सव। आतूनः
सवयतिगव्यं। नः सवेतिद्व इतिकस्मात्। उक्तं। आ।तून
इंद्र हत्रहन्नस्माकं। शक्र। स्तीर्णंबर्हिरातुशक्रप्रयाहि।

चक्रमेति द्वैपदे भूरिदुष्कृतं वर्ध-
ताँ विप्रवचसो जिह्वयेति ॥ १९ ॥

चक्रमेत्येत न्नप्लवतेद्वैपदे भूरिदुष्कृतं वर्द्धतां। वि-
प्रवचसः। जिह्वया। इत्येतेषुपरेषु भूरिदुष्कृतं। नवो
गुहा चक्रमभूरिदुष्कृतम्। दुष्कृतमिति कस्मात् वयंहिते
चक्रमाभूरि दावने। वर्धतां। प्राचंयज्ञं चक्रमवर्द्धताम्।
विप्रवचसः। आपुरंदरं चक्रम विप्रवचसः। जिह्वया।
यद्वोदेवा श्चक्रमजिह्वया।

काण्वायना निष्कृतीरेतयोः स्थ॥२०॥

काण्वायनाः निष्कृतीः। एतयोस्थ इत्येतत्पदन्नप्लव-

ते ' काण्वायनाः। सुदेवास्य काण्वायनाः। निष्कृतीः।
अथोयूयंस्थ निष्कृतीः।

जाताः सुरथाहवनश्रुतश्च ॥ २१ ॥

जाताः। सुरथाः। हवनश्रुतः एतेषुच प्रत्ययेषु स्य-इत्येतन्नप्लवते। जाताः। येस्थजाताअदितेः। सुरथाः। स्वश्वास्थसुरथाः। हवनश्रुतः। कद्धस्यहवनश्रुतः।

सवा परंघेतिन कौत्सवैमदं ॥ २२ ॥

सवा। इत्येवंपरं घइत्येतत्पदं कुत्सस्यवाविमदस्य-वा ऋषेर्वर्तमानं नप्लवते। सः। अयंघसतुरोमदः। घा आघवा याभिररुणीः। कौत्सवैमदमितिकस्मात्। सुनोथोघासमर्त्यः। प्रकृतेपि प्रतिषेधे नकारः श्लोकपूर-णार्थो द्रष्टव्यः।

स्मराशिमित्यादिषु न ॥ २३ ॥

स्मइत्येत न्नप्लवते। राशिमित्येवमादिषु प्रत्ययेषु। राशिमादी नुत्तरत्रोदाहरिष्यामः।

प्रतिष्मच ॥ २४ ॥

प्रतिपूर्वं च स त्स्मइत्येतन्नप्लवते। प्रतिष्म। प्रति-ष्मरिषतोदह। प्रतीतिकस्मात्। नहिष्माते शतंचन।

स्मतेपरेषु व्रजनंवनस्पतेशुभे पत्न्याम् ॥ २५ ॥

स्मतेइत्येतस्मिन्द्वै पदेपूर्वेनप्लवते । व्रजनं वनस्पते । शुभे । परुष्ण्यां इत्येतेषुपरेषु । व्रजनं । अधस्मतेव्रजनं वनस्पते । उतस्मतेवनस्पते । शुभे । उतस्मतेशुभेनरः । परुष्ण्यां । उतस्मतेपरुष्ण्याम् व्रजनमित्यादिपरेष्वितिकस्मात् । नहिष्मातेशतंचन ।

स्म पुरावृषाकपौ ॥ २६ ॥

स्मपुराइत्येतन्नप्लवते वृषाकपौ स्मपुरा । संहोत्रं स्मपुरानारी । वृषाकपाविति कस्मात् । येस्मापुरा गातूयंतीव ।

राशिंवाजेषु मेसद्मपूषणंतं तृह द्धायि मादुर्हणायतः । यस्मै यद्वृत्रहत्येषु मावतेवातीयं यस्यमादुर्गभीयसे ॥ २७ ॥

तइमें राशिमादयः पूर्वसूत्रेनिर्दिष्टाः । राशिं । उतस्मराशिं परियासिगोनां । वाजेषु । प्रस्मवाजेषुनोव । मे । उतस्ममेव्यत्यै । सद्म । उतस्मसद्म हर्यतस्यपस्त्योः । पूषणं । वहामिस्मपूषणमंतरण । तं । अपस्मतंपथोजहि । तृहत् । कूटंस्मतृंहत् । धायि । उतस्मधायिदर्शतः । मा । त्रिः स्ममान्हः । दुर्हणायतः । अवस्मदुर्हणायतः । यस्मै । शुचिष्मयस्माअत्रिवत् । यत् । नहिष्मयद्धवः-पुरा । वृत्रहत्येषु । मघोनस्मवृत्रहत्येषुचोदय । मावते ।

निष्ममावते। वातः। उत्स्मवातोवहति। यं। उतस्मयं-
शिशुम्। यस्य। अधस्मयस्यार्चयः। मत्। उपस्ममत्तर-
संतो। दुर्गभीयसे। अतऊर्ध्वमेकादशिद्वादशिनो रे-
त्येतत्पर्यंतंद्वैपदग्रहणंकृतं द्रष्टव्यं। तेषां द्वैपदानां पूर्व-
पदान्ताः प्लवंते।

पृक्षाविपश्चितमवापुरंध्याधात्व-
द्रि ग्वीरान्वनुयामात्वोताः। ज-
नयादैव्यं भुजेमातनूभि र्हावह-
तो वासयामन्मनाच ॥ २८ ॥

इत्येतेषां पूर्वपदांताः प्लुवंते। पृक्षाविपश्चितं इंद्रं पृ-
क्षाविपश्चितं। अवापुरंध्या। रथमवापुरन्ध्या। धात्वद्रिक्।
नधात्वद्रिगपवेतिमेमनः। वीरान्वनुयामात्वोताः। वी-
रैर्वी रान्वनुयामात्वोताः। वीरानितिकस्मात् वयमग्ने
वनुयामत्वोताः। जनयादैव्यं।मनुर्भव जनयादैव्यं जनं।
भुजेमातनूभिः। यच्चं भुजेमातनूभिः। र्हावहतः। आ-
र्हावहतो मर्त्यायच्चंयच्चं ; वासयामन्मना। वस्त्रेणेव
वासयामन्मना शुचिं।

वेदावसुधितिं रोमापृथिव्या वो-
चासुतेषु धावतासुहस्त्यः। मुं-
चासुपुरुषः स्वाह्नापितूना मि-
ह्वाहृणीष्व बोधयापुरंधिं ॥ २९ ॥

इत्येतेषां पूर्वपदांताः प्लवंते । वेदा वसुधितिं । सहि-वेदावसुधितिं । रोमापृथिव्याः । अग्निर्हदाति रोमापृथिव्याः । वोचासुतेषु । प्रनुवोचासुतेषु वां । धावतासुहस्त्यः । आधावतासु हस्त्यः मुंचासुषुवुषः । विषमुंचासुषुवुषः । स्वाह्मापितूनां । ऊधर्नगोनां स्वाह्मापितूनां । इहावृणीष्व । अस्मां इहावृणीष्व । बोधयापुरंधिं । प्रवोधयापुरंधिम् ।

अवथासः कृणुथासुप्रतीकं तिराश्चीभिः कृणुतासुरत्नान् । गमंतानहुषो नयताविय्ंतः स्माच्यावयं नीरयावृष्टिमंतं ॥ ३० ॥

इत्येतेषांपूर्वपदांताः प्लवंते । अवथासः । यंदेवासोवथासविचर्षणिः । कृणुथासुप्रतीकं । अश्रीरंचित्कृणुथासुप्रतीकं । तिराश्चीभिः । प्रमूतिराश्चीभिर्येत उक्थिनः कृणुतासुरत्नान् । सुभगान्नोदेवाः कृणुतासुरत्नान् । गमंतानहुषः । अधग्मंता नहुषः । अनयावियंतः । येवाजाँअनयताविय्ंतः । स्माच्यावयन् । त्वंहिस्माच्यावयन्नच्युतानि ईरयावृष्टिमंतं । प्रपर्जन्य मीरया वृष्टिमंतं ।

असृजतामातरं सूरयंहुवे नयताबद्धं स्वापयामिथूदृशा । इताजयता गतासर्वतातय इरयथामरुतोनेषथासुगं ॥ ३१ ॥

इत्येतेषां पूर्वपदांताः प्लवंते । असृजतामातरं । सं वत्सेनासृजता मातरंपुनः। सूरथंहुवे। युवोरु षूरथंहुवे । हुवद्गतिकिं । अस्माकंसुरथंपुरः। नयताबद्धं । नजानीमो नयताबद्धं । स्वापयामिधृष्णुशा । निष्वापयामिधृष्णुशा । इताजयत । प्रेताजयतानरः । आगता सर्वतातये । तआदित्यआगता सर्वतातये । ईरयथामरुतः । उदीरयथा मरुतःसमुद्रतः । नेषथासुगं । चचुरिवयंतमनुनेषथासुगम् ।

अन्यत्राचि त्पिबतामुंजनेजनं घास्या वोचेमाविदथेष्विताधियं । इतानि यत्राविदशस्यथा क्रिविंचाबोधातिद्रावयात्वं किरावसु ॥ ३२ ॥

इत्येतेषां पूर्वपदांताः प्लवंते । अन्यत्राचित् । नूअन्यत्राचिदद्रिवः । पिबतामुंजनेजनं । इदंद्यावा पिबतामुंजनेजनं । घास्याः । त्वंत्वंवा घास्याअहं । वोचेमाविदथेषु । तमिद्वोचेमाविदथेषु शंभुवं । इताधियं । एताधियं कृणवामः । इतानि । आत्वेतानि षीदतः । यत्रावि । मनोयत्रावितद्दधु विचेतसः । दशस्यथा क्रिविं । याभिर्दशस्यथाक्रिविं । चाबोधाति । सचाबोधाति मनसायजाति । द्रावयात्वं । अध्वर्यो द्रावयात्वं । किरावसु । पानः सोमपवमानः किरावसु ।

हापदेव कर्त्तनाश्रुष्टिं योधया-
च जग्रभावाचं । पाययाच त-
र्पयाकामं गातुयाच मंदया-
गोभिः ॥ ३३ ॥

इत्येतेषांपूर्वपदांताः प्लवंते । हापदेव। आहापदे-
वगच्छसि। कर्त्तनाश्रुष्टिं । अध्वर्यवः कर्त्तनाश्रुष्टिं। यो-
धयाच। सयोधयाच च्यवयाच जनान् । जग्रभावाचं।
प्रतीचींजग्रभावाचम् । पाययाच। असादय पायया-
चामधूनि । तर्पयाकामं । व्यश्नुहि तर्पयाकामं।
गातुयाच । दशस्याच गातुयाच । मंदयागोभिः। इमं-
कामंमंदयागोभिः।

घास्यात्वादेनासुमतिं वोचानु-
व्यथया मन्युं। नेथाचचक्राजर-
सं भवता मृलयंतश्च ॥ ३४ ॥

इत्येतेषां पूर्वपदांताः प्लवंते। घास्यात्वात्। विज्ञा-
मातुरुतवाघास्यात्वात् । एनासुमतिं । विद्मा एना-
सुमतिं यात्यच्छ । वोचानु। अधिवोचानु सुन्वते। व्य-
थयामन्युं । अमित्रस्य व्यथयामन्युमिन्द्र । नेथाच।
पाथनेथाच मर्त्यं । चक्राजरसं। यत्रानश्चक्राजरसं त-
नूनां। भवतामृलयंतः आदित्यासोभवता मृलयंतः।

एवाचन भजाराये ररिमाते भ-

जाभूरि । श्रुधीनउभयत्वाति भजात्वं मृलयानश्च ॥ ३५ ॥

इत्येतेषां पूर्वपदांताः प्लवंते। एवाचन । मोतसूरो अह्व एवाचन। भजाराये। अभक्तेचिदाभजाराये अस्मान्। ररिमाते। पिबासोमंररिमाते । भजाभूरि। विभजाभूरितेवसु। श्रुधीनः । अत्रमेंह इन्द्रदाहृहि श्रुधीनः। उभयवाते। इन्द्रभ्रातरुभयवाते। भजात्वं । आगोमति व्रजेभजात्वं। मृलयानः। सोमराज न्मृलयानःस्वस्ति।

एकादशिद्वादशिनो लंघावष्टममक्षर । उदये संहिताकाले ॥३६॥

एकादशाक्षरद्वादशाक्षरयोःपादयो रष्टममक्षरं प्लवते। संहिताकाले लघावुदये सति। एकादशिनः । तादीत्नाशत्रुंन किलाविवित्से । द्वादशिनः । अग्नेसख्ये मारिषामा वयंतव । एकादशिद्वादशिनो रितिकस्मात् । भद्रंवोअपि वातयमनः । लघावितिकस्मात् । हृषासमत्सुदासस्य नामचित् । प्रत्नभूभ्यो दूतमिव वाचमिष्ये। संहिताकाल इतिकस्मात्। आदित्यासस्ते अक्रानत्रा हृधुः। इदंत एकं परऊत(१)एनां।

नःकारे च गुरावपि ॥ ३७ ॥

नःकारेउदये गुरावपिच एकादशिद्वादशिनो रष्टममक्षरं प्लवते। द्युभिर्हितो जरिमासूनो अस्तु।

---

(१) एकमित्यपिपाठः।

दशमं चैतयोरेवं ॥ ३८ ॥

दशमंचाक्षरंप्लवते एतयोरेकादशिद्वादशिनोः लघावुदये संहिताकाले नःकारे च गुरावपि । अहाविप्रा सुमनादीदिही नः । अवरुद्रा अशसो हंतनावधः । एकादशिद्वादशिनो रितिकस्मात् । प्रसुवानासो बृहद्दिवेषु हरयः । लघाविति कस्मात् । रायएषे वसेदधीतधीः । तन्मत्सत मिंद्र शूरचित्रपातु । नःकारे च गुरौ । नूदेवासो वरिवःकर्तनानो भूतनः ।

षष्ठं चाष्टाक्षरे क्षरं ॥ ३९ ॥

अष्टाक्षरेच पादे षष्ठमक्षरं प्लवते । एवंकथं यथा एकादशि द्वादशिनो रष्टममक्षरं दशमञ्च । ईशानोयवयावधं । अष्टाक्षरमिति कस्मात् । पिबासोम मभियमुग्रतर्दः । लघाविति कस्मात् आपवस्व देवसोम । संहिताकालइतिकस्मात् । नेमिंतिष्टे वसुद्वं ।

व्यूहैः संपत्समीक्ष्यो ने क्षैप्र वर्णैकभाविनाम् ॥ ४० ॥

ऊनेपादे क्षैप्रवर्णानांच संधीनामेकीभाविनांच व्यूहैःपादस्य संपत्समीक्षितव्या । उद्दत्स्वस्मा अकृणोत नान्तर्णं इतिक्षैप्रसंधिः । व्यूहात् द्वादशाक्षरस्यपादस्यदशममक्षरंप्लवते क्षैप्रैकभाविनामित्येव सिद्धेवर्णग्रहणं सामर्थ्यात् । गोर्नपर्व विरदा तिरश्च इतिवर्णव्यूहात् एकादशाक्षरस्याष्टममक्षरं प्लवते । प्रेता जयतानरइति एकीभावव्यूहादष्टाक्षरस्यषष्ठमक्षरंप्लवते एवंसंपत्सर्वत्र-

सामीच्या ऊनइतिवचनात् पूर्णोव्यूहोनभवति । प्रत्यग्र-भीक्ष्म नृतमस्य नृणां ।

नवाव्वधंत वातस्यावघानि जि-घांससि । सासह्या मवव्वत्याम-दीदिह्यष्टमम्मूण्णु ह्रि ॥ ४१ ॥

नतुखलु षष्ठएकादशिद्वादशिनोरष्टाक्षरेच एवमा-दीनि प्लवंते यानिवच्यामः। वाव्वधंत । वातस्य । अव-घानि । जिघांससि । सासह्याम । वव्वत्याम । दीदि-ह्यष्टमं । ऊर्णु ह्रि इति । वाव्वधंत । द्युतद्यामानं वाव्व-धंतनृणां । वातस्य । युञ्जानो अश्वावातस्यधुनी । प्र-तिषेधाधिकारे वातस्येति ग्रहणमनर्थकं दशाक्षरत्वा-त् पादस्य । नानर्थकं व्यूहेनद्वादशाक्षरं लिङ्गंभवति। नास्यव्यूह इष्यते । कस्मात् । सर्वानुक्रमण्यामनुष्टुभस्ता: स्वराज इत्युक्तत्वात् । व्यूहेनसता विराजो हहत्य: । तस्मा-दुभयोरपि दशाक्षर एवायमपादोभवतिश्रतएव वातस्येति ग्रहणमनर्थकंभवतीति मर्त्तस्येति तस्यस्थाने पठंति यत्ने-मर्त्तस्यरिपोः । अवघानि । संतोवघानि पुनानाः । जि-घांससि । यत्स्तोतारं जिघांससि सखायं । सासह्याम । इन्द्रत्वोताःसासह्याम पृतन्यतः । वव्वत्याम । आतेमनो वव्वत्याम मघाय । दीदिह्यष्टमं । शोचाशोचिष्ठ दीदिह्रि-विशिमयः । अष्टममिति कस्मात् । अहाविश्वा सुमना दीदिह्रिनः ऊर्णु ह्रि । पुनानइन्द ऊर्णु ह्रिविवाजान् ।

पुरुप्रजातस्या नेभिनः कृणुह्रि

ह्यक्षरोपधम्। हर्यश्वोतभवंत्विंद्र सदनायास्ति नामचित् ॥४२॥

इत्येतानिच एकादशिद्वादशिनो रष्टाक्षरंचनप्लवते। पुरुप्रजातस्य। विदत्पुरुप्रजा तस्यगुहायत्। अभिनः। पतिरिवजाया मभिनोन्येतु। नइतिकस्मात् तंदुरोषमभीनरः। तंनोअग्नेअभीनरः। कृणुहिद्व्यक्षरोपधं। वर्षीयोवयः कृणुहि शचीभिः। द्व्यक्षरोपध मितिकस्मात्। नहित्वण्यानि कृणुहीपराचः। हर्यश्व। सनःप्रजायै हर्यश्वमृलय। उत। अदिते मित्रवरुणोतमृलय। भवंतु। स्वस्तयआदित्यासो भवंतुनः। इन्द्र। यथाचितेछंद इन्द्रजुजोषसि। सदनाय। सूर्यामासासदनाय सधन्या। अस्ति। रायस्पूर्धिस्वधावोस्तिहिते। नामचित्। वृषासमत्सु दासस्यनामचित्। चिदितिकस्मात्। दिवेदिवे अधिनामादधाना।

चमसांइवात्रि वसवानद्वादशिनः सृजास्यविमदस्य। सुमखायधारय ददातुरक्षधिया दधातु दधिषेय ॥४३॥

इत्येतानिच एकादशिद्वादशिनो रष्टाक्षरेच नप्लवंते। चमसांइव। धारयाचमसांइवविवक्षसे। अत्रि। देवस्यत्वातुरत्रिभगस्य। वसवान। मारिषण्यो वसवानवसुः सन्। द्वादशिनःसृज। संरायाभूयसासृजमयोभुना। द्वादशिनइति कस्मात्। स्वादोःस्वादीय स्वादुनासृजा-

सं। अस्य। संवारंनकिरस्य मघानि। विमदस्यच। तवचेन्द्रविमदस्य चक्षपेः। सुमखाय। कद्रुद्राय सुमखाय हविर्दे। धारय। अस्मेरयिं निधारय विमामदे। ददातु। अग्निरिषां सख्ये ददातुनः। रचधिया। ज्योतिष्मतः पथोरचधियाकृतान्।(१)धियेतिकस्मात्। दधातु। स्वस्तिपूषा असुरोदधातुनः। दिधिषेय। स्तोतारमिद्दिधिषेय रदावसो।

अङ्गसरस्वति पंचचरंति ग्नाभिरिहेन्व सिरण्यसिधाव। विद्विषुणोभिषतः सुवितायत्वा समिधानदधीमहि देव॥ ४४॥

(२)अंग। इन्द्रासोमायुव मंगतरुत्रं। सरस्वति। अयमुते सरस्वति वसिष्ठः। पञ्च। विश्वेदेवा अदितिः पंचजनाः। इत्तात्मायबलीय स्त्वान्नैतदुदाहरणं। इदंतर्हिउदाहरणं ये यज्ञाय पंचशतास्मयु। चरंति। समश्वपर्णाश्चरंति नोनरः। ग्नाभिरिह। शन्नस्त्वष्टाग्नाभि रिहशृणोतु। ग्नाभिरितिकस्मात्। अधाते अग्नेकिमिहावदन्ति। इन्वसि इषा यज्ञायमिन्वसि इषाहवः। रण्यसि। उक्थेवा यस्यरण्यसि समिंदुभिः। धाव। अव्योवारेपरिधावमधुप्रियं। वि-

---

(१) रक्षाणोअग्ने।

(२) इत्येतानिच षष्ठं अष्टमदशमं अष्टाक्षरेचएकादशद्वादशेचनप्लुवंते।

द्विषुणः । वयंते वयइन्द्रविद्विषुणः । विद्योतिकस्मात् । द्युभिर्हितो जरिमासूनो अस्तु । अभिषतः । महोविश्वाँ अभिषतः । सतइतिकस्मात् । तंदुरोषमभीनरः सुविताय । इन्द्रायाहि सुविताय महेनः । त्वासमिधान । मर्त्तासस्त्वासमिधा नहवामहे । दधीमहि । प्रतिस्तोमं दधीमहि तुराणां । देव । कृधीनोअह्नयो देवसवितः ।

जामिषुजासुचिकेत किरासि स्म-
स्युपपात्यसि सोमशतस्य । आ-
युषिचेतति विष्टपि मास्वप्रो-
ष्मसि मूर्धनि स द्म वरंत ॥४५॥

जामिषु । जासु । चिकेत् । किरासि । स्मसि । उप । पाति । असि । सोम शतस्य । आयुषि । चेतति । विष्टपि । मास्व । प्र । उश्मसि । सद्म । वरंत । इत्येतानिचएकादशिद्वादशिनां रष्टकेचन प्लवंते । जामिषु । गर्भंदधासि जामिषु विवक्षसे । जासु । अनमीवोरुद्र-जासुनोभव । चि केत । अयंध्रुवोरयीणां चिकेतयत् । किरासि । आयथामंदसानः किरासनः । स्मसि । युष्मेइद्वो अपिष्मसि सजात्ये । उप । इमामुप सोमसुतिमुपनः । पाति जातोब्रहन्नभि पातितृतीयं । असि । पुरुत्रयोदग्धासिवना । सोम । अनुहिचा सुतं सोममदामसि । शतस्य । अधि निधेहिशतस्यन्दर्णां । आयुषि । पिप्रीषति स्वआयुषिदुरोणे । चेतति । सोमोजैत्रस्य चेतति यथाविदे । विष्टपि । समुद्रस्याधि-

विष्टपि मनीषिणः। मास्व। न्नोरयि सुपमास्वन्तवंतं। प्र। अभिसव्येन प्रमृश। उश्मसि। तावांवास्तून्युश्मसि गमध्यै। मूर्द्धनि। निपर्वतस्य मूर्द्धनि सदंता। सद्म। नचद्धोता परिसद्ममितायन्। वरंत। माद्भिः शरद्भिर्दुरोवरंतवः।

प्रदिविवरुणतमसि तिरसि घृतमिवदिवि ममह्निनुविशः। उषसि पृथिविरजसि वह्नसि हनति पितरि विविह्निनि मधु ॥४६॥

इत्येतानिच एकादशिद्वादशिनो रष्टाचरेच नम्रवंते। प्रदिवि। इन्द्रंसोमासः प्रदिविसुतासः। वरुण। अवतेहेलो वरुणनमोभिः। तमसि। योअपाचीनेतमसिमदंतीः। तिरसि। प्रवेधस श्चित्तिरसिमनीषां। घृतमिव। मधुश्चुतंघृतमिवसुपूतम्। दिवि। श्येनाद्रवेदधिदिविनिषेद। मम। अधाकामा इमेममविवोमदे। ह्नि। युपादमुंचोअशमिष्टह्निषः। नुविशः। न्नगास्कंदस्य नुविशः। विशइतिकस्मात्। दूर्वन्नयामन्ने तशस्यनूरणे। उषसि। तमिद्दोषा तमुषसि यविष्ठं। पृथिवि। तद्दतंपृथिवि वृहत्। रजसि। असूत्तेंसूर्ते रजसिनिषत्ते। वह्नसि। अतंद्रो हव्यावह्नसि हविष्कृतः। हनति। पुरुचहत्राहनति निदस्यून्। पितरि। कामंकृणवानेपितरि युवत्यां। वि। उभेअप्रा रोदसी विषआवः। विह्नि। यजस्ववीर प्रविह्नि मनायतः।

नि । पराजितासो अपनिलयंताम् । मधु । आन्नोवायो मधुपिब ।

सहस्राणि श्रोमतेना सनामच्छा-यामिवेषरायसि सस्तुपाहि । गो-पीथ्याय पवमानोवसंता न्त्स-ख्यायवोचेमहि मानुषस्य ॥ ४७ ॥

इत्येतानिच एकादशिद्वादशिनो रष्टाच्चरेच न प्लवंते । सहस्राणि । त्वंपुरुसहस्राणि शतानिच । श्रोमतेन । कीनोनुकं श्रोमतेन नशुश्रुवे । असनाम । रथंयुक्त मसनाम सुषामणि । छायामिव । उपच्छायामिवघृणेः । इषण्यसि । कंनश्चित्रमिषण्यसिचिकित्वात् । सस्तु । मस्तुमाता सस्तुपिता । पाहि । पाहिइन्द्रत्वंरथिरः पाहिनोरिषः । गोपीथ्याय । जह्निषइत्था गोपीथ्यायहि । पवमानः । सोमजह्निपवमानदुराध्यः । उवसंतान् । शतमुवसंतान् । वसंतानिति कस्मात् । परजतएकं । सख्याय । मरुत्वन्तं सख्याय हवामहे । वोचेमहि । वयं श्वोवोचेमहि समर्ये । मानुषस्य । अपद्रुहो मानुषस्य दुरोवः ।

आव्यभूमेतिंपादांतौ व्यंजनेषु ॥ ४८ ॥

आव्य । भूम । इत्येतौपादांतौ व्यंजनेषुप्लवेते । आव्य । अयाधियामनवे श्रुष्टिमाव्यासाकं । भूम । संविव्यइंद्रोवृजनन्न भूमाभर्ति । तपंति शत्रूंस्व १ र्णभूमा

महासेनासः । व्यंजनाधिकारेषु पुनर्व्यंजनग्रहणं लघा-
वित्यधिकारनिवृत्त्यर्थं ।

श्रुधी हवं ॥ ४९ ॥

श्रुधीत्ययंपादांतो हवमित्येतस्मिन्प्लवते । श्रुधी-
हवं । इमम्मेवरुणश्रुधीहवं । हवमितिकस्मात् । उत्त-
रेष्वप्येवं योजना ।

सद्माहोता स्मासनेमिधर्मासं-
भूषतारथः ॥ ५० ॥

इत्येतेच पादांताः यथाग्रहीतं प्लवंते । । सद्माहो-
ता । सदूतोविश्वेदभिवष्टि सद्माहोता । स्मासनेमि । क्र-
तंचिद्धि ष्मासनेमि । धर्मासं । समिध्यमानः प्रथमानु ध-
र्मासं । भूषतारथः । अभूदिदंवयुनमोषु भूषतारथः ।

इतिश्री पार्षदव्याख्याया मानं-
दपुरवास्तव्यवज्रटपुत्रोव्वटकृ-
ते प्रातिशाख्यभाष्ये
अष्टमंपटलं समाप्तम् ।

सर्वत्रपूर्वपदांताः प्लवंते वसुम-
घयोः परयोः ॥ १ ॥

इत्येतयोः परयोः सतोः । वसु । पुरूवसुर्हिमघवन् । वसुं । विश्वावसुं सोमगंधर्वमापः । अश्वामघागोमघावांह्वेम । तुविद्येष्णंतुवीमघं । सर्वत्रग्रहणं पादांताधिकारनिवृत्त्यर्थं । नैतदस्ति प्रयोजनं । पूर्वपदांता इत्येव सिद्धं । नहि पूर्वपदांतस्य पादांतेसंभवोस्ति । वच्यतिहि । पदाभेदेन पादानां विभागइति । तस्मान्नार्थः । सर्वत्रग्रहणेन । यदिक्रियेतपादांतेवर्त्तमानयोरेववसुमघयोः पूर्वपदांताः प्लवंते । इतिविज्ञायेततदा इहैवस्यात् । त्वावतः पुरूवसो । तुविद्येष्णंतुवीमघमिति । इहनस्यात् । पुरूवसुर्हि मघवन् । अश्वामघागोमघेति । नैषदोषः । नैवंहिशक्यंविज्ञातुं प्रथमानिर्दिष्टत्वात् पदांतग्रहणस्य । अंतःपादाधिकारनिवृत्त्यर्थं तर्हिसर्वत्रग्रहणं क्रियते । ननुचएतदपि पूर्वपदांतइत्येवसिद्धं । नहिपूर्वपदांता अंतःपादंसंभवंति । नसिध्यति । नहिपादादिस्थस्य अंतःपादकार्याणिइष्यंते । कस्मात् । यदयं दधिमादिषु यथोदयेषु स्तवशब्दस्य पाठेसति । शृणुधि शृणुत यंत यच्छंतस्तवेतिपादादिप्लुत्यर्थंशतेचपठतितत् ज्ञापयति नपादादिस्थस्य अंतःपादकार्याणि भवंतीति । यद्येतत् ज्ञाप्यते । पूर्वस्मिन्नंतःपादाधिकारे महांइंद्रःपरश्चेतिनकारस्यलोपोनप्राप्नोति । नैषदोषः । नात्रपदंगृहीत्वा कार्यमुच्यते किंतर्हिनकारं । नकारः पुनरंतःपादंभवति । यत्रतर्हि पदंगृहीत्वा कार्यमुच्यते । तत्रदोषोभवत्येव यथावास्तोरित्येतत् पति शब्दउत्तरइति । वास्तोष्पतेप्रतिजानीह्यस्मानिति । पादादिस्थस्य नस्यात् । अमीवहावास्तोष्पत इत्येतत्पादांतस्यस्येवस्यात् । तथा शवसोमहः सहसइडा-

याः पात्वित्येकंपुत्रशब्दे पराणीतिइहैवस्यात् । पिपर्षि येत्सहसस्पुत्रदेवानिति । इहनस्यात् । सहसस्पुत्रो अद्भुतइति । एवंतर्हिदीर्घभाव एवैतत् । ज्ञापकं भविष्यतीति प्रकरणात् । अन्यत्रतुअंतःपादाधिकारेवर्त्तमाने षत्वणत्वयोर्वर्णविशेषणत्वात् । वास्तोष्पतेप्रतिजानीह्यस्मान् । सहसस्पुत्रोअद्भुतइतिसिद्धंभविष्यति तत्ज्ञापकादिहैवस्यात् । वाजेषु प्रासहमित्यादिषु इहनस्यात् । प्रासहासम्राडित्येवमादिषु तस्मात्सर्वत्रग्रहणं क्रियते । वसुमघयोरितिकस्मात् । हरीविपक्षसारथे ।

रवेतुवि ॥ २ ॥

रवेप्रत्यये तुविइत्येवंपूर्वपदांताः प्लवंते । सद्दासंतुवीरवंपतिर्दन् । कथाकविस्तुवीरवान् । रवइतिकस्मात् । तुविदेष्णं ।

विश्वविभ्व धन्व रथर्ति शत्रु द्युम्न यज्ञेति सहतौ ॥ ३ ॥

विश्व । विभ्व । धन्व । रथ । ऋति । शत्रु । द्युम्न । यज्ञ । इत्येतेपूर्वपदांताःसहतौप्रत्यये प्लवंते । विश्व । विश्वासाहमवसे नूतनाय । विभ्व । होतर्विभ्वासहंरयिं । धन्व । धन्वासहानायते । रथ । युज्वाहि त्वंरथासह । ऋति । तंवोदस्म मृतीषहं । शत्रु । शत्रूषाहःस्वग्नयः । द्युम्न । द्युम्नासाह मभियोधानउत्मं । यज्ञ । यज्ञासाहं दुवइषे ।

प्रचाप्लुते ।

प्रइत्ययंचपूर्वपदांतःप्लवते अप्लुतेसहतौ प्रत्यये । प्रचेति । प्रासहस्पतिस्तुविष्मान् । अप्लुतइतिकस्मात् । मत्सरासोजहृषंतप्रसाहं ।

सहप्रवादा उदयास्तमांताः॥४॥

वसु । मघ । रव । सहति । इति । वर्त्तं । यवस । तम । इत्येतेतमांताःउदयाः सहप्रवादावेदितव्याः । एतेषामाद्यानांचतुर्णां सहप्रवादानामुक्तान्युदाहरणानि । अवशिष्टानामुत्तरत्रोदाहरिष्यामः ।

पर्यभ्यपापीतिवृतावृवर्णे ॥ ५ ॥

परि । अभि । अप । अपि । इत्येतेषांचपूर्वपदांताः प्लवंते । वृतौतु ऋवर्णेप्रत्यये । परि । अपोबिभ्रतं तमसापरीवृतं । अभि । वृतेनद्यावापृथिवीअभीवृते । अभीवृतंकृशनैर्विश्वरूपम् । अप । राधोविश्वायु शवसेअपावृतं । अपि । अपीवृतो अधयन्मातुरूधः । ऋवर्णइतिकस्मात् । उतव्रजमपवर्तासिगोनां ।

अभीवर्त्तःसूयवसोरथीतमःपुरूतमोनंतरर्धर्चउत्तमः ॥ ६ ॥

अभीवर्तः । सूयवसं । रथीतमः । पुरूतमः । इत्येतेषांच पूर्वपदांताःप्लवंते । उत्तमस्तु पुरूतमइत्यर्धर्चस्यादौ अंतेचवर्त्तमानः प्लवते । अभीवर्त्तः । अभीवर्तेन हविषा । अभीवर्त्तो यथासमि । सूयवसं । प्रजावतीः सूयवसंरिशंतीः । धेनुंनत्वा सूयवसे दुदुक्षन् । रथीनां । रथीतमं

रथीनां । पवमानोरथीतमः । पुरुहूतमं । पुरुहूतमंपुरूणां । अध्वराणांपुरुहूतमम् । अनंतरर्धंचंइतिकस्मात् । मरुतां-पुरुतममपूर्व्यं ।

कवर्द धान्यमिथुचर्षणिस्तनपि-वेति सर्वत्रयथोदयंच ॥ ७ ॥

कव । ऋद् । धान्य । मिथु । चर्षणि । स्तन । पिव । इत्येतेषांचपूर्वपदांताः प्लवंतेयथोदयंच । कव । तनूशु-भ्रंमघवायः कवासखः । ऋदु । ऋदूपेचिद्दृवृधा । धान्य । वयंतोवीजमिव धान्याकृतः । मिथु । निष्वा-पया मिथूदृशा । चर्षणि । गांनचर्षणीसहम् । चर्षणी-धृत मघवानमुच्यम् । स्तन । स्तनाभुजोअशिश्वीः । पिव । पिवापिवेदिन्द्रशूरसोमं । सर्वत्रग्रहण मनंत-रर्धंचं इत्यधिकारनिवृत्यर्थं ।

त्विष्युक्थेत्येता उदयेमकारे ॥८॥

त्विषि । उक्थ । इत्येतेपूर्वपदांतौ प्लवेते मकारे उदये । त्विषि । त्विषीमंतो अध्वरस्येवदिद्युत् । उक्थ । बृहस्पति उक्थामदानिशंसिषत् । मकारइतिकस्मात् । उक्थभृतं सामभृतं ।

पर्युर्वच्ते त्यमकारेनुनासिके ॥९॥

परि । उरु । अच्च । इत्येतेपूर्वपदांताःप्लवंते । अ-नुनासिकेप्रत्यये मकारंवर्जयित्वा । परि । चक्राणासः प-रीणहंपृथिव्याः । उरु । उरुणसावसुतृपाउदुंबलौ ।

अत्त। अत्तानहो नह्यतनोतसोम्याः। अमकारइतिक-स्मात्। विप्रासःपरिमात्सशुः।

पित्र्यमाहिनाऋषिभंगुराश्वविश्वदेव्यभेषजतुग्र्यपस्त्य। सुम्नर्तारातौ त्युदयेवकारे॥ १०॥

पित्र्य। माहिन। ऋषि। भंगुर। अश्व। विश्वदेव्य। भेषज। तुग्र्य। पस्त्य। सुम्न। ऋत। अराति। इत्येतेपूर्वपदांताः प्लवंते वकारेप्रत्यये। पित्र्य। योषिवपित्र्यावती। माहिन। त्यनीकः पत्यते माहिनावान्। ऋषि। बह्वन्नामऋषी बलम्। भंगुर। अपहतरक्षसो भंगुरावतः। अश्व। अश्वावतींसोमावतीम्। विश्वदेव्य। विश्वकर्मणा विश्वदेव्यावता। भेषज। भेषजावान्। तुग्र्य। मंदंतुतुग्र्याहधः। पस्त्य। मर्योदिवधन्वपस्त्यावान्। सुम्न। सुम्नावरी सूनृताः। ऋत। ऋतावायस्य रोदसी। अराति। अरातीवामानस्तारीत्। वकारइतिकस्मात्। येअश्वदाउत।

वैभ्वादयश्च॥ ११॥

वैभ्वादयश्च पूर्वपदांताःप्लवंते वकारेप्रत्यये। वैभ्वादीनुत्तरत्रोदाहरिष्यामः।

पृशनादयस्तु यकारे॥ १२॥

पृशनादयस्तु पूर्वपदांताः प्लवंते यकारेप्रत्यये। पृशनादींश्चोत्तरत्रोदाहरिष्यामः।

अरातिकविसुक्रतुश्रुधिपितुसुम्न-
रय्यृताश्वेति चैते ॥ १३ ॥

(१)अराति । अरातीयन्तोनिदहातिवेदः । कवि।कवीयमा-नः कइह । सुक्रतु । वियोममेरजसी सुक्रतूयया । श्रुधि । श्रुधीयतश्चिद्यथतो महित्वा । पितु । प्रवतेअग्नेजनिमा पितूयतः । सुम्न। सुम्नायवईमहेदेवयंतः । रयि । अयमुवां-पुरुतमो रयीयन् । ऋत । ऋतायिनी मायिनी । अश्व । अश्वायंतो गव्यंतः । यकारइतिकस्मात् । येअश्वदाउत ।

नत्वश्वसुम्नर्तवृषेतिपदाएकाक्ष
रा दाउदयेयकारे ॥ १४ ॥

नतुखलुप्लवंते । अश्व । सुम्न । ऋत । वृष । इत्येते-पदा एकाक्षरादौप्रत्यये यकारे । अश्व । अश्वयुर्गव्यूरथ युर्वसूयुः । सुम्न । तंवःशर्द्धंमारुतंसुम्नयुः । ऋत । त्वंनइन्द्र ऋतयुः । वृष । अत्योनयूथे वृषयुःकनिक्रदत् । एकाक्षरा-दावितिकस्मात् । अश्वायंतो गव्यन्तः । सुम्नायव ईम-हेदेवयन्तः । ऋतायिनीमायिनी । वृषायमाणो वृणीत । यकारइतिकस्मात् । ऋतावायस्य रोदसी ।

पृश्नाजिरजुमधुपुत्विजनिक्रतु-
वल्गुवंधुरद्वकांकुदम । वृजिना-
ध्वरीपुवृषमध्यसखिस्तभुदच्छुना-

(१) इत्येतेचपूर्वपदांताः प्लवंतेयकारेप्रत्यये ।

घयविशत्रुवसु ॥ १५ ॥

इतीमेपृशनादयः येपूर्वसूत्रेनिर्दिष्टाः । पृशन । ता अस्यपृशनायुवः । अजिर । स्तोममिंद्रा जिरायते । ऋजु । ऋजूयंतमनुव्रतं । मधु । शमूषुवांमधूयुवा । पुवि । पुवीयंतःसुदानवः । जनि । जनीयंतो न्वग्रवः । क्रतु । क्रतूयंति क्रतवः । वल्गु । वल्गूयति वंदतेपूर्वभाजं । वंधुर । यःसूर्यांवहति वंधुरायुः । वृक । वृकायुरा दिदेशति । अंकु । यमंकूयंत मानयन् । दम । शृखवेवीर उग्रमुग्रंदमायन् । वृजिन । सत्यध्रुतं वृजिनायंत माभुं । अध्वरि । जामयोअध्वरीयतां । इषु । क्रत्वावेधा इषूयते । वृष । वृषायमाणो वृणीतसोम । मध्य । मध्यायुवउपशिक्षंतियज्ञैः । सखि । विश्वस्तुष्टिः सखीयते । स्तभु । स्तभूयमानं वहतोवहन्ति । दुकुन । किमस्मान्दुकुनायसि । अघ । अघायते जातवेदः । यवि । सधर्ताजज्ञे सहसायवीयुत् । शत्रु । शत्रूयंतो अभि । वसु । अश्वयुर्गव्यूरथयुर्वसूयुः ।

वैभुक्रादनिपुष्टपर्वताहुतिशुभ्रहृदयामतिसहवृष्णायशक्ति। सप्तिस्वधितिक्षशनवयुनर्णघृणिहितधितविपुसुतत्विंवयनीथ ॥ १६ ॥

इतीमेवैभ्वादयः । येपूर्वसूत्रेनिर्दिष्टाः । वैभु । वैभूवशोमृद्धस्यधन्यायाः । क्रादुनि । अब्दयाचिन्मुहुराक्रा-

दुनीष्टतः। पुष्ट। पुष्टावन्तो यथापशुं। पर्वत। चरंतः पर्वताष्टधः। आहुति। युवानमाहुतीष्टधं। शुभ्र। अंतःशुभ्रावतापथा। हृदय। उतापवक्ताहृदयाविधश्चित्। अमति। नमेस्तोतामतीवा। सह। सहावां इंद्रसानसिः। वृष्ण्य। यःपत्यते वृषभोवृष्ण्यावान्। शक्ति। शक्तीवोयद्विभरारोदसी उभे। सप्ति। सप्तीवंता सपर्यवः। स्वधिति। रुक्मोनचित्रस्वधितीवान्। कृशन। मदच्युतकृशनावतः। वयुन। विद्वोवादधे वयुनाविदेकइत्। ऋण। ऋणावाबिभ्यद्धनमिच्छमानः। घृणि। घृणीवा। चेतति त्मना। हित। विपन्यामहे विपणिर्हितावान्। धित। अश्वीवानंधितावानं। विषु। विषूवृदिंद्रो अमतेरुत। सुत। सुतावंतस्त्वावयं। ऋत्विय। इयंतऋत्विया वती। नीथ। नीथाविदोजरितारः।

नर्त्तवाकेनाश्ववित्सुम्नयंतावसुवसुप्रसहानोभिवावृते। परिवृतंनाभिवृत्य॥ १७॥

इत्येतेपूर्वपदांताः पूर्वलक्षणप्राप्ता नप्लवंते। ऋतवाकेन।ऋतवाकेनसत्येन। अश्ववित्। परिणो अश्वमश्ववित्सुम्नयंता। गीर्भिर्मित्रावरुणासुम्नयंता। वसुवसु। वसुवसुवः पार्थिवासुन्वते। प्रसहानः। ससनीलेभिः प्रसहानः। प्रचाप्लुतइतिप्राप्ते। अभिवावृते। येनेंद्रोअभिवावृते। पर्यभ्यपापीतिष्टताष्टवर्णे इति वृतीतुऋवर्णेप्रत्यये इति प्राप्ते। अत्रोच्यते। वकारेण व्यवधानात्प्राप्तिरेव-

नास्ति । तस्मान्नार्थः प्रतिषेधनिपातनेन । एवंसिद्धेसति यन्निपातनं करोति । तज्ज्ञापयत्याचार्यः । व्यवहितेपि निमित्तेक्वचित्कार्यं भविष्यतीति । किमेतस्यज्ञापनेन प्रयोजनं । उदात्तपूर्वं स्वरितमनुदात्तंपदेचरमिति । इंद्रइत्यत्र नकारदकाररेफव्यवहितस्यापि स्वरितस्यअकारस्य अनुदात्तत्वंभवतीति। स्यान्मतम् वचनाद्भविष्यतीति । अस्तिवचनस्यावकाशः । प्रउगमिति । परिष्टतंन । अपाष्टधिपरिष्टतन्नराधः । नेतिकस्मात् । अपोबिभ्रतं तमसापरीवृतं । अभिवृत्य । अभिष्टत्यसपत्नान् ।

अश्ववच्चपादांते ॥ १८ ॥

अश्ववदित्येतस्मिन्पूर्वपदांतः पादांते नतुप्लवंते । अश्ववत् । दधानोगोमदश्ववत् । पादांतइतिकस्मात् । अश्वावद्गोमद्यवमत् ।

सर्वंचपरेमघस्य ॥ १९ ॥

मघ इति षष्ठ्यंतपरेमति वसुमघयोरितिप्राप्ते नप्लवते । मघस्य । प्रार्यस्तुषितुविमघस्यदानं । षष्ठ्यंतादन्यत्र प्लवते । श्रुधिचित्रामघेहवं । सर्वत्रग्रहणं पादांताधिकारनिवृत्त्यर्थं ।

अश्वयूपायाश्वयुजोश्वयोगाःसहवाहःसुम्नयंतत्तयंत । सहवसुंसहवत्सत्तयुतिंसहवीरंवयुनवच्चकार ॥ २० ॥

इत्येतेषांचपूर्वपदांताः पूर्वलक्षणप्राप्ता नप्लवंते। अश्वयूपाय। चषालंये अश्वयूपाय तक्षति। अश्वयुजः। वयोवृधो अश्वयुजः परिज्मयः। अश्वयोगाः। उतन ईंमतयोश्वयोगाः। सहवाहः। बृहस्पतिं सहवाहो व-हंति। सुम्नयंता। गीर्भिर्मित्रावरुणा सुम्नयंता। ऋत-यंत। कदुस्तुवंत ऋतयंत। सहवसुं। योनामरंसहवसुं। सहवत्सा। दानुः शयेसहवत्सानधेनुः। ऋतयुक्तिं। ऋतं-वदंत ऋतयुक्तिमग्मन्। सहवीरं। धातारयिं सहवीरं तुरासः। वयुनवच्चकार। सूर्येण वयुनवच्चकार। च-कारेति कस्मात्। ज्योतिस्तमसो वयुनावदस्थात्।

सुम्नायुर्जुहू ऋताय न्नृतायुमु-ग्रादेवंदक्षिणावानृतायोः। वृ-षारवायसूमयंशतावन्नपोजुवा-परीवृतोनपावृत्॥ २१॥

इत्येतेषांपूर्वपदांताः प्लवंते। सुम्नायुः। सुम्नायुर्जुह्वे-अध्वरे। जुह्वइतिकस्मात्। देवांजिगातिसुम्नयुः। ऋतायन्। सर्गोनसृष्टोअर्वतीर्ऋतायन्। ऋतायुं। उदीमृतायुमीरयत्। एतेषां वयाणामेकाक्षरादा उ-दययकार इति प्रतिषेधेप्राप्ते निपातनं। उग्रादेव-म्। उग्रादेवंहवामहे। दक्षिणा वान्। हस्तेदधे-दक्षिणे दक्षिणावान्। ऋतायोः। प्रणेतारः कस्य-चिदृतायोः। अस्यापिप्रतिषेधेप्राप्ते निपातनं। वृ-षारवाय। वृषारवायवदते। सूमयं। तुविक्षंतेसुकृतंसू-

मयंधनुः। शतावन्। वर्हिष्ठयोः शतावन्नश्वयोरा। अ पीजुवा। उषासानक्ता जगतामपीजुवा। अपरीवृतः। अपरीवृतो वसतिप्रचेताः। अनपावृत्। इत्थासृजाना अनपावृदर्थं।

इंद्रावतः सोमावती मवायती दीर्घाधियो मित्रायुधो रथीतरः। अन्नावृधं विश्वापुषं वसूजुवं-विश्वाभुवे यज्ञायते घृतावृधा॥२२॥

इन्द्रावतः। सोमावतीम्। अवायती। दीर्घाधियः। अमित्रायुधः। रथीतरः। अन्नावृधं। विश्वापुषम्। वसूजुवं। विश्वाभुवे। यज्ञायते। घृतावृधा। इत्येतेषांपूर्वपदांताः प्लवंते। इंद्रावतः। ऋजिषईमिंद्रावतोनभुज्युं। सोमावतीं। अश्वावतीं सोमावतीं। अवायती। कन्यारवारवायती। दीर्घाधियः। दीर्घाधियोरक्षमाणाअसुर्यं। अमित्रा युधः। अमित्रायुधो मरुतामिवप्रयाः। रथीतरः। नकिष्ट्वद्रथीतरः। अन्नावृधं। अन्नावृधंप्रतिचरंत्यन्नैः। विश्वापुषं। पुत्रांउतविश्वापुषंरयिं। वसूजुवं। वसवानं वसूजुवं। विश्वाभुवे। अर्चाविश्वानराय विश्वाभुवे। यज्ञायते। यज्ञायते वापशुषोन। घृतावृधा। घृतश्रियाघृतपृचाघृतावृधा।

सुम्नायन्निन्मित्रायुव ऋषीवोट-वावान्दिवः। एवावदस्य ते-

चासा मृताब्ने सदनासदे ॥२३॥

सुम्नायन्नित् । मित्रायुवः । ऋषीवः । देवावान्दिवः । एवावदस्य । चेत्रासाम् । ऋताव्ने । सदनासदे । इत्येतेषां पूर्वपदांताः प्लवंते । सुम्नायन्नित् । सुम्नायन्निद्विशो अस्माकम् । इदितिकस्मात् । अर्चामि सुम्नयन्नहं । मित्रायुवः । मित्रायुवो न पूर्यतिंसुशिष्टौ । ऋषीवः । शिप्रिन्नृषीवः शचीवः । देवावान्दिवः । सोमंभरद्दाहृहाणो देवावान्दिवः । दिवइतिकस्मात् । सगृणानो अद्भिर्देववानिति । एवावदस्य । एवावदस्य यजतस्यसध्रेः । चेत्रासां । चेत्रासां ददथुरुर्वरासाम् । ऋताव्ने । ऋताव्नेबृहते शुक्रशोचिषे । सदनासदे । देवायसदनासदे ।

पदेष्वन्तरनिंग्येषुप्लुतिः पद्येषु-चोत्तरा ॥ २४ ॥

अनिंग्येषुपद्येषु अंतःपद्येषु च उत्तराप्लुतिर्भविष्यति । यदित ऊर्ध्वमनुक्रमिष्यामः । उत्तरत्रोदाहरिष्यामः ।

वृषस्व वंध वृध्वांसंवाता वातु र्वनोवृतुः । वृतेवृषाणा वृषाणो वृजे वंधि मृजु मृशुः । मृजेमृजीत वानैषांवमेतिसहृशादिषु ॥२५॥

वृषस्व । वंथ । वृध्वांसं । वाता । वातुः । वनः । ब्रतुः । वृते । वृषाणाः । वृषाणः । वृजे । वंधि । मृजु । मृशुः । मृजे । मृजीत । वान । इत्येतेषामुदयानां सहशादिपूदयेषु वकारमकारौ प्लवेते । वृषस्व । उद्वावृषस्वमघवन् । वंथ । यद्वावंथ पुरुष्टुत । ब्रृध्वांसमिहग्रहणमनर्थकं । आत्रयादिषु पठितत्वात् । द्वात्रयद्वावृहवावृधेतिपाठात् । नार्थकं आत्रयादिषु वावृधस्येति धकारांतस्यैवग्रहणं । इहतुदकारांतग्रहणं । सोष्मानुपूर्व्येणसहोच्यते सकृत्स्वेनेतिदकारभावात् । वृध्वांसं । वाव्रृध्वांसं चिदद्रिवः । वाता । उपब्रह्मवावातावृषणा । वातुः । वावातुः सख्युरागहि । वनः । विश्वेभि र्यद्वावनः । ब्रतुः । विश्वाचक्रे वनाव्रतुः । व्रते । येनेन्द्रो अभिवाव्रते । वृषाणाः । महोवाजस्यसातौ वावृषाणाः । वृषाणः । उद्वावृषाणो राधसे । वृजे । प्रवावृजेसुप्रयाः । वंधि । वावंधियज्यूंरुततेषु धेहि । मृजुः । देवासस्तन्वो २ निमामृजुः । मृशुः । विप्रासःपरिमामृशुः । मृजे । निमामृजे पुरइंद्रः सुसर्वाः । मृजीत । विसातयेतन्वं मामृजीत । वान । यद्वावानपुरुतमंपुराषाट् । पदेष्वंतरिति पूर्वपदांताधिकारनिवृत्त्यर्थः । अंतरनिंग्येष्विति कस्मात् । संतेशस्तिर्देववाताजरेत । सदृशादिष्विति कस्मात् । वकारस्यमकारादिषुमाभूत् ।

सहेत्यादिःपूर्वपदोपधःसन्नेकाक्षरंचपर्णधन्ववर्जं ॥ २६ ॥

सहेत्यादिःपूर्वपदोपधःसन् प्लवते । एकाक्षरंच पूर्व-

पदं चर्षणिधन्वइत्येतेच वर्जयित्वा । सह । विश्वासाह-मवसे नूतनाय । शत्रूषाहः स्वग्नयः । पूर्वपदोपधः स-न्निति कस्मात् । अषाह्लायसहमानायवेधसे । ए-काक्षरंचर्षणिधन्ववर्जमिति कस्मात् । एकाक्षरं । प्रा-सहासम्राट् सहुरिंसहंतं । चर्षणि । गांनचर्षणीसहसं । धन्व । धन्वासहा नायते । सहेत्यादिरिति धातुग्रहणा-त् चतुःसहस्रमित्यत्रनभवति ।

नतु पादस्याष्टिनोंतंगतस्य ॥२७॥

नतुखल्वस्याष्टाक्षरस्य पादस्यांतंगतस्य सहेत्यादिःप्ल-वते । तंवोदस्ममृतीषहं । अष्टिनइतिकस्मात् । सहस्र-वाजमभि मातिषाहं । अंतंगतस्येति कस्मात् । यन्ना-साहंदुवइषे ।

नद्वादशिनोऽनभिमातिपूर्वः ॥२८॥

नतुखलु द्वादशाक्षरस्य पादस्यांतेवर्त्तमानस्य उत्तरपदस्य सहतेरादिः अनभिमातिपूर्वः सन्प्लवते । सत्रासाहो जन-भक्षोजनंसहः । द्वादशिनइतिकस्मात् । सतोवीराउर-वोव्रातसाहाः । अंतंगतस्येति कस्मात् । सत्रासाहेनम इंद्रायवोचतम् । अनभिमातिपूर्वइतिकस्मात् । सुतऋ-षिमुग्रमभि मातिषाहं ।

अभिमातिनृपृतनोपधस्तुसर्वत्र-परेप्लवतेयकारे ॥ २९ ॥

अभिमाति । नृ । पृतना । इत्येवमुपधस्तु सहतेरा-

दिः सर्वत्रयकारेपरे प्लवते। अभिमाति। अभिमातिषाह्यो। नृ। नृषाह्येसासह्वां अमित्रान्। अस्मभ्यंतद्रिरीहिसं नृषाह्ये। पृतना। पृतनाषाह्यायच। किमर्थंसहतेयकारे पुनरेवविधीयते। ननु पूर्वेणैवसिद्धन्नसिध्यति। कथं। शेषेचापठितेसतीत्यधिकारात् पूर्वेणासंयोगे नप्राप्नोति तस्मात्संयोगपरार्थं पुनर्विधीयते। यकारइतिकस्मात्। नमसेपृतनाषहे। सर्वत्रेतिकस्मात्। अष्टिद्वादशिनोः पादांतगतस्येत्यधिकारात्। नृषाह्येसासह्वां अमित्रान्। पृतनाषाह्यायच। इत्यत्रनस्यादिति।

आवयादीनामुदयास्त्रिवर्णाः पदैकदेशाइतितान्प्रतीयात्॥ ३०॥

आवयइत्येवमादीनांप्लुतानामुदयास्त्रिवर्णाएव वेदितव्याः। आकारउच्चारणार्थोद्रष्टव्यः। पदानामेकदेश इति ताञ्छ्राविषादी न्प्रतीयात्। तस्माच्छ्रावयइतिगृहीते आश्रावयंत इत्यत्रापि भवति तानुत्तरत्रोदाहरिष्यामः।

आवय यावय च्यावययामय रामयमामह्वावस। द्रावयदाहृह्वावृधतात्पसासहरारय। आदात्वरंप्लुतंतेषां॥ ३१॥

आवय। यावय। च्यावय। यामय। रामय। मा-

मह। वावस । द्रावय । दाहृह। वाहृध। तातृष। सासह। रारय। इत्येते श्रावयादयः। तेषामाद्याक्षरं-प्लुतं भवति। श्रावय। आश्रावयतइव श्रावयावाचम्। यावय। यात्रयाहक्यं १ हकं। च्यावय। आच्यावयस्तूतये। यामय। आनः सुम्नेषुयावय। रामय। निरामयजरितः सोमे। मामहं। तन्नोमित्रोवरुणोमामहं-तां। कोन्वत्रमरुतोमामहेवः। वावस। वावसानाविवस्वति। वावसि। सव्यामनुस्फिग्यंवावसेवृषा। द्रावय। अध्वर्योद्रावयात्वं। द्रावयित्नवः। सूर्यस्येवरश्मयो द्रावयित्नवः। दाहृह। दाहृहाणो वज्रमिंद्रोगभस्त्योः। वाहृध। वाहृधानाशुभस्पती। वाहृधीया अहोभिरिवद्यौः। तातृष। तीर्थेनाक्षाता तृषाणामोकः। यस्तातृषाणउभयायजन्मने। सासह। येनासमत्सु सासहः। सुप्रकेतेभिःसासहिः। शरय। शोचिषारारयीतिमित्रमहाः।

अनन्वित्यस्यमध्यम ॥ ३२ ॥

अनन्वित्येतस्य मध्यममक्षरंप्लुतं भवति। अनन्। अनानुदोवृषभोजग्मिः।

द्विवर्णःप्रत्ययोन्त्यस्य ॥ ३३ ॥

तेषांश्रावयादोनां अंत्यस्यरारयइत्येतस्य द्विवर्णएवप्रत्ययोवेदितव्यः। सोमरारंधिनोहृदि।

प्रवादाः षडितः परे ॥ ३४ ॥

परेये वक्ष्यन्ते। तेप्रवादाइति षट्वेदितव्याः। तानु-

तस्योदाहरिष्यामः।

दूणाशं ॥ ३५ ॥

दूणाशमित्ययं प्लवते। दूणाशं। दूणाशंसख्यंतव। दूणाशेयं दक्षिणापार्थवानां।

उक्थशासश्च ॥ ३६ ॥

उक्थशास इत्ययंप्लवते। उक्थशासः। ममुत्तप उक्थशासश्चरंति। यज्ञंन्यंसामगा मुक्थशासं।

इकारांतश्च दाधृषिः ॥ ३७ ॥

दाधृषिरित्ययंप्लवते इकारांतः सन्। दाधृषिः। ब्रह्मणायामिसवनेषु दाधृषिः। सवाहणं दाधृषिं। इकारांतइति कस्मात्। वाजेषुदधृषंकवे।

पादांतेऽपद्यःसादनं ॥ ३८ ॥

पादांतेवर्तमानः अपद्यः सन्सादनइत्ययं प्लवते। सादनम्। धाराऋतस्यसादने। द्युक्षंमित्रस्यसादनं। पादांतइतिकस्मात्। योनिष्टइंद्रसदने अकारि। अपद्यइतिकस्मात्। रथानरोन्रृषदने।

अर्धर्चांतेतु पूरुषः ॥ ३९ ॥

पूरुषइत्ययंतु अर्धर्चांतेवर्त्तमानः प्लवते। पूरुषः। विराजोअधिपूरुषः। आत्मानंतव पूरुषः। अर्धर्चांत॰ इति कस्मात्। सहस्रशीर्षा पुरुषः।

दोषामस्मैराजतोऽक्रन्वनस्पती-
न्महीयमानांकतितुभ्यमेभ्यः ।
उषासमित्युत्तरंसर्वदेश्यम् ॥४०॥

दोषां । अस्मै । राजतः । अक्रन् । वनस्पतीन् । महीयमानां । कति । तुभ्यं । एभ्यउत्तरसुषसमिति प्लवते । सर्वदेश्यं सर्वत्रेत्यर्थः । दोषाम् ।दोषामुषासमीमहे । अस्मै । अस्माउषास आतिरं । राजतः । अधिश्रियाविराजतः उषासावेहसीदतां । अक्रन् । अक्रन्नुषासो वयुनानि । वनस्पतीन् । आपशुंगासि पृथिवींवनस्पतीनुषासा । महीयमानां । महा न्महीयमानां उषासमिन्द्र संपिपृक् । कति । कत्युषा सःकत्युस्विदापः । तुभ्यं । तुभ्यमुषासःशुचयः परावति । सर्वदेश्य ग्रहणमधर्चांताधिकारनिवृत्त्यर्थं । सर्वत्रेतिसिद्धेसर्वदेश्यग्रहणं नानार्धर्चस्थादपि निमित्तात्प्राप्त्यर्थं ।

पादस्यचैकादशिनोयदन्ते ॥४१॥

एकादशिनोत्तरस्यपादस्यान्तेवर्त्तमानं यदुषासमिति तच्चप्लवते । रेवदुक्थंतुसुदिना उषासः । एकादशिनइतिकस्मात् । अग्नेविवस्वदुषसः । अंतइतिकस्मात् । अग्रे बृहन्नुषसामूर्ध्वः । इतिषट्प्रवादाःसमाप्ताः ।

ययुररमयः ससाहिषेवव्रधंतो-
रमया गिराररम्भ । ययसि-

तत्पाणमोषतिश्रवयंतोदहहं-
ततेन्टषह्ये ॥ ४२ ॥

ययुः। अरमयः। ससाह्विषे। वबृधंतः। रमयागिरा। ररभ्म। ययसि। तत्पाणमोषति। श्रवयंतः। अदहहंत। तेन्टषह्ये। इत्येतानिचपूर्वलक्षणोक्तानि प्राप्तानि नप्लवन्ते। ययुः। त्वामिद्धययुर्मम। अरमयः। अरमयः सरपसस्तरायकं। ससाह्विषे। प्रससाह्विषे पुरुहूतशत्रून्। वबृधंतः। शुचन्तोअग्निंवबृधंतइंद्रं। रमयागिरा। नमस्यारमयागिरा। गिरेतिकस्मात्। निरामयजरितः। ररभ्म। ररभ्माशवसस्पते। ययसि। सख्यावानाययसि। तत्पाणं। दधन्नविश्वंतत्पाणमोषति। ओ षतीतिकस्मात्। तीर्थेनाक्षातात्पाणमोकः। श्रवयंतः। अगोह्यं यच्छ्रवयंत एतन। अदहहंत। यदेदंता अदहहंत पूर्वं। तेन्टषह्यइतिअभिमातिन्टपृतनोपधस्तुतइतिप्राप्ते तेन्टषह्ये। इंद्रदेवेभिरनुतेन्टषह्ये। तेइतिकस्मात्। न्टषाह्ये सासह्वांअमित्रान्।

श्रवयतंवाजसातौन्टषह्येविभ्वा-
सहंदृणशारोचनानि। नतत्-
पाणोयमयोररप्शेपुरुषीणांयव-
यंत्विंदवश्च ॥ ४३ ॥

श्रवयतं। वाजसातौ न्टषह्ये। विभ्वासहं दृणसारोचनानि। नतत्पाणो यमयो ररप्शे पुरुषीणाम्। यवयं-

त्विंद्रवः। इत्येतानिपूर्वलक्षणप्राप्तानिनप्लवंते। अवयतं। आनोजनेअवयतं युवाना। वाजसातौ नृषह्यइत्यभिमातिनृषतनोपधस्तुइतिप्राप्ते। परिअववाजसातौ नृषह्ये। वाजसाताविति कस्मात्। नृषाह्येसासह्वां अमित्रान्। विश्वासहमितिसहेत्र्यादिरितिप्राप्ते। विश्वासहं। होतविश्वासहंरयिं। षलितःपरेइति प्राप्ते दूणाशारोचनानि। त्रिरुत्तमादूणाशारोचनानि। रोचनानीतिकस्मात्। दूणाशेयंदक्षिणा पार्थिवानां। नतदृषाणः। आयोष्टणेनतदृषाणोअजरः। नेतिकस्मात्। यस्तादृषाणा उभयायजन्मने। यमयोः। यमयोश्चिन्नसमावीर्याणि। ररक्षे। वियोररक्ष ऋषिभि र्नवेभिः। पुरुषीणामिति अर्धर्चांते तुपूरुषइतिप्राप्ते। पुरुषीणाम्। पर्जन्यःपुरुषीणां। यवयंत्विंद्रवः। इंद्रवइतिकस्मात्। तेविश्वास्मद्दुरितायावयंतु।

ररक्षयवयस्तेनंससाहेयवयावधं। परमयाइवयंतअवयन्ररतेचन॥ ४४॥

ररक्ष। यवयस्तेनं। ससाहे। यवयाद्दधं। परमया। इवयंत। अवयन्। ररते। इत्येतानि पूर्वलक्षणप्राप्तानि नप्लवंते। ररक्ष। ररक्षतांत्सुक्रतो विश्ववेदाः। यवयस्तेनम्। यवयस्तेनमृभ्वो। स्तेनमिति कस्मात्। यावयाद्वेषं १ दृक्वं। ससाहे। (१)ससाहिशक्रः पृतनाअभिष्टिः। अवयावधं। वरीयोयवयावधं। वधमितिकिं। यावया-

(१) बृहस्पतिनायुजेन्द्रः ससाहे उदाहरणान्तरं खपुस्तके।

इक्थंदृक्कं । परमया । तंवोधिग्रापरमया पुराजं । इव-यन्त । ऊर्मिर्नंनिम्ने द्रवयंतवक्राः । अवयन् । प्रांधंश्रोणां अवयन् । ररते । चनिष्ठंपित्वो ररतेविभागे ।

साह्वांसोवः सत्रासाहंसदन्यंस-त्यंताताान । नानामश्रूयाः शु-श्रूया रीषंतं गातूयतीव ॥४५॥

साह्वांसः । वः सत्रासाहम् । सदन्यं । सत्यंताताान । नानाम । श्रूयाः । शुश्रूयाः । रीषंतं । गातूयतीव । इत्येतानिखवंते । साह्वांसः । साह्वांसो दस्युमव्रयं । वः सत्रासाहमिति नतुपादस्याष्टिन इतिप्राप्ते । त्यमुवः सत्रासाहं । सादन्यं । सादन्यंविदथ्यं सभेयं । सत्यंताताान । सत्यंतातानसूर्यः । सत्यमितिकस्मात् । ग्रायस्ततानरोदसी । नानाम । प्रतिनानाम रुद्रोपयंतं । श्रूयाः । श्रूयाग्निश्चित्रभानुर्हवंमे । शुश्रूयाः । यच्छुश्रूया इमंहवं । रीषंतं । द्रुहेरीषंतं परिधेहिराजन् । गातूयंतीव । येरमापुरागातूयं तीवदेवाः ।

वावर्तयेषांरीषतोदकारेसांत्य-भिनृषाहमपुरुषघ्नः । सांतिगु-ह्यातन्वं रीरिषीष्ठजानुपूर्व्याभीव्र-तेवश्रथाय ॥ ४६ ॥

वावर्तयेषां । रीषतोदकारे । सांत्यभि । नृषाहं ।

अपूरुषघ्नः । सांतिगुहा । तन्वंरीरिषीष्ट । जानिपूर्व्यः । अभीष्टतेव । श्रथाय । इत्येतानि प्लवंते । वावर्त्तयेषां । वावर्त्तयेषांराया । येषामितिकस्मात् । कोअध्वरेमरुतआववर्त्त । रीषतोऽदकारे । पाहिरीषतउतवा । अदकारइतिकस्मात् । प्रतिस्मरिषतोदह । सांत्यभि । विश्वानिसांत्यभ्यस्तुमन्हा । अभीतिकस्मात् । संतिकामासोहरिवः । नृषाहमित्येकाक्षरञ्चषंणिधन्ववर्जमितिनिषेधप्राप्तौनृषाहं । नरंनृषाहंमहिष्ठं । अपूरुषघ्नः । अपूरुषघ्नोअप्रतीत । सांतिगुहा । आविःसांतिगुहापरः । गुहेतिकस्मात् । संतिकामासोहरिवः । तन्वंरीरिषीष्ट । स्वयंरिपुस्तन्वं रीरिषीष्ट । तन्वमितिकस्मात् । स्वैःषखैरिरिषीष्टयुः । जानिपूर्व्यः । अग्निर्हिजानिपूर्व्यः । पूर्व्यइतिकस्मात् । देवस्य भर्गः सहसोयतोजनि । अभीष्टतेव । अभीष्टतेवता महापदेन । श्रथाय । विमच्छ्रथाय रशनामिवागः ।

साह्वंत्साह्वा जर्हृषंतप्रसाह्वं नक्तोषासा सूर्यमुषासमग्निं । परिरायः सूनृतेजारयंती शुश्रूयातं युयुविः सादनाते ॥ ४७ ॥

साह्वन् । साह्वाः जर्हृषंतप्रसाह्वं । नक्तोषासा । सूर्यमुषासमग्निं । परिरायः । सूनृतेजारयंती । शुश्रूयातं । युयुविः । सादनाते । इत्येतानिप्लवंते । साह्वन् । जयंश्छत्रूंरमित्वा

न्पृत्सुसाह्यन्। साह्यः। साह्यायेसंति सुष्टिहैवाजहैषंत-प्रसाहं। एकाचरंचर्षणीतिप्राप्ते। मत्सरासोनहैषंतप्र-साहं। जहैषंतप्रसाहमितिकस्मात्। वाजेषु प्रासहंयुजं। नक्तोषासा। नक्तोषासा सुपेशसा। सूर्य्यमुषासमग्निम्। जनयंतासूर्य्यमुषासमग्निं। सूर्य्यमितिकस्मात्। दधि-क्राव्णः प्रथममश्विनोष समग्निं। अग्निमितिकस्मात्। येभिः सूर्य्यमुषसं मंदसानः परिरायः। बृहस्पतेविपरि-रायोअहैयति। सूनृतेजारयंती। रेवत्स्तोत्रेसूनृतेजार-यंती। सूनृतइतिकिं। जरयंतीव्रजनंपद्वत्। शुश्रूयातम्। शुश्रूयातमिमंहवं। ययुविः। द्विषोयुयोतु यूयुविः। सा-दनाते। अवायमःसादनाते मिनोतु। तइतिकिं। देवा-यसदनासदे।

करन्त्सुषाह्या घृतवान्ति साह्वा ऋजूयेव सूयवसा वृषाय। उषा-सानक्ता पृथुजाघने चराध्येभी-रीरिषत ग्लापयंति ॥ ४८ ॥

करन्त्सुषाह्या। घृतवांति। साह्वान्। ऋजूयेव। सू-यवसात्। वृषाय। उषासानक्ता। पृथुजाघने। राध्येभिः। रीरिषत। ग्लापयंति। एतेच स्रवंते। करन्त्सुषाह्येति एकाचरश्चर्षणिधन्ववर्जमिति निषेधेप्राप्ते करन्त्सुषाह्या। करन्त्सुषाह्यावितुरंनशवः। करन्नितिकस्मात्। सुषहा-सोमतानिते। घृतवांति। अवद्रोणानि घृतवांतिसीद। साह्वान्। साह्वान्विश्वाअभियुजः। ऋजूयेव। दिशंन-

दिष्टा मृजूयेवयता । सूयवसात् । सूयवसाद्भगवतीहिभूयाः । हषाय । विपर्जन्यं शंतनवेहषाय । उषासानक्ता । उषासानक्ता बृहतीसुपेशसा । पृथुजाघने । पृथुष्टो पृथुजाघने । चकारः समुच्चयार्थः । राथ्येभिः । अथोहस्थोरथ्या २ राथ्येभिः । रीरिषत । मानोमध्यारीरिषतायुर्गंतोः । ग्लापयंति । उर्ध्वस्तस्थौनेमवग्लापयंति ।

अध्वानयद्रीरिषत्प्रावणेभी रथीयंतो वादमायः ससाहे । सासाह्यूयुधिरिवाश्वथायः पूरुषघ्नं रीरिषः पूरुषादः ॥ ४९ ॥

अध्वानयत् । रीरिषत् । प्रावणेभिः । रथीयंतीव । अदमायः । ससाहे । सासाह । यूयुधिरिव । अश्वथायः । पूरुषघ्नं । रीरिषः । पूरुषादः । इत्येतानिप्लवंते । अध्वानयत् । अध्वानयद्दुरितादं भयच्च । रीरिषत् । माचहामाचरीरिषत् । प्रावणेभिः । प्रावणेभिः सजोषसः । रथीयंतीव । रथीयंतीव प्रजिहीतओषधिः । अदमायः । त्वंहनुत्यददमायोदस्यून् । ससाहेइतिससाहे यवयावधमित्यत्रेहचहिः कस्मात् निपात्यते आवयादिप्लुतेः प्रतिषेधार्थन्तत्र । द्वितीयस्य प्लुतिविधानार्थमिह । ससाहे । ससाहेशक्रः पृतनाअभिष्टिः । सासाह । सासाहयोयुधान्नृभिः । यूयुधि-

रिव । गावइवग्रामंयूयुधिरिवाश्वान् । अश्वयाय: । स-
तीनमन्युरश्वयायो अद्रिं । पूरुषघ्नं । आरेतेगोघ्न मुत-
पूरुषघ्नं । रीरिष: । मानोगोषुमानो अश्वेषुरीरिष: ।
पूरुषाद: । ततोवय: प्रपतान्पूरुषाद: ।

अपूरुषं जाहृषाणेन रीषत ऋ-
तायुभीरथीनां साहिषीमहि ।
पवीतार: क्रियात्येपूरुषत्वत ऋ-
तावरीरिव हव्यानिगामय ॥५०॥

अपूरुषं । जाहृषाणेन । रीषते । ऋतायुभि: । रथी-
नां । साहिषामहि । पवीतार: । क्रियातया । ईपुरुषत्व-
ता । ऋतावरीरिव । हव्यानिगामय । इत्येतानिच स्न-
वंते । अपूरुषं । सिंधो: पारेअपूरुषं । जाहृषाणेन । यो-
व्यंसंजाहृषाणेन । रीषते । मारीषतेसहसावन् । ऋता-
युभि: । पवमानऋतायुभि: । रथीनां । रथीतमं र-
थीनां । साहिषीमहि । वीलुचित्साहिषीमहि । प-
वीतार: । पवीतार: पुनीतन । क्रियात्या । अह-
रहर्यात्यक्तुरपांक्रियात्या । एषआकार: प्रत्युदाहर-
णार्थ: । यदन्यदस्तिकियतीतिह्रस्वान्तम् । अथनास्ति
ततोविशेषणार्थ: । कियतीयोषित्येतदपि आकारेअ-
क्रियमाणेसांशयिकंस्यात् । ईकारादिहिपरत: प्रतीक-
ग्रहणंचभवति । ईपूरुषत्वता । दीनैर्दक्षै: प्रभूती पूरुष-
त्वता । ईकारोपधग्रहणंकिमर्थं । नतस्यविद्म पुरुषत्व-
तावयं । ऋतावरीरिव । ऋतावरीरिव संक्रोशमाना: ।

हव्यानिगामय । तत्र हव्यानिगामय । हव्यानीतिकस्मात् । अधरंगमयातमः ।

वृषायस्वप्रसवीतासससाह्विषे तात्पाणा तात्पिं सादनस्पृशः । साह्याम्येयांति पशुमान्ति जागृधुः पवीतारं सूर्यमुषासमीमहे॥५१॥

वृषायस्व । प्रसवीता । ससाह्विषे । तात्पाणा । तात्पिं । सादनस्पृशः । साह्याम । इयान्ति । पशुमान्ति । जागृधुः । पवीतारं । सूर्यमुषासमीमहे । इत्येतानिचत्वन्ते । वृषायस्व । वृषायस्वापूयाबाहुभ्यां । प्रसवीता । उद्वेतिप्रसवीता जनानां । ससाह्विषेइत्यस्याप्युभयत्रनिपातने प्रयोजनं पूर्ववद्दृष्टव्यं । ससाह्विषे । प्रससाह्विषे पुरुहूत । तात्पाणा । तादेवेदंतात्पाणाच । तात्पिं । पिबावृषस्व तात्पिं । सादनस्पृशः । मानोनिभाग्वसुनः सादनस्पृशः । साह्याम । साह्याम दासमार्यम् । इयांति । गतेयातिसवनाहरिभ्यां । पशुमांति । परिसद्मेव पशुमांतिहोता । जागृधुः । निरामिणोरिपवोन्नेषु जागृधुः । पवीतारं । अवंत्यस्य पवीतारमाशवः । सूर्यमुषासमीमहे । अनागास्त्वंसूर्यमुषासमीमहे । सूर्यमितिकिं । दधिक्रांवः प्रथममश्विनोषसं । ईमहइतिकस्मात् । येभिःसूर्य्यमुषसं मंदसानः ।

इति श्री पार्षदव्याख्यायामानं-

दपुरवास्तव्यवज्रटसुतोव्वट कृते प्रातिशाख्यभाष्ये नवमंपटलम् ।

क्रमः ॥ १ ॥

क्रमइत्यधिकारोवेदितव्यः । यदितउर्द्ध्वमनुक्रमिष्यामः ।

द्वाभ्या मभिक्रम्य प्रत्यादायोत्तरं-तयोः । उतरेणोपसंदध्यात्तथा-र्द्धर्च्चंसमापयेत् ॥ २ ॥

द्वाभ्यांपदाभ्यामतिक्रम्यारभ्येत्यर्थः । तयोर्द्वयोरभि-क्रांतयो रुत्तरंपदं प्रत्यादायसंगृहीत्वाताभ्यामुत्तरेण पदेनोपसंदध्यात् । एतेनक्रमेणार्द्धर्चं समापयेत् । पर्जं-न्यायप्र । प्रगायत । गायतदिवः । दिवस्पुत्राय । पुत्रा-यमीढुषे ।

एकवर्ण मनोकारं नतेसुस्मेति-नःपरे । पदेनचव्यवेतंय त्पदंत-च्चव्यवायिच । इं(१)लुप्तान्तांप्लु-तादीनि स्कंभनेनेतिलुप्तवत् । इतोपिच्चतावत्तमः पूर्वेद्वेपदयो-

(१) प्लुतांतमितिगपुस्तकपाठः ।

र्द्वयोः । स्वसारमस्कृतेत्युभे परं-
वीरासएतन । अतीत्यैता न्यव-
वस्यंति ॥ ३ ॥

एकवर्णंपदमेकाक्षरमित्यर्थः । ओकारंवर्जयित्वा । आ-
ऊंइति । इत्येतेपदेअतीत्यावस्यंति । आमंद्रम् । मन्द्रमा-
वरेण्यं । उद्वेति । उदुत्यं । ऊं इत्यूम् । त्यंजातवेदसम् । अ-
नोकारमितिकस्मात् । अभूदो । ओते । ओइत्यो । नते-
सुस्मेतिनःपरे । नतेषत्वभूते सुस्मइत्येतेनःपरेअतीत्याव-
स्यंति । मोषुणः । आसुष्माणः । नतेइतिकस्मात् । प्रसू-
नआयुर्जीवसे । इंद्रसूरीन् कृणुहि स्मानोअद्य । नःपरे-
इतिकस्मात् । मोषुत्वावावनश्चन । त्वंहिष्माच्यावय न्न-
च्युतानि ॥ पदेनचव्यवेतं यत्पदंतच्चव्यवायिच ॥ पदेन-
चव्यवेतंपदं यच्चव्यवैतितेउभेअतीत्यावस्यंति । ईयतेनराच
शंसंदैव्यः ॥ ईं लुप्तान्ताम् । ईमित्येतत्पदंलुप्तांता मती-
त्यावस्यंति । यमीगर्भं । लुप्तांतामितिकस्मात् । समीरे-
भासः । प्लुतादीनि । प्लुतादीनिपदानिचातीत्यावस्यं-
ति । योनिमारैगप । कुरुश्रवण माहणिराजानं ॥ स्कं-
भनेनेति लुप्तवत् ॥ स्कंभनेनेत्येतत्पदंलुप्तवत् अतीत्या-
वस्यन्ति । चित्कंभनेन स्कभीयान् । लुप्तवदिति कस्मात् ।
अयंमहान्महतास्कम्भनेन ॥ इतोषिंचतावर्तमः पूर्वंद्वेपद-
योर्द्वयोः ॥ इतोषिंचत । आवर्तमः । इत्येतयोर्द्वैपदयोः-
पूर्वं पदेअतीत्यावस्यंति । इतोषिंचत । परीतोषिंचत ।
आवर्तमः । उपाआवर्त्तमः ॥ स्वसारमस्कृतइत्युभे ॥ स्व-
सारं । अस्कृत । इत्युभे एतेपदे अतीत्यावस्यंति । निष्कृ-

स्वसारमस्कृतोषसं। परंवीरासएतन। वीरासः। एतन। इत्येतस्यद्वैपदस्यपरम्पदमतीत्यावस्यंति। वीरासएतन। परंवीरासएतनमर्यासः। प्लुतादिप्रभृतीनिच तानिअतीत्य अवस्यंति। शुनश्चिच्छेपंनिदितं। नराशंसंपूषणं। किमर्थमिदमुच्यते। ननु पदेनचव्यवेतं यत्पदं तच्चव्यवायिचेत्येवसिद्धं। नसिध्यति। कथं। क्रमोद्वाभ्यामभिक्रम्येतिप्राप्तावसानानि-हि एकवर्णमनोकारमित्येवमादीनि अवसानादपोह्यंते। तस्मादत्र उभेव्यवायिव्यवेतपदे प्राप्तावसानेतन्नैवस्यात्। इयतेनराचशंसंदैव्यं इति। अन्यत्रनस्यात् एवमर्थमिदमुच्यते। एवमेकेवर्णयंति। अपरेपुनः पदेनचव्यवेतं यत्पदमित्यत्रसर्वेषुसिद्धं इतिमन्यमाना अन्यथावर्णयंति प्लुतादिप्रभृतीनिचेति चकारंवाशब्दस्यार्थेवर्णयंति। प्लुतादिप्रभृतीनिवा अतीत्यावस्यंति। योनिमारैक्। चिस्कंभनेन। वीरासएतन। परीतोषिञ्चत। प्लुतादिप्रभृतीति। प्रभृतिशब्दः प्रकारार्थोद्रष्टव्यः। प्लुतादिप्रकाराणीति किंकृतंभवति। वक्ष्यतिहेतौ अनवसानीयेषु केषुकेषुचित्। अभिक्रमंपूर्वनिमित्तमानि नइति तदिहापिदर्शितं भवति।

पूर्वोत्तरकृतंरूपम्प्रत्यादानावसानयोः। नब्रूयात्॥ ४॥

पूर्वकृतंरूपं प्रत्यादानेनब्रूयात्। उत्तरकृतंरूप मवसानेनब्रूयात्। पूर्वकृतंरूपं। यच्छकरीषु। शकरीषुहस्ता। मोषु। मोइतिमो। सुत्वा। प्रणः।

नइन्द्रो। उत्तरकृतंरूपं। घनेवज्रिन्। घनेवेतिघना-ऽइव। वज्रिञ्छ्नथिहि। अग्नेअच्छ। अच्छावद।

सर्वमेवान्यद्यथासंहितमाचरेत्॥५॥

पूर्वकृताद्रूपादुत्तरकृताच्च यदन्यत्तत्सर्वं यथासंहितं आचरेत्। यथासंहिता विधानेनविहितंतथैवाचरेदित्यर्थः। वाजेषुसासहिः। सासहिभव।

अवगृह्याण्यतिक्रम्य सहेतिक-रणानिच। धक्षिधुक्षिप्रवादौच विकृतादौप्लुतादिच। अन्तः प-दंचयेषांस्यां द्विकारोनन्यकारि-तः। एतानिपरिगृह्णीयात् ॥६॥

अवगृह्याणिद्विखंडानि पूर्वोत्तरपदरूपाणि पदानि-अतीत्य परिगृह्णीयात्। ऋषिभिरीड्यः। ऋषिभिरित्यृषि-ऽभिः। सहेति करणानि च। इतिकरणसहितानिच पदानि अतिक्रम्य परिगृह्णीयात्। इन्द्राग्नी अपात्। इन्द्राग्नी इतीद्राग्नी। धक्षि धुक्षि इत्येतौच प्रवा-दौचविकृतादौसंतौ अतिक्रम्यपरिगृह्णीयात्। अनु-दक्षि दक्षिदावने। धक्षीतिधक्षि। मंदिनंदुक्षन्। दुक्ष-न्नृधे। धुक्षन्निति धुक्षन्। विकृतादौइतिकिं। नौचातं तंधक्षि। धक्ष्यतसं। निधुक्षन्। धुक्षन्वक्षणाभ्यः। प्लु-तादिच पदमतिक्रम्य परिगृह्णीयात्। आरैक्पंथां। अरैगित्यरैक्। मायुक्षातामश्विना। अयुक्षातामित्ययु-

चातां । अंतर्मध्येयेषांपदानां विकार:अनन्यकारित: स्यात्मकारितइत्यर्थ: । तानिचअतिक्रम्य परिगृह्णीयात् । सुषुमायातं । सुसुमेति सुसुम । वाव्रधाना शुभ: । वावृधानेतिववृधाना । अनन्यकारितइतिकिं । अक्रएणं ।

बहुमध्यगतानिच ॥ ७ ॥

बहूनांपदानां मध्यगतानिचयानिपदानि तानिच अतिक्रम्य परिगृह्णीयात् । ईयते नरा वशंसंदैव्यं । नराशंसमितिनराशंसं । चेतिच । शुनश्चिच्छेपंनिदितं । शुन:शेपमितिशुन:शेपं । चिदितिचित् । नरावाशंसं पूषणां । नराशंसमितिनराशंसं । वेतिवा । मोषुणा: । मोइतिमो । स्वितिसु ।

अर्द्धर्चांत्यंच ॥ ८ ॥

अर्द्धर्चांतेवर्त्तमानंच अतीत्यपरिगृह्णीयात् । पुत्राय मीह्लुषे । मीह्लुषइतिमीह्लुषे ।

नाकारं प्रागतोऽननुनासिकं ॥९॥

अननुनासिकरहितमाकारं अर्द्धर्चांत्यात्प्राक् नपरिगृह्णीयात् । आमन्द्रैम । मंद्रैमावरेण्यं । आवरेण्यम । प्रागतइतिकिं । तनुष्वा । एत्या । अननुनासिकमितिकिं । गभीरआँउग्रपुत्रे । एत्या ।

प्रत्यादायैवतं ब्रूयादुत्तरेण पुन: सह ॥ १० ॥

प्रत्यादायतमननुनासिकंश्राकारं पुनरुक्तरेणैव स-
न्दध्यात् । मंद्रमावरेण्यं । आवरेण्यं ।

उपस्थितं सेतिकरणं ॥ ११ ॥

इतिकरणसहितंपदं तदुपस्थितसंज्ञंवेदितव्यं । बाह्व-
इति । उपस्थितसंज्ञायाः प्रयोजनम् । व्ययवध्युपस्थितइति ।

केवलंतु पदंस्थितं ॥ १२ ॥

केवलंतुपदं इतिकरणरहितं स्थितसंज्ञंवेदितव्यं । अ-
ग्निं । स्थितसंज्ञायाःप्रयोजनम् । स्थितस्थितोपस्थितयो-
श्च दृश्यतेपदं यथावदिति ।

तत् स्थितोपस्थितं नाम यतो-
भेश्राह संहिते ॥ १३ ॥

तत्पदंनामस्थितोपस्थितं वेदितव्यं । कतरन्नुतत् ।
उभेस्थितोपस्थितेयत्राहसंहितवक्ता । विभावसोइतिवि-
भाऽवसो । स्थितोपस्थितसंज्ञायाः प्रयोजनम् । स्थित-
स्थितोपस्थितयोश्च दृश्यतेपदंयथावदिति ।

अदृष्टवर्णे प्रथमेचोदकः स्यात्प्र-
दर्शकः । एतदिष्टं ॥ १४ ॥

प्रथमेद्वैपदेपूर्वपदस्यांतिवर्णे अदृष्टे तत्प्रदर्शकः । चोद-
कःस्यात् चोदकःपरिग्रहः इत्यनर्थांतरं । तन्नः । तदि-
तितत् । नोमित्रः । तंनः । तमितितं । तांत्वां । नौद्या-
वापृथिवी । तामितितां । एतत्प्रदर्शनमिष्टं । कस्मादिति

नपठ्यते। इष्टवचनादेवतस्यानित्यत्वंगम्यते।

समासांस्तुपुनर्वचनइंगयेत् ॥१५॥

समासांस्त्ववगृह्याणि पदानितानिच पुनर्वचनेपरिग्रहस्यद्वितीयेवचनेइंगयेत्। अवमानङ्गृह्णीयात्। पुरोजितीभः। पुरोजितीइतिपुरःऽजिती।

इतिपूर्वेषुसंधानं पूर्वैःस्वःस्यादसंहितं। तदवग्रहवद्ब्रूयात् ॥१६॥

इतिपूर्वेषुपदेषु परिग्रहेक्रियमाणेय इतिपूर्वास्तेष् इतिनासंधानात्। पूर्वैराचार्यैःदृष्ट' अस्माकमपिस्वरितीदस्यदमसंहितं स्यात्। आचार्यग्रहणं पूजार्थं। असंहितमितियथेतिकरणांतोनिपातं नप्राप्नुयात्। स्वरितिप्रत्यये तदवग्रहवद्ब्रूयात्। अवग्रहवदिति यथामात्राकालान्तरंस्यात्। स्वरितिस्वः।

संधिर्नार्धर्चयो र्भवेत् ॥ १७ ॥

अस्मिन्क्रमविधाने अर्धर्चयोः संधिर्नभवेत्। केन प्राप्तावयंप्रतिषेध आरभ्यते। दृष्टक्रमत्वा त्समया त्सन्दध्यात्सर्वशः क्रमइतिप्राप्ते।

दृष्टक्रमत्वा त्समया त्संदध्यात्सर्वशःक्रमे। पदेनचपदाभ्यांच प्रागवस्येदतीत्यच ॥ १८ ॥

दृष्टक्रमत्वाद्धेतोः समयात्संदध्यात् सर्वशः क्रमेपदेनच । समयंप्राप्य पदेनावस्येत् । समयमतीत्यपदाभ्यामवस्येत् । प्रप्लवः । प्रप्रेतिप्रऽप्र । वस्विष्टभ्रमिषं संदद्दीरायेंदव । योनिष्टइंद्रसदने अकारि । अकारितमान्नभिः पुरुहूत । दृष्टक्रमत्वादिति हेतुसामान्येसत्यपि । अग्नेवयं प्रथमस्यामृतानामित्येवमादीनामनुदृष्टानां सर्वशःसंदध्यादिति यदेतत्तन्नोपपद्यते । कस्मात् । समयसंज्ञायाअभावात् ।

नकारस्योष्मवद्वृत्तं प्लुतोपाचरितेनतिः । प्रश्लेषश्चप्रगृह्यस्य प्रकृत्यास्युःपरिग्रहे ॥ १६ ॥

नकारस्ययदूष्मवद्वृत्तं प्लुतश्च उपाचरितश्च नतिश्च प्रश्लेषश्च प्रगृह्यस्ययः ॥ एतानिसर्वाणि प्रकृत्याभवंति परिग्रहेक्रियमाणे । नकारस्योष्मवद्वृत्तं अस्माँअस्माँइत् । अस्मानस्मानित्यस्मान्ऽअस्मान् । अभीशूँरिवसारथिः । अभीशूनिवेत्यभीशून्ऽइव । साह्वांश्चिकित्वान् । साह्वानितिसाऽह्वान् । विभ्राजमानाँश्चमसान् । विभ्राजमानानिति विऽभ्राजमानान् । आवदंस्त्वम् । आवदन्नित्याऽवदन् । स्वतवाँः पायुः । स्वतवानितिस्वऽतवान् । प्लुतः मद्यमद्यूरृणाहि । मद्यमद्वितिमद्युऽमद्यु । उपाचरितः ज्योतिष्कृदसि । ज्योतिःकृदितिज्योतिःऽकृत् । नतिःसुषुमायातं । सुसुमेति सुऽसुम । पितृयाणंद्युमत् । पितृयानमिति पितृऽयानं । प्रगृह्यस्यप्रश्लेषः । दम्पतीवक्रतुविदा । दंपतीइवेति दंपतीऽइव ।

प्रगृह्यस्येतिकिं । श्वघ्नीवयः । श्वघ्नीवेति श्वघ्नीइव ।

शौद्धाक्षरा गमोऽपैति ॥ २० ॥

शौद्धाक्षराणां संधीनां आगमोयउक्तः सअपैतिपरिग्रहे क्रियमाणे । पुरुश्चंद्रं यजतं । पुरुचंद्रमिति पुरुऽचंद्रं । वनर्षदो वायवः । वनसदइति वनऽसदः ।

न्यायंयांत्युत्तरेचयः । रिफिता-न्यूष्मणोघोषेदूभावःस्वधितीवच॥२१॥

न्यायंयांतिप्रकृतिंगच्छन्तीत्यर्थः । उत्तरे चयः संधयः परिग्रहेक्रियमाणे रिफितानिचऊष्मणोयान्यघोषे प्रत्यये दूभावः स्वधितीवेतिच पदं । अघोषेरिफितानि । स्वश्चक्षारथिनः । स्वश्चचक्षाइतिस्वः ऽ चक्षाः । धूर्षदं वनर्षदं । धूःसदमितिधूः सदं । स्वर्पतिंयत् । स्वःपतिर्मिति स्वःऽपतिं । दूभावः । दूणाशंसख्यं । दुर्नशमिति दुःऽनशं । जनस्यदूळ्यः । दुर्ध्यं १ इतिदुःऽध्यः । दूळभोरथः । दुर्द्दभइति दुःऽदभः । स्वधितीवरीयते । स्वधितिरिवेतिस्वधितिःऽइव । अघोषइतिकिं । स्वर्जितंमहि । स्वर्जितमितिस्वःऽजितं । अपरे इदंसूत्रं योगविभागेन वर्णयंति । न्यायंयांत्युत्तरेचयः ॥ शौद्धाक्षरागमादुत्तरेचयःसंधयः प्रकृतिंयांति परिग्रहेक्रियमाणे । कतरेचयः । जुगुक्षतइति धक्षिधुक्षि प्रवादोव नजुगुक्षतः । जुघुक्षतइतिजुघुक्षतः । अनुदक्षि । दक्षिदावने । धक्षीतिधक्षि । दुक्षन्दधे । धुक्षन्निति धुक्षन् । योगविभागाद्धतेपरिग्रहे एतेषांप्रकृतिभावो नसिध्यति । यो-

गविभागे ह्यसति । उत्तरेवंथ इतिगृह्णामनर्थकंभवति । रिफितान्यूष्मणोघोषे द्रूभावः स्वधितीवचेति यथोक्त-मेवेति ।

इति श्री पार्षदव्याख्यायां मानंद-
पुरवास्तव्यवज्रटपुत्रोव्वटकृते
प्रातिशाख्यभाष्ये क्रमपट-
लंदशमंसमाप्तम् ।

अथार्षलोपेन यदाह सक्रमः
समानकालं पदसंहितं द्वयोः ॥१॥

अथार्षीः संहितायाः अलोपेन द्वयोःपदसंहिते ते-पपदे तयोश्चसंहितो समानकालं तुल्यकालं यदाह-वक्तासक्रमोधिकृतोवेदितव्यः । अग्निमीले । ईलेपुरो-हितम् । समानकालंपदसंहितन्द्वयोरितिविधिः स्वरानु-स्वारोपहितो द्विरुच्यते संयोगादिः सक्रमइतिमा-भूदिति ।

अथोबहूनामविलोपकारणा त्प-
रैरवस्यंत्यतिगम्यकानिचित् ॥२॥

अपिचेद्बहूनांपदानां आर्षोअविलोपार्थं क्रमोभवती-तिवेदितव्यः । तत्रपरैःपदै रवस्यन्ति । अतिगम्यकानि-चित्पदानि । तानिपदान्युत्तरत्रोदाहरिष्यामः ।

अपृक्तमेकाक्षर मद्वियोनि यत्त-दानुनासिक्यभयादतीयते ॥३॥

अपृक्त मव्यंजनमेकाक्षरमद्वियोन्यसंध्यक्षरं यत्तत्पद-मनुनासिक्यभयादतीयते । अष्टावाद्यानवसाने प्रगृह्या-नाचार्या आहुरनुनासिका न्स्वरानितितन्माभूदिति । मंद्रमावरेण्यं । उइ ति । अपृक्तमितिकिं । दुहितुराः । एकाक्षरग्रहणं पदविशेषणं । अपृक्तमेकाक्षरं पदमव-सानीयमिति । इतरथाह्यक्षरं विशिष्यते । अपृक्तमद्वि-योनि यदक्षरं तदंतमनवसानीयमिति । अत्रकोदोषः । शमीध्वमध्रिगा उइति । अवसानंनस्यात् । शमीगाव-इतितु वृत्तौ । अद्वियोनीतिकिं । अभूदो ।

नतंचपूर्वेण परस्यकारणं नतेः परस्योभय हेतुसंग्रहात् ॥ ४ ॥

नतंचपूर्वेण पदेनपरस्य च नतेर्यत्कारणं तत्पदमनव-सानीयंभवति । किंकारणं परस्यपदस्य उभयहेतुसंग्रहार्थ-म् । मोषुणाइत्यत्र स्ववह्वक्षरेणेति नामिनिमित्तंषत्वं मो-षुणाइत्यत्र नतेसुष्मइतिषत्वनिमित्तं णत्वं नाम्यभावेषत्वं नस्यात् । षत्वाभावेणत्वं च नस्यात् । सविलोपः अतउ-भयहेतुसंग्रहार्थं अतीयते । मोषुणः आसुष्माणः ।

परीत इत्यक्षरमेतयोर्द्वयोः प-रंहिपूर्वोनमतीत्यतीयते ॥ ५ ॥

परि इतः इत्येतयोर्द्वयोः पदयोः परम्पदं अनव-सानीयंभवति । किंकारणं । अनवसानीयात्परं सिं-चतेतिपदं व्यवहितमपिपूर्वंपरीतिपदं नमयतीति । परीतोषिंचत ।

ततोपरे संध्यमवेच्चयकारणं त-दर्थजंद्विक्रमम चकुर्वते ॥ ६ ॥

ततः तेभ्यः अपरआचार्याः अस्यामागमवस्थायां सं-धिजंकारणमवेच्य । किंकारणं । इतोषिंचतेत्योत्वनि-पातनं । तदर्थमेव षत्वार्थमेव ओत्वं मन्यमानाः द्विक्रम-मचकुर्वते । परीतः । इतोषिंचत ।

तमः परं रेफनिमित्तसंशयात्त-थावरित्येतदपोद्यतेपदम् ॥ ७ ॥

तमःपरं आवरित्येतत्पदं तथा यथा पूर्वोक्तमवसा-नादपोद्यते अपनीयते । किंकारणं रेफनिमित्त संश-यात् । नहिविज्ञायते पूर्वेणपदांतेन उत्तरेणवापदादि-ना रेफोभवतीति । अतउभयहेतुसंग्रहार्थं मपनीय-ते । उषाआवर्त्तमः ।

अदोपितोसोचिदुषर्वसूयवो न-धर्चिधुक्षोदयपिचातियंतिकिम्॥८॥

यदि आवरित्येतत्पदं रेफनिमित्तसंशया दनवसा-नीयं भवति । सांशयिकनिमित्तानि । अदोपितो । सो-

चित्। उषर्वँसूयवः। इतीमानिपदानि धन्विधन्वीत्ये-
तौच प्रवादौ किंकारणं नातियंति इमान्यपिहि
तेन तुल्यानि। सत्यं। क्रमशास्त्रे अनवसानीये अन-
नुगृहीतानिइमानि तस्मान्नातियंति। तत्रगृहीतानां-
मिच हेतुरुच्यते।

स्वसारमित्येतदपोद्यतेपदं परः
सकारोपज(१)नोऽकृतेतिच। नि-
रस्कृतेतिह्युपसर्गकारित स्तद-
न्वयादाचरितंतुपंचभिः॥ ९॥

स्वसारमित्येतत्पदं अवसानादपोद्यते। अकृतेतिच
परंपद मपोद्यते। किंकारणं। परःसकारोह्युपजनः।
सकारागमइत्यर्थः। निरस्कृतेत्युपसर्गकारितः तदन्व-
यात् उपसर्गान्वयात् पंचभिरेवपदैराचरितं क्रमंविद्यात्
आचार्यैः। निरुस्वसारमस्कृतोषसं।

सहेतिचेमेतिचरक्तसंहितं गु-
णागमादेतनभावचेतन। पदं-
चचास्कंभचिदित्यतः परं प्लु-
तादिचैतानिनिमित्तसंश्रयात्॥१०॥

सहेतिचेम् इतिकारणयुक्तं ईमित्येतत्पदं लुप्तम-
कारमनवसानीयं भवति। किंकारणं निमित्तसं-

(१) नोस्कृतेतिचेति बहुपुस्तकपाठः।

शयात्। नहिविज्ञायते पूर्वेणवापदान्तेन उतरेणवापदादिनामकारस्यलोपोभवती त्यतउभयहेतु संग्रहार्थमतीयते। यमीगर्भं। एतिचरक्त संहितं आदृत्येतत्पदं रक्तसंहितं यत्तत् अनवसानीयं भवति। किं कारणमिति आकारस्यागोभवतीति। अतउभयगतहेतु संग्रहार्थं। अभ्नआँअपोवृणाना वितनोति। गुणागमादेतन भाविचेतन। गुणागमादेकारागमा देतनभूतं इतन इत्येतत्पदं अनवसानीयंभवति। किंकारणमिति गुणागमोभवतीति अतउभयगत संशयः। वीरास एतनमर्यासः। पदञ्चचास्कंभचिदित्यतः परं। चास्कंभचिदित्यस्माद्वैपदात्परं स्कंभनेनेतिचपदं अनवसानीयं। किंकारणं तेननिमित्तेन सकारस्यलोपोभवती त्युभयगतः संशयः। चित्कंभनेनस्कभीयान्। प्लुतादिच। प्लुतादिचपदं योनिमारैगित्येवमादि अनवसानीयंभवति। प्लुतादिप्रभृतीनिचेत्यत्र गर्भयोनिमारैगप। अत्राकारागमः पूर्ववत्संशयितः।

द्वाभिक्रमंपूर्वनिमित्तमानिन स्त्रिपूत्तमेष्वाहुरनंतरंहितत्॥११॥

द्वाभ्यांपदाभ्या मभिक्रम्यगच्छंति उत्तमेषु त्रिषुनिमित्तसंशयेषुअनवसानीयात्पूर्वंपदंनिमित्तंमन्यंते। किंकारणं। अनंतरंहि तत्पूर्वपदं गुणागमःसकारलोपश्च दीर्घत्वंच त्रयाणांभवतीति। वीरासएतन। चित्कंभनेन। योनिमारैक्।

अनन्तरंत्वेवचतुर्थषष्ठयोः परं-
कथंतच्चनह्यभिक्रमं ॥ १२ ॥

अनन्तरन्तु पुनश्चतुर्थषष्ठयो रनवसानीययोः । उ-
पाषावर्त्तमः । यमीगर्भमित्येतयोः परंपदं निमित्तंभ-
वितुमर्हति । पूर्वनिमित्तमानिनां हेतुसामान्यात् । कथं
तच्चते पूर्वनिमित्तमानिनः ह्यभिक्रमंनकुर्वन्त्येवंस्थितेपि
यदिचतुर्थषष्ठयो र्ह्यभिक्रमं नकुर्वंति त्रिषूत्तमेष्वपि न-
कर्त्तव्यं । अथउत्तमेषु कुर्वन्ति चतुर्थषष्ठयोः कर्त्तव्यंउ-
भयत्वापिहिविकारहेतुरानंतर्यमेव ।

अनानुपूर्व्ये पदसंध्यदर्शना त्प-
दव्यवेतं च पदव्यवायिच ॥ १३ ॥

अनानुपूर्व्येसंहिते क्रमेक्रियमाणे पदेनयद्व्यवेतं
यच्चव्यवैतिते उभे अनवसानीये भवतः किंकारणं प-
दसंध्यदर्शनात् । शुनःशेपं चिदित्येतयोः पदयो रन्यो-
न्येनसह संधिरदृष्टो भवति । शुनश्चिच्छेपंनिदितं ।

ततोपरेद्विक्रममाहुराश्रया त्कृ-
ताविलुप्तात्वहि वर्णसंहिता ॥१४॥

ततोपरेआचार्याः अस्यामवस्थायां द्विक्रममिच्छ-
न्ति । किंकारणं आश्रयाल्लक्षणात् कृताहि अतयवि-
लोपिनवर्णानां वर्णैः सहसंहिताभवतीति । शुनद्दूत्यत्र-
विसर्जनीयः चितिप्रत्ययेअघोषेरेफपरेफोचोष्माणां स्पर्श-

उत्तरइतिशकारमापन्नः। चिदित्यत्र तकारः शेपप्रत्यये तालव्येघोषउदये चकारमापन्नः। सर्वैः प्रथमैरुपधीयमानः शकारः शाकल्यपितुः छकारमितिछकारमापन्नः। शुनश्चिच्छेपमित्यत्रमकारः पदान्तेवर्तमानः नकारेप्रत्यये। विस्थानेस्पर्शउदयेमकारः सर्वेषामेवोदयस्योत्तमःस्वमिति नकारमापन्नः। शुनश्चिच्छेपन्निदितं।

पदानुपूर्व्येणासपूर्वआसत स्ततोव्यवेतंचसहव्यवायिच॥ १५॥

पदानामानुपूर्व्येण सपूर्वेविद्यमानपूर्वे अनानुपूर्व्येसंहिते अर्द्धर्चस्यपूर्वेद्वैपदशः क्रमोवक्तव्यः आसत अत्रानुपूर्वसंहितायां। हाजना। जनायातयन् यातयन्नन्तः। अंतरीयते। किमर्थमिदमुच्यते। ननुक्रमोद्वाभ्यामभिक्रम्येत्येवसिद्धं। नसिध्यति। ईयते इत्येतस्य नराइत्येतेनपदैकदेशेनसह संधिर्दृष्टः। नराशंसमित्येतेनपदेन सह संधिरदृष्टः। तदापदसंध्यदर्शनात् ईयतेइत्येतस्य पदस्य अनवसानीयता प्राप्नोति सामाभूदित्युच्यते। ततोव्यवेतञ्चपदं यच्चव्यवैति तेउभे सहवक्तव्ये। केनसहवक्तव्यमित्येताभ्यांसह। ईयते नराचशंसंदैव्यम् एवमेके। अपरेपुनरन्यथा ईयतइत्येतस्य अनवसानीयता नैवप्राप्नोति। कथं पदैकदेशेनवा कृत्स्नेनवा तदसन्धिर्दृष्टोभवति। किमर्थंतर्हि इदमुच्यते। ततोव्यवेतंचसहव्यवायिचेत्येवमाद्यपूर्वविधिः सचानुक्तः पुनरुच्यते।

ततोनिराहेतरयोश्चतेपदे ततो-व्यवेतेनपरस्यसंहिता ॥ १६ ॥

ततः अस्यामवस्थायां निराहवक्तापरिग्रहेणायोजयतीत्यर्थः। तेपदेकृतसंहित्ते व्यवेतंचयच्चव्यवेति नराशंतमितिनराशंसं। चेतिच। इतरयोश्चकतरयोः अविद्यमानपूर्वयोः तेपदेनिराह। शुनश्चिच्छेपंनिदितं। शुनःशेपमितिशुनः शेपम् चिदितिचित्। नरावाशंसंपूषणं। नाराशंसमिति नराशंसं। वेतिवा। ततः अव्यवेतेनपदेन परस्यसंहिताकर्त्तव्या। दैव्यञ्चनिदितंसहस्रात् पूषणमगो ह्यम्। असंदिग्धार्थमिदमाचार्येण विस्तरेणोक्तं।

अनंतरेत्रिक्रमकारणेयदि त्रिभि-स्त्रगार्ग्यःपुनरेवचत्रिभिः ॥ १७ ॥

अनंतरे ऽव्यवहिते त्रिक्रमयोः कारणेनिमित्तेयदिभवतः। तदाप्रथमतः त्रिभिः पदैः क्रमंब्रूयात्। पुनः त्रयाणांमध्यमंपदं प्रत्यादाय पुनरेवच त्रिभिः किंकारणमेव मपिनिमित्तिनामविलोपो भवतीतिगार्ग्यो मन्यते। उदूषु। ऊषुणः।

त्रिसङ्क्रमेपञ्चभि राष्र्यनुग्रहः ॥१८॥

अस्मिन्निमित्तनैमित्तिनां त्रयाणांनामिषत्वणत्वानां सङ्क्रमेपञ्चक्रमेण भाष्यौअविलोपोभवतीति मन्यन्ते एकेआचार्याः। किंकारणमुक्तंहि उदूषुणइत्यत्र नाम-

निमित्तंषत्वं षत्वनिमित्तंणत्वं । नाम्यभावेषत्वं नस्यात्। षत्वाभावेणत्वं नस्यात्। सविलोपइतिन इत्येतस्यानवसानीयत्वं कस्मात्। नकारस्योत्तरपदेन प्रत्यादाने णोवसोइतिसह संधिरदृष्टोभवतीति । उदूषणोवसो ।

चतुःक्रमस्त्वाचरितोत्रशाकलैः ॥१९॥

एवं पक्षान्तरगमनेष्वस्मिंस्त्रिसंगमे शाकलाश्चतुःक्रम माचरन्ति । तुशब्दःपक्षान्तरनिवृत्त्यर्थः । उदूषुणः ।

अलोपभावादपरेवहुक्रमं प्रतिस्वमार्षीतिनकुर्वतेक्वचित् ॥ २० ॥

अलोपभावा दार्ष्याअलोपस्या भावात् अपरेआचार्योवहुक्रमंक्वचिदपि नकुर्वते । यदिवहुक्रमो नक्रियते निमित्तनैमित्तिकयोगे कथमार्ष्या अलोपोभवति । पदांतस्यपदादिना सन्धौक्रियमाणे लोपागमविकाराः प्रतिस्वम्भवति । द्वयोर्द्वयोः पदयोरार्ष्याअलोपोभवति । प्रतिस्वमार्षीभवतीति । मोषु । सुनः ।

असर्वशस्त्रिप्रभृतिष्वनेकशः स्मरन्तिसंख्यानियमेन शाकलं ॥ २१ ॥

प्रतिस्वमार्षीतियदुक्तं तदसर्वशः नसर्वत्रयुज्यत इत्यर्थः । कथंयत्रपदांतपदाद्यो रन्योन्यंप्रतिनिमित्तत्वं तत्रयुक्तं । तन्नः । नोमित्रः इत्यादौ । यत्रतुपदाभ्यां पूर्वपदं विकारस्यनिमित्तंभवति तत्रनयुक्तं त्रिप्रभृतिषुपदेषु । मोषुणइत्यत्रनामि निमित्तंषत्वं स्यात् । यथा-

पदं संधिमपेतहेतुषु इतिवच्यमाणत्वात् सविलोपङ्गत्युक्तं। तस्मादनेकशः वहवःस्मरंति । इछंत्याचार्याः। संख्यानियमेन त्रिःक्रमचतुः क्रमंपञ्चक्रमा इति। एतेन संख्यानियमेन शाकलविधानं। मोषुणः । उदूषुणः। निरुस्वसार मस्कृतोषसं।

अयावनेपूर्वविधानमाचरेत् ॥ २२॥

अयावने अमिश्रणे । किमुक्तंभवति। यथाक्रममप्राप्ताभ्यां पदाभ्यां पूर्वंपदंनिमित्तंनभवति तत्रेत्युक्तंभवति । पूर्वविधानमाचरेदितिद्वाभ्यांक्रममाचरेदित्यर्थः। अग्निमीले । ईलेपुरोहितं यत्रयत्र यावनं तत्रतत्र वक्रुक्रममाचरेत्। मोषुणइति।

यथापदं संधिमपेतहेतुषु ॥ २३॥

यथापदंसंधिंकुर्यात्। अपेतहेतुषु। प्रणः। न इन्दो। प्रशब्दोणत्वहेतु स्तस्यापाये उत्तरेणसहप्रत्यादाने क्रियमाणेनत्व विलोपसंशयनिवृत्त्यर्थं ग्रहणं नइंदो।

अथोपदाभ्यां समयंपदेनच क्रमेष्ववस्येदतिगम्यसंदधत् ॥२४॥

अथोपदाभ्यां समयमतिक्रम्यावस्येत् । संदधत्तथासमयंपदेन। किंपुनः कारणं । समयातिक्रमणे दृष्टक्रमत्वादित्युक्तं क्रमशास्त्रेएव । किमर्थंपुनर्द्वाभ्यामतिक्रम्यावसानं। अदृष्टक्रमत्वादितिवक्तव्यं । एकेनकस्मा-

त्संदधदवस्यति। संध्यर्थमितिवक्तव्यं। त्वांह। इ-
त्यदिन्द्राणंसातौ हवामहे। क्रमेष्वितिग्रहणा त्वाद-
व्यवस्थायां समयोत्तरपदद्वयांते वसानंनस्यात्। त्वां-
हत्यदिन्द्राणंसाताविल्यादिषु। यच्चिद्धिसत्यसोमपा इत्या-
दिषु समयोत्तरपदद्वयांते वसानंस्यादेव। पादलक्षण-
वशात्।

सहेतिकाराणि समासमंतभा
ग्बहुक्रमेमध्यगतानि यानिच।
तृतीयतांगच्छतियस्यसोष्मवा-
ननन्ययोगंविकृतंप्लुतादिषु। अ-
तीत्यतेषांपदतांप्रदर्शयेत् ॥२५॥

सहेतिकाराणि इति करणयुक्तानि। समासं
अवग्रह्याणि। अंतभाक् अर्धर्चान्तंयत्पदं भजते। बहुक्रमे-
मध्यगतानि यानिचत्रिक्रमप्रभृतिषु बहुक्रमेषुयानिमध्य-
गतानि पदानि यानिच। तृतीयतांगच्छतियस्य सोष्मवान्।
जुगुक्षतोदुदुक्षन्नित्येवमादितेषु सोष्माधकारश्चतुर्थः। सच-
वर्गतृतीयतांदकारमापद्यते। तत्। अनन्ययोगंविकृतं अ-
नन्यकृतो यस्यविकारआत्मकारित इत्यर्थः। प्लुतादी-
निचपदानियोनिमारैगित्येवमादीनि। तेषांपदानांउ-
त्तरेण सह प्रत्यादानंकृत्वा यापदेप्रकृतिर्दृष्टातं दर्श-
येत्। केनपरिग्रहेण किंकारणं। स्तइतिस्तः। स्वि-
तिसु। सुइत्यत्र युग्मान्तस्थादंतमूलीयपूर्वैरिति परिग्र-

स्यद्वितीयेषत्वप्रसंगः समाभूदिति । समासइति । दुर्हणोइतिदुः ऽहनो । इत्यत्र ऋकाररेफषकारानकारमिति परिगृह्यस्यपूर्ववचने णत्वप्रसंगः समाभूदिति । अंतभाक् । महान्हिषः । सइतिसः । इत्यत्रयुग्मान्तस्थेति पूर्ववत् । बहुक्रमेमध्यगतानियानि । मोषुणः इत्यत्रपूर्ववत् तृतीयतांगच्छति यस्य सोष्मवान् । जुघुक्षतइति जुघुक्षतइत्यत्र परिगृह्यस्यसंहितावत्पूर्ववचनं पदवदुत्तरमिति परिगृह्यस्यपूर्ववचने तृतीयत्वप्रसंगः समाभूदिति । अनन्ययोगंविकृतं । सुसुमेतिसुसुम । इत्यत्रपरिगृह्यस्य संहितावत्पूर्ववचनेषत्वप्रसङ्गः समाभूदिति । प्लुतादि । योनिमारैगित्येवमादिषु । अरैगित्यरैगित्यत्रपूर्ववचनेदीर्घत्वप्रसंगः समाभूदिति । अस्यैवापरायोजना । अतीत्यतेषांपदतां प्रदर्शयेदिति । सहेतिकाराणीत्येवमादीन्यतिक्रम्य परिग्रहेण तेषांपदानांपदतां प्रदर्शयेत् । किंकारणं । नहिपरिग्रहादृते तेषांपदतादृश्यते । सहेतिकारेषु तावदुस्थितांतत्प्रदर्शनार्थंच । इन्द्राग्नीतपंति । इंद्राग्नीइतीन्द्राग्नी । प्रगृह्यप्रदर्शनार्थंच । प्रातःसोमं । प्रातरितिप्रातः । रेफप्रदर्शनार्थंच । समासेष्ववग्रहप्रदर्शनार्थं च । पुरोहितं यज्ञस्य । पुरोहितमितिपुरः ऽहितं । अंतभाग्त्त्वर्द्धचांतख्यापनार्थं । अगोचित्तरथावधीः । अवधीरित्यवधीः । पदादिप्रदर्शनार्थं च । बहुक्रमेषुमध्यगतेषु पदवद्भाग प्रदर्शनार्थं । निरुस्वसार मस्कृतोषसं । ऊँइत्यूँ । स्वसारमितिस्वसारं । अकृतेत्यकृत । तृतीयतांगच्छति यस्यसोष्मवानिति पृथग्ग्रहणमनर्थकं । अनन्ययोगं विकृतमित्येवमेवसिद्धत्वात् । नानर्थ

र्थं । परिग्रहस्य उभयोरपि वचनयोः पदत्वप्रदर्शनार्थं । दक्षुषःकृष्णाजंहसः । धक्षुषइतिधक्षुषः । किमुच्यतेउभयोरपिवचनयोः पदत्वप्रदर्शनार्थं पृथग्ग्रहणमिति । अन्येष्वप्यनन्ययोगविकृतेषु उभयोरपिवचनयोः पदत्वंप्रदृश्यते । सत्यं । नकारलोपोऽसरभावमानयेदित्येवमादि वचनात् यत्रयत्रवचनं नास्ति तत्रतत्रपरिग्रहस्य पूर्ववचने विकारोभवत्येव । यथारजेषितमितिरजः ऽइषितं । अनन्ययोगविकृतेषुप्रकारःपदत्वप्रदर्शनार्थमेव । सुषुमायातं । सुसुमेतिसुसुम । प्लुतादिषु पदत्वप्रदर्शनार्थमेव । आरैक्पंथां । अरैगित्यरैक् ।

क्वतेतुगार्ग्यस्य पुनस्त्वाभिक्रमे॥२६॥

गार्ग्यस्याचार्यस्य पक्षे त्विभिस्त्वगार्ग्यःपुनरेवच त्विभिरिति पुनःस्त्यभिक्रमेक्ते एवंपदतां प्रदर्शयेत् । उदूषु । ऊषुणः । ऊंइत्यूँ । स्वितिसु ।

अदृष्टवर्णोप्रथमेप्रदर्शनं स्मरंतितत्त्वतनिराहचोदकः ॥ २७ ॥

प्रथमेद्वेपदे पूर्वपदस्यांत्यवर्णो अदृष्टेतस्यप्रदर्शनमाचार्याः स्मरंतिइच्छंति । तत्प्रदर्शनं निराहेतिप्रवदतिचोदकःपरिग्रहः । किंकारणम् । पदांतसंशयनिवृत्यर्थं । तान्त्वामिस्यत्र अर्द्धर्चायेद्वेपदे नज्ञायते नकारांतंवा पदमकारांतंवा तस्मात्परिगृह्णन्ति । तान्त्वम् । तामितितां ।

पदंयदाकेवलमाह सास्थितिः॥२८॥

पदंकेवलमनितिकरणं यदाऽऽहवक्ता सास्थितिरिति- वेदितव्या । संज्ञाकरणं स्थित्यभिक्रमार्थं । तान्नः । तामितिताम् ।

यदेतिकारांत मुपस्थितंतदा॥२९॥

इतिकरणांतं यत्पदंआहवक्ता तत्पदमुपस्थितसंज्ञं वेदितव्यं । संज्ञाकरणं उपस्थितेनाभिक्रमार्थं । इंद्राग्नीइति । तामिति ।

अथोविपर्यस्यसमस्यचाहते य- दास्थितोपस्थितमाचरंत्युत॥३०॥

अथोतेपदे स्थित्युपस्थिते विपर्यस्यितेविपर्यस्योपस्थितं तत्पूर्वंकृत्वास्थितंपश्चात् समस्यच यदाऽऽहवक्ता तत्पदंस्थितोपस्थित संज्ञं वेदितव्यम् । संज्ञाकरणं स्थितोपस्थितेनाभिक्रमार्थं । विभावसोइतिविभाऽवसो । तान्नः । तामितितां । आचरंत्युत । एवंस्थित्युपस्थितस्थितोपस्थितानां अन्यतमेन पदप्रदर्शनमाचरंति ।

पुनर्ब्रुवं स्तचसमासमिंगयेत् ॥३१॥

तत्रस्थितोपस्थिते क्रियमाणे पुनर्ब्रुवन्वक्ता समासमवगृह्णीयात् । पुरोहितमितिपुरः ऽहितं । अतोऽत्यतेषांपदतां प्रदर्शयेत् इत्येवंसिद्धे इदंवचनंपरिग्रहस्य पूर्ववचने अवग्रहप्रतिषेधार्थम् ।

स्वरित्त्यतोन्येषुतु संधिमाचरेत्।
अवग्रहस्येवहिकालधारणा प-
रिग्रहेस्तीत्युपधेत्यनुस्मृता ॥३२॥

तस्मिन्नेवचस्थितोपस्थिते स्वरित्येतत्पदंवर्जयित्वा न्येषुपदेषु इतिकरणात्पदेषुसत्सुइतिनातेषां यथोक्तं संधिंकुर्यात्। औवंभृगुवदित्यौवंभृगुऽवत्। इंद्राग्नीइती-न्द्राग्नी। स्वरित्यतोन्येष्वितिकस्मात्। स्वरित्येतस्यहि पदस्य अवग्रहस्येवहिमावाकालः। कालधारणापरिग्रहे इत्युपधास्तीतिपूर्वाशाकलैः अनुस्मृता। आचार्यग्रहणं पूजार्थं। स्व रितिस्वः। क्रमशास्त्रएवहेतुरुक्तः। इति पूर्वेषु संधानं पूर्वैरिति

अभिक्रमेतोभयतोनुसंहितं त-
तोस्यपश्चात्पदतां प्रदर्शयेत्।
यथापदंवान्यतरेणसंदध त्त्रिषू-
त्तमेष्वेतदलोपसंभवात् ॥ ३३ ॥

अलोपसंभवदर्शनात् अथवाअभिक्रमंकुर्यादुभयतः पूर्वेणच परेणअनुसंहितं ततः पश्चादस्यपदस्य पदतां प्रदर्शयेत्। क्व चित् त्रिषूत्तमेषु निमित्तसंशयेषु निमित्तहेतोः एवमप्यलोपः संभवति। वीरासएतन। एतनमर्यासः। इतनेतीतन। चित्कंभनेन। स्कंभनेनस्कभीयान्। स्कं-

भनेनेतिस्कंभनेन। योनिमारैक्। आरैगप। अरैगित्यरैक्। यथापदंवान्यतरेण पदेन पूर्वेणापरेणच सह संदधत् क्रमंब्रूयात्। वीरासएतन। एतनमर्यासः। इतनेतीतन। चित्स्कंभनेन। स्कंभनेनस्कभीयान्। स्कंभनेनेतिस्कंभनेन। योनिमारैक्। आरैगप। एवमप्यलोपः संभवति। द्वाविमौपक्षौ। उभयतोनुसंहितमितिच। यथापदं वान्यतरेणेतिच। पदयोः कोभिप्रायः। अज्ञायमानेविकारनिमित्ते अन्यतरयोगेविकारोभवतीति पूर्वस्याभिप्रायः। अन्यतरवचनादन्यतरनिमित्तं भवितुमर्हतीति परस्य एवमेकेवर्णयंति। अपरे पुनः निवृत्तत्वात् निमित्तसंशयाधिकारस्यविवृत्तमेष्वितिप्रकृतानामेवसहेतिकाराणीत्येतेषांविवृत्तमेषु तृतीयतांगच्छतियस्यसोष्मवानित्येवमादिषुवर्णयंति। पत्मन्दचुषः। दचुषः कृष्णांजंहसः। धचुषइतिधचुषः। वरुणोमामहंतां। मामहंतामदितिः। ममहंतामिति ममहंतां। योनिमारैक्। आरैगप। अरैगित्यरैक्। पक्षयोः पूर्वोत्तरयोः अतीत्यतेषां पदतांप्रदर्शयेत्। इत्येवंसिद्धत्वाद्विग्रहणमनर्थकं। नानर्थकं। यथापदंवा अन्यतरेणसंदधदित्यपूर्वार्थविधिः। सउक्तोप्यर्थः पुनः कीर्त्यते। पत्मन्दचुषः। धचुषः कृष्णांजंहसः। वरुणोमामहन्ताम। मामहंतामदितिः। योनिमारैक्। आरैगप। यदवशिष्टं तत्पूर्ववत् द्रष्टव्यम्।

अरक्तसंध्येत्यपवाद्यतेपदं पुनस्तदुक्त्वाध्यवसायपूर्ववत्॥ ३४॥

अरक्तसंधिश्चाइत्येतत्पदमपवाद्यते। कस्मात्। परिग्रहात्। कस्यहेतोः। वङ्क्रमेमध्यगतानि यानिचेतिपरिग्रहोऽस्यमाभूदिति। कथंतर्हिवक्तव्यं। पुनस्तत्पदं उक्ता। कतरत्। आइत्येतत्पूर्ववत्परेण पदेनाध्यवसानंकृत्वा क्रमेण। मंद्रमावरेण्य। अरक्तसंधीतिकस्मात्। अभ्रआँ अपः।

तथायद्दक्षोपनतेबहुक्रमे क्रमेतदस्यैकपदानिनिःसृजेत्॥ ३५॥

तथाकथं। यथाआकारस्यपदप्रदर्शनार्थं मप्रत्यादानंमुक्तं। पूर्ववदध्यवसानं। यद्दक्षोपनतेबहुक्रमे तस्य बहुक्रमस्यैकैकं पदं निःसृजेत्। अपनयश्चवक्ता क्रमेत। कस्यहेतो र्यथासर्वपदांताः स्वराश्चसार्थंदृष्टाः स्युरिति। आत्वेतानि। आइत। एत। इतानि। निमित्तनैमित्तिकप्रसङ्गेन योबहुक्रमः क्रमशास्त्रेषु नाम्नातः सयद्दक्षोपनतः। यथाआत्वेतानि इत्यत्रतुइति द्वाभ्यामवसानेक्रियमाणे नकारस्यद्वित्वाभावा त्तदनवसानीयं भवति। अनुनासिकभयात्तुटतीयं। दीर्घभावार्थंचतुर्थम्।

नकारलोपोष्मरभावमानयेदपेतरागांप्रकृतिंपरिग्रहे॥ ३६॥

नकारस्यखलुलोपभावंचऊष्मभावंच। अपेतरागांरागवर्जितां प्रकृतिमानयेत्। परिग्रहेक्रियमाणे। कस्यहेतोः। पदप्रदर्शनार्थं। दृष्टाह्निलोपोष्मरभावः। द्विप-

दाभिक्रमणेभवंति । तस्मात्स्वांप्रकृतिमानयेत् । लोपभावः । अस्माँ अस्माँ इत् । अस्मानस्मानित्यस्मान् ऽअस्मान् । ऊष्मभावः । स्वतवाँः पायुः । स्वतवानिति स्वऽतवान् । नैतदुदाहरणं युक्तं । कथं । स्वतवाँःपायुरिति पायुशब्देहि नकारस्य विसर्जनीयसंबन्धः । इदंतर्हिउदाहरणं । नॄँःपात्रमिति नृऽपात्रम् । विभ्राजमानांस्समसान् । विभ्राजमानानितिविऽभ्राजमानान् । अभीशूँरिवसारथिः । अभीशूनिवेत्य अभीशून्ऽइव । अतीत्यैषांपदतां प्रदर्शयेदित्येवं सिद्धेकिमर्थं नकारलोपादीनां सहितानां परिग्रहे पुनर्निवृत्तिरुच्यते । परिग्रहस्योभयो र्वचनयो र्विकारनिवृत्यर्थं । तेनहि उत्तरस्मिन्नेवस्यात् । नैषदोषः । तेनाप्युभयोर्भवंतीति ज्ञापकं ब्रूमः । यदयं पुनर्ब्रुवंस्तत्त्वसमासमिंगयेदिति पूर्वस्मिन्वचने अवग्रहप्रतिषेधार्थं कुर्वंतत् ज्ञापयति । अन्यत्रोभयोरपिवचनयोः पदतयाप्रदर्शनंभवतीति । एवंचेत् अतीत्यतेषां पदतांप्रदर्शयेत् इत्येवंसिद्धे नकारस्यलोपोष्मभावमानयेदित्येवमादीनां नियमार्थमनुक्रमणं । अनुक्रांतानांविकरणानां परिग्रहस्यपूर्ववचनेनिवृत्ति र्न भवति । यथा । धनर्चमितिधनऽअर्चम् । ककुद्मानिति ककुत् ऽमान् । अहोभिरित्यहः ऽभिः । दशोणिमिति दशऽओणिम् ।

नतिम् ॥ ३७ ॥

नतिंच प्रकृतिमानयेत् परिग्रहेक्रियमाणे । कस्यहेतोः । पदप्रदर्शनार्थं । सुषुमायातम् । सुसुमेति

सुसुम। दुर्हणो। दुर्हनोइतिदुःऽहनो।

प्लुतोपाचरितेच ॥ ३८ ॥

प्लुतंचउपाचरितंचप्लुतोपाचरितेएते प्रकृतिमानयेत् परिग्रहेक्रियमाणे। कस्यहेतोः। समानहेतुःपूर्वेणप्लुतः। मक्षूमक्षूकृणुहि। मक्षुमक्ष्वितिमक्षुऽमक्षु। उपाचरितः। ज्योतिष्कृदसि। ज्योतिःकृदितिज्योतिःऽकृत्।

यत्रचप्रगृह्यमेकीभवतिस्वरोद-यम् ॥ ३९ ॥

यत्रयस्मिन्समुदायेस्वरोदयं प्रगृह्यंपदमेकीभावंगच्छ-ति। यथा। त्र्यंबरांतास्तुनेवइतिप्रकृतिभावेप्रतिषिद्धे-तत्रप्रकृतिमानयेत् परिग्रहेक्रियमाणे कस्यहेतोःप्रगृह्य-प्रकृतिभावप्रदर्शनार्थं। दंपतीवक्रतुविदा। दंपतीइवे-तिदंपतीऽइव।

प्रवादिनोदूणाशदूढ्यदूलभान्॥४०॥

प्रवादान्दूढ्यदूणाशदूलभइत्येतांश्चप्रकृतिमानयेत् प-रिग्रहेक्रियमाणेकस्यहेतोःपदप्रकृतिदर्शनार्थं। दूणा-शंसख्यं। दुर्नशमितिदुःऽनशं। जनस्यदूढ्यः। दुर्ध्य इतिदुःऽध्यः। दूलभोरथः। दुर्दभइतिदुःऽदभः।

परेष्वघोषेषुचरेफमूष्मणः ॥४१॥

अघोषेषुचपरेषुऊष्मणःरेफःक्रियते। तंचप्रकृतिमानये-

त् । परिग्रहेक्रियमाणे। कस्यहेतोःपदप्रकृतिदर्शनार्थं। काव्येनास्वर्चनाः। स्वश्चनाइतिस्वः। चनाः। धूर्षदंत्रनर्षदं। धूःसदमितिधूःऽसदं। पूर्पतिंसुशिष्टौ। पूःपतिमितिपूःऽपतिं।

महाप्रदेशंस्वधितीवचानयेत्॥४२॥

महाप्रदेशंस्वधितीवेत्येतञ्च पदंप्रकृतिमानयेत्परिग्रहेक्रियमाणे। महान् अयंप्रदेशःयत्प्रतिकंठंचास्यग्रहणं सर्वाणिहिशास्त्राणिप्रतिकंठमुपदिश्यंते। सर्वशास्त्रार्थंप्रतिकंठ मुक्तं। प्रतिकंठेचास्यविधि रुक्तोनादोइंदुःस्वधितीवेति। स्वधितिरिवेति स्वधितिःऽइव। रेफस्यलोपोदीर्घत्वंचपुराप्रतिपादितं। तस्मात्समहाप्रदेशः प्रकृतिमानयेत्।

नुदेस्वशौद्राचरसंध्यमागमं ॥४३॥

नुदेत्शौद्राचरसंधिंचआगमं प्रकृतिमानयेत् क्रियमाणेपरिग्रहे। कस्यहेतोःपदप्रकृतिदर्शनार्थं। सुश्चंद्रदस्म। सुचंद्रेतिसुऽचन्द्र। परिष्कृण्वन्ननिष्कृतम्। परिक्रण्वन्नितिपरिऽक्रण्वन्। धूर्षदंत्रनर्षदं धूःसदमिति धूःऽसदम। वनसदमिति वन। सदम्।

अभिक्रमेपूर्वविधानमाचरेत्पुनर्ब्रुवंस्तूत्तरकारितंक्रमे। विकारमन्यद्यदतोनुसंहितंतदाचरेदंतगताद्ययोस्तुन॥ ४४ ॥

क्रमविधावभिक्रमेद्वैपदस्य प्रथमेवचनेपूर्वविधानमाचरेत्। पूर्वप्रयुक्तं विकारंपठेदित्यर्थः यथाप्रणङ्दीङ्त्यत्नप्रणः। पुनर्ब्रुवन् द्वितीयैकवचने उत्तरकारितमाचरेत्। नपुर्वकारितं। नङ्न्दो। विकारमन्यदितियदतः पूर्वोत्तरकृताविकारादन्यत् यत्पदंस्वयंविकृतं तदनुसंहितमाचरेत्। क्रमकालेपिउभयवचनेपियथासंहितंपठेदित्यर्थः। अंतगतस्याद्यगस्यस्वयंविकृतस्यापि उभयवचनेपिनाचरणं कुर्यात्तयो रुभयवचनस्याभावादितिमावः।

सकृद्यथासंहितमेषुवाचरेत्पुनर्विवक्षन्पदमप्यसंदधत्। परिग्रहेसंधिषुकारणान्वयात्॥ ४५॥

अथच सकृद्यथा संहितमेषुचाचरेत्। एषुक्रतरेषु नकारलोपोष्मरभावमानयेदिति एवमादिषु। पुनर्द्वितीयंवचनंविवक्षन् वक्तापदमविक्रियते। असंदधत् संधिमकुर्वन्परिग्रहेक्रियमाणे। कस्यहेतोः संधिषुकारणान्वयात् एषुहिनकारलोपादिषुसंधिषु यस्मिन्स्ते नकारलोपादयोविहिता स्तत्कारणमन्वेतिपरिग्रहस्यपूर्ववचने। श्येनाँइवेतिश्वेतान्इव। विश्वश्चन्द्रा अभिवहन्। विश्वश्चन्द्राइतिविश्वःचन्द्राः।

अविक्रमंद्वाषूमसुचोष्मसंधिषु॥४६॥

अविक्रममेवकुर्यात् वक्ता। द्यूष्मसुऊष्मसंधिषुपरिग्रहेक्रियमाणे किमर्थमिदमुच्यते। दूडनिष्षिध्वरीः।

स्वर्षातेतिच। नतेः रेफस्यचनिवृत्तौ कृतायां पुनर्विस-र्जनीयस्यतमेवोष्माणमूष्मणीति नित्यविधिंबाधित्वा-ऽष्मणिचानत इतिविभाषाप्राप्नोति। तत्रव्यापत्तिरेवे-ष्यतेनविक्रमः। एवमेवार्थ मिदमुच्यते। निष्षिध्वरीस्ते। निःसिध्वरीरितिनिः ऽसिध्वरीः। स्वर्षातायत्। स्वः सातेतिस्वःऽसाता। द्वग्रप्रस्वितिकिं। दिवः पृथिव्यो-रित्यत्राप्युपाचरितस्य निवृत्तौकृतायां प्रथमोत्तमवर्गी-येस्पर्शेवेति व्यापत्तिरेवस्यात्। अविक्रममिति परिग्रहे-विक्रमस्य प्रतिषेधात्। स्यान्मतं अव्यापत्तिः कख-पफेषुवृत्तिरिति उक्तत्वान्नभविष्यतीति। तच्चन प-रिग्रहादन्यत्रसावकाशात्तस्य।

समानकालावसमानकारणा व-नंतरौवायदिसंनिगच्छतः। प-दस्यदोषावथहेत्वसंग्रहेनियुक्त-माष्यान्यतरेणलुप्यते ॥ ४७ ॥

समानकालौएककालौ असमानकारणौ नानानिमि-त्तौ अनंतरौवा अव्यवहितौनिमित्ताद्यवहितौ वा यत्रसं-निगच्छतः संनिहितौभवतः। पदस्यदोषौ विकारौ-कार्यौवित्यर्थः। अथास्यामवस्थायां हेत्वसंग्रहेबहुक्रमेण निमित्तापरिग्रहेसति। नियुक्तंनियोगतः आर्षी संहि-ताअन्यतरेणवचनेन लुप्यते। पूर्वेणापरेणवा। प्रण-हूत्यत्रप्रनिमित्तंणत्वंउदात्तनिमितं अनुदात्तस्यस्वरित-

स्वंचोत्तरेणसत्प्रत्यादानेक्रियमाणेलुप्यते । नहूंरो। व्यवहितेशक्रएणं इत्यत्र रेफनिमित्तंणत्व मुदात्तनिमित्त मनुदात्तस्यस्वरितत्वं तदुत्तरेणप्रत्यादानेक्रियमाणेच-लुप्यते एनंपीपयत् ।

मकारलोपेविकृतस्वरोपधे तृती-यभावेप्रथमस्यचध्रुवं ॥ ४८ ॥

मकारलोपे विकृतस्वरोपधेसति प्रथमस्यतृतीयभा-वेच । बहुक्रमेऽर्थक्रियमाणे ध्रुवमार्षी लुप्यते । एरि-णांति । इत्यत्रचैकादेशनिमित्तंणत्वं उदात्तत्वंच तदुत्त-रेणप्रत्यादाने क्रियमाणे लुप्यते ईरिणांति । प्रथम-स्यतृतीयभावे । इन्द्रस्यत्रिष्टुबिहेत्यत्रपकारस्यपरनि-मित्तं तृतीयत्वंतत्पूर्वेणतुवचनेनलुप्यतेइन्द्रस्यत्रिष्टुबिहभ ागो ग्रन्हः ।

विपर्ययोवेतरथाभ्युपेयुषां ॥ ४९ ॥

अथवा बहुक्रमात्तेऽपि प्रथमस्यतृतीयभावे विपर्ययः। कस्यविपर्ययः। लोपइति प्रकृतं अलोपस्तस्यविपर्ययः । इतरथाभ्युपेयुषां । कथं । तस्मादन्यमवसाने तृतीयंगा-र्ग्यस्पर्शमितिगार्ग्यमतं येभ्युपगच्छंति । तेषांइंद्रस्यत्रिष्टुप्

अथोभयेषा मनुनासिकोदये ॥५०॥

अथाप्यार्षी लुप्यतएव । अनुनासिकोदये प्रथमे-सति उभयेषां गार्ग्यमतं येभ्युपगच्छंति येचशाकटायन-

मत मभ्युपगच्छंति। त्रिककुम्निवर्तदित्यत्रपकारस्यपरनि-मित्तंमत्वं तत्पूर्वेणासहवचनेनलुप्यते। समवर्गेत्रिककुप्।

अथोनते नोपहिते नुनासिके ॥५१॥

अथोनते नोपहिते अनुनासिकेसति परेणासह वहुक्रमेअक्रियमाणे आर्षी लुप्यते। मोषुणद्र-त्यत्रषत्वनिमित्तं णत्वं तदुत्तरेणासहप्रत्यादानेक्रियमाणे लुप्यते। नः परापरा।

तथाक्षरस्य क्रमएकपातिनः ॥५२॥

अक्षरस्यक्रमः द्विर्वचनंबहुक्रमे अक्रियमाणेउभयोर्व-चनयोर्लुप्यते एकाक्षरस्यपदस्य। मुंचताबि। व्यंहः।

नचात्तपूर्वःस्वरितेनसंहितां ल-भेततस्मिन्नियतस्वरोदये ॥५३॥

अत्रएकपातिनः क्रमे तस्मादेकपातिनः पूर्वस्वरः स्वरितेनसंहितां नलभते। तस्मिन्नियतस्वरोदयेसति। हंसिनि। न्य१त्रिणां।

यदाचगच्छत्यनुदात्तमक्षरं व-शंपदादेरुदयस्यतेनच ॥ ५४ ॥

यदाच अनुदात्तमक्षरं उदात्तस्यपदादे र्वशंगच्छ-ति। स्वरितंच। उदात्तवत्येकीभावउदात्तं सं-ध्यक्षरमिति तेनोदात्तेनैकीभावे तदावहुक्रमेअक्रि-

श्रमाणो ध्रुवमाप्नोर्लुप्यते । पातेवइत्यवते इत्यनुदात्तस्य अवइत्युत्तरेणैकादेशे उदात्तत्वम् । तत्पूर्वेणसहवचने लुप्यते । पाति । त्वांसोमपवमानं स्वाध्यो न्वित्यत्र स्वाध्योइतिस्वरितस्योदात्तवत्येकीभाव इत्युत्तरेणैकादेशे उदात्तत्वं तत्पूर्वेणसहपठने लुप्यते । पवमानंस्वा ध्यायोनु ।

उदात्तपूर्वेनियतस्वरोदये परोविलोपोनियतोयदावरः ॥ ५५ ॥

उदात्तपूर्वएकादेशे नियतस्वरोदयेसति परस्परेणसह वचनेइत्यर्थः । आप्र्याविलोपोभवतीत्यनियतो यदावरः यतउदात्तः यदापरोभवत्यनुदात्तश्चपूर्वः तदाश्रवरः पूर्वेणसहवचनेइत्यर्थः । आप्र्याविलोपो भवति । यद्येवंपूर्वस्यायं शेषः । इहकस्मादुच्यते । उदात्तपूर्वेप्येकादेशे इकारयोश्चप्रश्लेष एवमादौ शाकलेविधाने पूर्वेणापिसहवचने आप्र्याविलोपोभवति । इतिख्यापनार्थंच उदात्तपूर्वे । एं द्रसानसिमित्यत्र चाकारेणमहैकदेशनिमित्तमिकारस्योदात्तत्वं तस्यपरेणसह प्रत्यादानेविलोपः । इंद्रसानसिं । शाकलविधानस्योदाहरणं तथातेवंत्वित्यत्वतेइत्युदात्तस्या वंत्वित्यनुदातेनसहैकादेशनिमितं स्वरितत्वं तस्यपूर्वेणसहवचने विलोपः । ध्रुवंतुतइत्यनियतो यदावरइत्येतस्य पूर्वसूत्रेनिर्दिष्टमेवोदाहरणं ।

स्वरैकदेशंस्वरितस्यचोत्तरं यदा-

निहन्यादनिमित्तमक्षरं ॥ ५६ ॥

स्वरितस्वरस्योत्तरमनुदात्तमेकदेशं तूदात्तस्वरितपरं संतंनिहन्यात्स्वरः । ओण्यो २ रसमिति । तदक्षरं यदापूर्वेण सह अनिमित्तंब्रूयात् । आर्षीलुप्यते । सोतारओण्योः ।

उदात्तपूर्वोप्यनुदात्तसंगमो यदास्वरौद्वौलभतेपिवावह्वन् ॥ ५७ ॥

उदात्तपूर्वः स्वरित अपूर्वोपि अनुदात्तानामक्षराणां समवायः यदाद्वौलभते अपिवह्वन् स्वरांस्तदावहुक्रमे अक्रियमाणे आर्षी लुप्यते । उतदेवाअवहितमित्यत्र देवाइत्यनुदात्तसंगमस्य पूर्वनिमित्तमाद्यस्य स्वरितत्वं तदुत्तरेणसहप्रत्यादानेक्रियमाणे लुप्यते । तथा परनिमित्तमंतस्यानुदात्तत्वं । तत्पूर्वेणसहवचने लुप्यते । उतदेवाः । देवाअवहितं । स्वरभक्त्वे पुरुपुरुभुजायदित्यत्र पूर्वापायेस्वरितोलुप्यते । स्वरितापायेप्रचयाः । पुरुभुजायत् । उत्तरापाये चानुदात्तः । पुरुपुरुभुजा । स्वरितपूर्वः । वदतावदग्नः । इत्यत्रपूर्वापाये प्रचयस्वरौ लुप्येते । वाचंवदतेत्यत्र उत्तरापायेनुदात्तः । यथावहुक्रमेअक्रियमाणे समानकालात्समानकारणात्त्वित्येवमादिभिर्विहितेषु आर्षीलुप्यते । तस्माद्वह्कक्रममिच्छंत्येकेआचार्याः ।

यथाप्रकृतिस्वरवर्णसंहिते तयो-

स्तयोरक्षरवर्णयोस्तथा । अद-
र्शनेनार्ष्यविलोपउच्यते क्रमेष्व-
नार्षंब्रुवतेपरेस्वरं ॥ ५८ ॥

यथा येनप्रकारेण प्रकृतेविहिते स्वरसंहितावर्णसंहि-
ताचतयोरक्षरवर्णयो रक्षरस्यस्वरस्य संहिता। वर्णानांच
संहिता वर्णसंहिता। तयोः स्वरवर्णसंहितयोरदर्शनेसति
उच्यते अनार्षविलोपः। नआर्ष्यविलोपः अनार्ष्यविलोपः।
आर्षीविलोपइत्यर्थः । कोस्यविग्रहः । विलोपःविनाशः
तस्याऽभावोऽविलोपः। आर्ष्यीअविलोपः आर्ष्याविलो-
पः । नआर्ष्यविलोपः अनार्ष्यविलोपः । प्रणइत्यस्मिन्व-
चने णत्वस्वरितयोर्दर्शनादपि अनार्ष्यलोपोभवतीति-
यद्यपिणत्वस्वरितौ तत्रदृष्टौ। नइंद्रो। इंद्रोमहे । इ-
त्यत्रइंद्रोइत्येतस्य प्रचयस्वरस्य अभावात् लोपएव।
नैषदोषः। क्रमेषुह्यपरे आचार्याःस्वरमनार्षंब्रुवते।

अदृष्टमार्ष्यांयदिदृश्यतेक्रमे वि-
लोपमेवं ब्रुवतेपरेतथा। सका-
रणान्यार्ष्यविलोपविक्रमः क्रमे-
णायुक्तोपिवह्निसंदधत् ॥ ५९ ॥

यद्यप्यन्यतरस्मिन्वचने आर्षीदृश्यते पुनरदृष्टसंहि-
तायां यदिक्रमेदृश्यते एवमस्यामवस्थाया मपरे आ-
चार्याविलोपं मन्यंते। कस्मादसतः प्रादुर्भावात् । न-

इंद्रो। तथाकथं। यथा समानकालावसमानकारणा-
विति विहितेषु सक्रमः कः आर्ष्यविलोपविक्रमः आर्षग्र-
विलोपहेतुः क्रमेणयुक्तः तं अलोपं प्रतिकारणनिमित्तानि
बहून्यपिपदानि संदधत् पठति। इमंमेगंगेयमुनेसरस्व-
तिशुतुद्रिस्तोमं।

पदंपदांतश्चयदानगच्छतिस्वरा
वसानंसतुयोलयुज्यते। तदानु-
रूपंलभतेनिराकृतं नचेन्निरा-
होपनिवृत्यतत्पदं ॥ ६० ॥

पदं यदास्वरं नगच्छति पदांतश्च यदावसानं नग-
च्छति तदानुरूपंलभते। निराकृतंविस्मृतमन्येनकेन-
चिदाच्छादितमित्यर्थः। पदकाले स्वरकृतंवर्णकृतं चोभयं-
रूपमिति। अस्यामवस्थाया सआर्षीविलोपेन यस्त्वव-
युज्यते क्रमकः यउपनिवृत्य, तत्पदेनचेद्ब्रवीति। स्वरकृ-
तं। तेवदन्। तद्धितिते। अवपरिग्रहाहृते उदात्तकृतंरूपं
नलभते। वर्णकृतं। नूइत्था। न्विति नु। अवक्रस्वकृतं
रूपंलभते।

स्थितस्थितोपस्थितयोश्चदृश्यते
पदंयथावद्ग्रायवद्ध्युपस्थिते।
क्वचित्स्थितौचैवमतोधिशाक-
लाः क्रमेस्थितोपस्थितमाचरं-

त्युत ॥ ६१ ॥

यदुक्तमधस्तात् स्थितोपस्थितानां मन्यते एनंपद-प्रदर्शनमाचरंतीति तत्अव्ययवत् । अन्यूनवदित्यर्थः । आरैक्पंथां । अरैगिति । एवमुपस्थितेसति-पदांतस्य पददृष्टं स्वरितत्वं तत्रनदृश्यतेतस्मादव्ययव-दित्युच्यते । तथामोषूण इत्यत्रोपस्थित्युक्ते ऋस्वांतं नदृश्यते । क्वचित्स्थितावप्येवं यथोपस्थिते तथाव्य-यवदृश्यते । प्रातःसोमं । प्रातरित्यत्रपदेदृष्टोरेफःस-नदृश्यते । अतोयस्माद्धेतोःशाकलाःक्रमेवर्तमानेस्थि-तोपस्थितमेवाचरंति । अरैगित्यरैक् । स्वितिसु । प्रा-तरितिप्रातः ।

क्रमेतसर्वाणिपदानिनिर्ब्रुवन्नि-तिस्मरंति ॥ ६२ ॥

क्रमेणक्रमंब्रूयात्क्रमकःसर्वाणि पदान्येकैकंपदंनिर्ब्रु-यन् । द्विक्रमेवहुक्रमेवा इतिस्मरंति । एवमिच्छंत्येके-आचार्याः । कस्यहेतोः एवंसुखतरमाधर्मो अविलो-पोभवतीति । आमंद्रं । एत्या । मंद्रमावरेण्यं । मंद्रमितिमंद्रं । आवरेण्यं । एत्या । एवंसर्वत्र ।

आचरितंतु नोत्क्रमेत् । क्रमस्य वर्त्मस्मृतिसंभवौ ब्रुवन् समा-धिमस्यान्वितराणि कीर्त्तयेत् ॥६३॥

पार्षदं यदाचरंति पूर्वशास्त्रविहितं। क्रमोहाभ्यामभिक्रम्येत्येवमादिषु तुनोत्क्रमेत्। नान्यथाकुर्यादित्यर्थः। क्रमस्यवर्त्म इतंस्मृतिसंभवौ हेतूब्रुवन्वक्ता स्मृतिशास्त्रे दर्शनादिसंभवमुपपत्तिरित्यनर्थांतरं। अस्यक्रमस्य समाधिंसंपदमन्वितराणि। अनुगम्य अनुलक्ष्यच इतराणिकतराणि क्रमहेतौ शासनानिकीर्त्तयेत्। किमुक्तंभवति। पूर्वस्मिन्क्रमशास्त्रे यासंपदुक्ता तस्या अविरोधेन हेतूक्तानिकुर्यादित्यर्थः। अग्निमीळे। ईळेपुरोहितं। हेतौपरिगृह्यमाणे अत्रापिविक्रमः प्राप्नोति अदृष्टमाषर्रा यथाइश्यतेक्रमइत्यपरे वर्णयन्ति। समाधिमस्यान्वितराणि कीर्त्तयेत्। अस्यक्रमस्य समाधिमावमितराणि क्रमहेतौशासनानि कीर्त्तयेत्। किमुक्तंभवति। पूर्वस्मिन्क्रमशास्त्रे यासंपदुक्ता तस्या अविरोधेनहेतावुक्तानि कुर्यादित्यर्थः। यथा अदृष्टवर्णेप्रथमे प्रदर्शनंयथा चप्लुतादिप्रभृतीनीत्येवमादीनि।

यथोपदिष्टंक्रमशास्त्रमादितः पुनःपृथक्त्वैर्विविधैर्नसाधुवत् ॥६४॥

यथोपदिष्टंक्रमशास्त्रं आदित स्तदेवसाधुरध्येतव्यः। पुनः पृथक्त्वैर्विविधै र्यदुक्तं तन्नसाधुवद्विद्यात्। किंकारणं। सर्वथाभिक्रमेक्रियमाणे स्वंस्वंपक्षांतरमाश्रित्य संहितायाअविलोप इत्युच्यते।

इतिप्राभ्रव्यउवाचचक्रमं क्र-

मप्रवक्ताप्रथमंशशंसच ॥ ६५ ॥

इत्येवंवाभ्रव्यः । दभ्रुपुत्रः भगवान्पंचालः क्रमस्यप्रवक्ताशिषेऽभत्रः क्रमंप्रथमं प्रोवाच । प्रशंशसच । हिताय । कथंज्ञायते हितायेति । प्रथममधिगम्य क्रमकाः कृतसंक्रमाइव मार्गमाक्रमंतःसुखमाक्रमंते । संशयदुर्गाणिक्रमंते । भवतिचात्रश्लोकः । क्रमाभिगमभिन्नानि दुर्गाणिसुमहांत्यपि । विलीयंतेक्रभिन्नानि तमांसीवनिशात्ययेइति ।

क्रमेणानार्थः पदसंहिताविदः पुराप्रसिद्धाश्रयपूर्वसिद्धिभिः । अकृत्स्नसिद्धश्चनचान्यसाधकोनचोदयापायकरो नचश्रुतः ॥ ६६ ॥

योयं विहितोविधिः क्रमोद्वाभ्यामभिक्रम्येति तेननार्थः । कस्यहेतोः पदसंहिताविदः पदानिविदुषः संहिताचोत्तरकालं क्रमविधिरारभ्यते पुरा प्रसिद्धाश्रयपूर्वसिद्धिभिः हेतौतृतीया । पुराऽप्रसिद्धः । एवंचास्य क्रमस्य पदसंहिता पूर्वमप्रसिद्धेः । आश्रयपूर्वसिद्धिः । पदसंहितं क्रमस्याश्रय स्तत्पूर्विका श्चास्यसिद्धयो भवंति । पुराचेन्न विधीयते । नचान्यतो विधीयते । तस्मात्पदसंहिता दनन्योयं क्रमोभवति । अविशेषेहि विशेषारंभोनर्थकः । अकृत्स्नसिद्धश्च । नकृत्स्नसिद्धः क्रमोयदापिचास्यविशेषाः संति संहितायाः अविलोपार्थः पदसंहिताश्रयत्वात् ।

अकृत्स्नसिद्धइत्युच्यते । नचान्यसाधकइति नायंक्रमः अन्यशास्त्राश्रयाद्विशेषान् साधयति। अकृत्स्नसिद्धस्य ह्यन्यसाधनं नविद्यते । नचोदयापायकरइति । नचायंक्रमो अध्येतुरभ्युदयकरः । नचोपायकरः । नचश्रुतः । नचायंक्रमोष्टानां ब्राह्मणपथाना मन्यतमस्मिन् ब्राह्मणपथेश्रूयते । यथाऋषिछंदो दैवतयुक्तः स्वाध्याययज्ञकर्मसु संहिताविधिः यथाचनामाख्यातोपसर्गनिपाताः पदमितिपदविधिः एभिः कारणैः क्रमेणानार्थ इत्युच्यते। भवतिचात्रश्लोकः । यदिविषयगतोनान्यज्जनयतिगुणान् कृत्स्नंखलुसमभिकालंपर्षदिवंवदेदिति ।

असिध्यतःसिद्धि विपर्ययोयदि प्रसिध्यतोसिद्धिविपर्ययस्तथा॥६७॥

यदुक्तं पदसंहितापूर्वोयं क्रमोन सिध्यति तस्मादस्यप्रसिद्धि विपर्ययइति । तन्नास्ति कस्यहेतोः । प्रसिद्धतः असिद्धत्वस्य विपर्यय स्तथाभविष्यति । प्रसिद्धं हि पदसंहितामाश्रित्य यद्ययं क्रमोवर्तते ततः प्रसिद्धएव । अन्यस्यायं पदसंहिताक्रमोभवतीति प्रतिज्ञापूर्वोक्ता। एकदेशंहि साधयत्येकदेशी ।

सहापवादेषुच सत्सुनः क्रमः प्रदेशशास्त्रेषु भवत्यनर्थकः ॥६८॥

अपवादनिंदेत्यर्थः। सहापवादेषु प्रदेशशास्त्रेषु सत्सु येः अर्थाः प्रदिश्यंते तानिप्रदेशशास्त्राणियथासां-

स्त्रयोग शास्त्राणां। तेष्वपि अन्यस्मिन्नन्यस्यापवादो दृश्यते। तेषुशास्त्रेषु सत्सु विद्यमानेष्वित्यर्थः। नायं क्रमोनर्थको भवितुमर्हति।

विपर्ययाच्छास्त्रसमाधिदर्शना त्पुराप्रसिद्धे रुभयोरनाश्रयात्। समभ्युपेयाद्बहुभिश्चसाधुभिः श्रुतेश्चसन्मानकरः क्रमोर्थवान्॥६८॥

• विपर्ययादिति क्रमेणानार्थः पदसंहिताविद इत्युक्ताप्रसिध्यतः असिद्धिविपर्ययस्तथेत्युक्तं सविपर्ययः। असिद्धा अपिभावाः सिद्धानाश्रित्यसिद्धा भवंति। शास्त्रसमाधिदर्शनाच्चायंक्रमोर्थवान्भवति। शास्त्रसमाधि दर्शनादितिक्रमशास्त्रेहि अनेकविधिविशेषाः संहितापदादिपदांतानुग्रहार्थाविधीयंते। यथैवानवसानीयानीति निमित्तसंशयानीत्येवमादयः। पुराप्रसिद्धेश्चायं क्रमोर्थवा न्भवति। पुराप्रसिद्धेरिति कथंहिनामपुरा यप्रसिद्धः सन् अनवसानीयादीन् विशेषानारभेत्। उभयोरनाश्रयात्। उभेअपिपदसंहिते अवाश्रित्यक्रमो वर्तते तस्मादप्यर्थवान् क्रमः कथमनाश्रयादित्युच्यते। व्यतिरिक्तेहि पदसंहिते। विशेषारंभश्च क्रमशास्त्रेदृश्यते। यथैवावगृह्याणां परिग्रहणं समभ्युपेयाद्बहुभिश्चसाधुभिः पूर्वाचार्यैः समभ्युपगमनाच्चायं क्रमोऽर्थवान् भवितुमर्हति। कथंहिनामानर्थकं संतंबहवः सा-

धवः परिगृह्णीयुः । श्रुतेश्च सन्मानकरः क्रमोर्थवान्। श्रुतेश्चायं दृष्टः क्रमः। द्वैपदानांगिरसः प्रोचुः । त्रिपदेनवालखिल्या इत्येभिः कारणै रयंक्रमोर्थवान् भवति। भवतिचात्रसिद्धोयं । श्रुतितश्चलक्षितोनुमितश्चविविधैर्गुणैर्विशेषैर्विततया संधिंनयातिच पदविषये पुनरपिच विकृतिमुचितां न जहाति।

ऋतेनचद्वैपदसंहितास्वरौ प्रसिध्यतः पारणकर्मचोत्तमं क्रमात् ॥ ७० ॥

इतश्चायंक्रमोर्थवान् भवति । क्रमादृतेद्वैपदसंहिता चद्वैपदस्वरस्य नसिध्यति। द्वैपदेहिसिद्धे उत्तरारंभः शक्यतेकर्तुं । पादार्द्धर्चंऋत्वसूक्तसिध्यर्थं । पारणकर्मचोत्तममिति भगवतापंचालेनस्थापितानां पारायणकर्मणां क्रमपारायणमुत्तमं परंपरयामहिम्नाच । भवति चात्रश्लोकः। प्रगाथेपुनरादानं दृष्ट्वायज्ञविधौमुनिः। अर्थं क्रमंब्रूयाद्दैवतायाश्चशास्त्रतः। क्रमोर्थवान् भवति।

अतोप्यृग्यजुषांचबृंहणं पदैःस्वरैश्चाध्ययनं त्रिभिः ॥ ७१ ॥

अतोपि अस्मादपिहेतोः क्रमोर्थवान् भवति। क्रमात् ऋचांयजुषांच धारणंक्रियते द्वैपदेन । यथापदाध्ययनेनचोदात्तानुदात्तस्वरितैः ऋग्यजुषांधारणंक्रियते तथाध्ययनंत्रिभि रन्योन्यंवर्त्तते। संहितापदक्रमै स्तस्माच्चा-

यं क्रमोर्थवान् भवति । भवतिचात्रश्लोकः । शरद्दु-ज्वलो वितिमिरो विभाति भगवान्यथांशुमान् । सत्य-वचनवित्तमः क्रमकः क्रमतेहि संशयांस्तमस्तथात्म-वान् इति ।

इति श्रीपार्षदव्याख्याया मानंदपुरवास्तव्य वज्रटपुत्रोव्वटकृते प्रातिशाख्यभाष्ये क्रमहेतुकमेकादशं पटलम् ।

ऊष्मांतस्थर्सोष्मचकारवर्गा नांतं यांत्यन्यत्र विसर्जनीयात् ॥ १ ॥

ऊष्माणश्च अंतस्थाश्चऋकारश्च सोष्माणश्च च-कारवर्गइत्येते सप्तविंशतिवर्णाः पदांतं नगच्छंति । किमविशेषेणेत्याह । विसर्जनीयं वर्जयित्वा । वि-सर्जनीयस्तु ऊष्मसुमध्येतिष्ठति तथापि पदांतंनगच्छ-ति । अग्निः । वायुः । परिशेषादन्येगच्छंति । तानुदा-हरिष्यामः । एव । तथा । न्यभ्यः । अति । देवी । व-सु । बाहू । अग्ने । वायो । वै । तौ । वाक् । प्रत्यङ् । विट् । वृषण्वान् । यत् । देवान् । त्रिष्टुप् । इंद्रम् ।

ऋकारलकारौ परमर्धमूष्मणां

नादितकाराद्वरेच सप्त ॥ २ ॥

ऋकारःलृकारः ऊष्मणांचोत्तरभागोविसर्जनीयादिरुच्यते। तकाराच्च पूर्वंभकारादयः सप्त। एतेत्रयोदशवर्णाः पदादिंनगच्छंति। पारिशेष्यानुदाहरिष्यामः। अथ। आत्। ऋतं। इदं। ईषत्। उत। ऊचुः। एषः। ओषधीः। ऐत्। औचन्। कः। खनमानः। गंगे। घृतं। चित्रं। छाया। जगत्। तं। प्रत्नऽथा। देवं। धनं। नु। परि। फलिनीः। बलं। भयं। मम। या। रत्नं। लक्ष्मीः। वायुः। हरिण्य। शतं। षट्। सः।

नान्योन्येनमध्यमाः स्पर्शवर्गाः संयुज्यंते ॥ ३ ॥

मध्यमाये त्रयस्पर्शवर्गा स्तेऽन्योन्येनसह नसंयुज्यंते। स्ववर्गीयैस्तु संयुज्यंते। अन्यैश्च। यज्ञ नीः। जघ्नरतोरिव। सुष्ठु। दूळ्यः। मंडूकः। रथेव। अध्वनयत्। इन्दो। ग्धेतिग्ध। वध्वः। अर्च्चंति। वज्रं। उष्ट्रानां। वर्तनीः। चाध्वं। ओतंति। स्तौति। मध्यमाद्भितिकिं। वावपतंगाय धीयते। अन्यैश्च संयुज्यते।

न लकारेणरेफः ॥ ४ ॥

लकारेण सहरेफो न संयुज्यते। अर्यम्णं। अर्चंति। सर्पिः। बर्हिः। वर्षं।

स्पर्शैर्वकारो नपरै रनुत्तमैः ॥५॥

अनुत्तमैःस्पर्शैः परैर्वकारो नसंयुज्यते । पूर्वैस्तुसंयुज्यते । क्व । ज्वलंती । नवग्वाः । अनुत्वं । अनुत्तमैरितिकिं । दधिक्राव्णाः । सुतपाव्ने ।

तथातेषांघोषिणः सर्वथोष्मभिः॥६॥

तथैवतेषां स्पर्शानां उत्तमादन्येघोषिणः सर्वथाऊष्मभिर्नसंयुज्यंते । अघोषास्तु संयुज्यंते । स्कंभथुः । श्चोतंति । स्थ । स्पट् । अनुत्तमैरितिकिं । यज्मः । रश्मिः । विष्णुः । तथातेषामिति कस्मात् । ह्वयामि । स्वःस्यात् । ऊष्मभिरितिकिं । तस्यदर्वंतोरंहयंत ।

नांत्यांतस्थान प्रथमोष्मभिःपरैः ॥ ७ ॥

अंत्या अंतस्थाः । प्रथमाचांतस्था ऊष्मभिःपरै र्नसंयुज्येत । पूर्वैस्तुसंयुज्येते । श्यावाश्वस्य सुन्वतः । स्वाह्वाग्नये वरुणाय । अंत्याप्रथमे इतिकिं । अदर्शि । वनस्पते शतवल्शः ।

नरेफो रेफेण ॥ ८ ॥

रेफोरेफेणसह नसंयुज्यते । अन्यैस्तु संयुज्यते । अभावान्नोदाहृतं । अर्यमा ।

नसोष्मणोष्मवान् ॥ ९ ॥

सोष्मणासह ऊष्मवान्नसंयुज्यते । तुवग्रेनाभ्यपिहितं । अमघ्नात् ।

नस्पर्शैरूष्माप्रथमः परःसन् ॥१०॥

स्पर्शैःसह प्रथमोष्मापरः सन्नसंयुज्यते । पूर्वैस्तुसंयुज्यते । पूर्वाह्णे । अन्हान्हानः । स्पर्शैरितिकिं । बर्हिः ।

नानुत्तमैः सचसोष्माचपूर्वौ ॥११॥

अनुत्तमैःस्पर्शैः सचहकारः सोष्माचपूर्वौसंतौ नसंयुज्येते । उत्तमैस्तु संयुज्येते । ब्रह्म । अह्ना । वृत्रघ्नः अमथ्नात् । दध्ना । गृभ्णामि ।

नानुत्तमाघोषिणोघोषिभिःसह स्पर्शैःस्पर्शाः ॥ १२ ॥

अनुत्तमाघोषिणः स्पर्शाःअघोषैःस्पर्शैः पूर्वैःपरैश्चसह नसंयुज्यंते । उत्तमास्तुसंयुज्यंते । पलिक्नीः । अमथ्नात् । अप्नस्वतीमश्विना । परोदाहरणानि । यद्दूङ्क्षयंति । पन्थाम ।

नोत्तमाऊष्मभिःपरैः ॥ १३ ॥

उत्तमाःस्पर्शाः ऊष्मभिःपरैःसह नसंयुज्यंते । पूर्वैस्तु संयुज्यंते । ब्रह्म । विष्णुःस्म । पृश्निः । उत्तमाइतिकिं । अप्सु । रक्षो ।

लकारस्पर्शैर्नयकारउत्तरैः ॥१४॥

लकारेणस्पर्शैः श्चोत्तरैर्यकारो नयुज्यते । पूर्वैस्तुयु-

ज्यते । विबाल्यं । दूळ्यः । सत्यं । आरभ्या । ळकारस्पर्शैरितिकिं । इंद्रवाय्वोः ।

ऊष्मणोन्योन्येनच न ॥ १५ ॥

ऊष्माणोन्योन्येनच सह नसंयुज्यंते । स्वैस्तुसंयुज्यंते । शुनश्शेपः । निष्षिध्वरीः । निष्पयी । शास्मि ।

ऋत्वपदेष्विदं ॥ १६ ॥

यदिदमस्मिन्पटले विधानमुक्तंतत्ऋत्वपदमध्येएवभवति पदसंधौ नभवतीति । यदुक्तं नान्योन्येन मध्यमाःस्पर्शवर्गा इतिसंधौ नभवति । चषद्रे । उपमाषड्द्वाद्वा । तथा नलकारेण रेफइतिसंधौनभवति । सुमदंशुर्ल्ललामीः । तथानोत्तमाऊष्मभिः परैरितिनभवति । देवान्हुवे । दध्यङ्ह । अर्वाङ्छुभ्रतमं । दशश्मन्षष्टिं । प्रत्यङ्सविश्वा । शर्मन्स्याम । इदमपिपदांतरमिति ! उदाहरणंभवति ।

नामाख्यातमुपसर्गो निपातश्चत्वार्याहुः पदजातानिशाब्दाः ॥१७॥

नाम । आख्यातं । उपसर्गः निपातः इतिचत्वारिशब्दविदआहुः ।

तन्नामयेनाभिदधाति सत्वं ॥१८॥

तन्नामेत्युच्यते येनशब्देनाभिदधाति वक्ता सत्वं द्रव्यमित्यर्थः अग्निइंद्रवरुण मित्रदेवाः ।

तदाख्यातं येनभावं सधातु ॥१९॥

तदाख्यातमित्युच्यते येनशब्देन सः धातुना अभिधातिवक्ता । भावं क्रियामित्यर्थः । इतंनुदेथां निशिशीतमश्विना ।

प्राभ्यापरानिर्दुरनुव्युपापसंपरिप्रतिन्यत्यधिसूदवापि । उपसर्गाविंशति रर्थवाचकाः सहेतराभ्यां ॥ २० ॥

प्र । अभि । आ० परा । निः दुः अनु० वि० उप० अप । सं । परि । प्रति । नि । अति । अधि । सु । उत् । अव । अपि । इत्येतेविंशतिरुपसर्गाः अर्थवाचकाः अर्थवाचिनः सहेतराभ्यां नामाख्याताभ्यां । प्र । प्रयाणेजातवेदसः । प्रदेवंदेव्याधिया । अभि । अभिष्टनेते अद्रिवः । अभिष्यामरुतसः । आ । आयंतारं महिस्थिरं । मरुद्भिराग्न आगहि । परा । पराथतीं मातरमन्वचष्ट । पराशृणीहितपसा यातुधानान् । निः त्वष्टुर्देवस्य निष्कृतं । निरश्वतापार्श्वान्निर्गमाणि । दुः । पुराग्नेदुरितेभ्यः । दुर्नियंतुः परिप्रीतः । अनु । अनुनुस्यात्यत्कृताभिरूतिभिः तन्नऋभुत्तानरामनुष्यात् । वि । विराट्संम्राट् अपितवीत । त्रिपाट्छ्तुद्री । उप । यज्ञेयज्ञ उपस्तुता । इन्द्रमग्नि मुपस्तुहि । अस्यप्रागादपानती । अपेहिमन सस्पते । सं । प्रसम्राजंचर्षणीनां । सम्रा-

जोरवश्राष्टयाँ। परि। विदुर्विषाणां परिपानं। वाजीसन्परिणीयते। प्रति। प्रतियंतंचिदेनसः। प्रतिकीतवः प्रथमाः। नि। अपोनिषिंचन्नसुरः पितानः महांतंकोशमुदचानिषिंच। अति। अतिविश्वाविथुरेण। अतिक्रमिष्टं जुरतं। अधि। ममराष्ट्रस्याधिपत्यं। अभिशस्तेरधीहि। सु। सुकृत्सुपाणिः स्ववान्। अश्विनाऋृषिस्तुहि। उत्। उद्यन्नद्यमित्रमहः। उभेउदेतिसूर्यः। अव। अवस्पर्तरधिवक्तारं। अवाधमं विमध्यमं। अपि यदींगछंत्युशतीरपिष्ठितं। देवादेवामामपियंतिपाथः।

इतरेनिपाताः ॥ २१ ॥

इतरेकतरे। नामाख्यातोप सर्गेभ्यो न्येनिपातावेदितव्याः। अअस्मान् एतां। उवा। घ। सा। स्यचां। आवां। अपां। दूतं। नूनं। शश्वत्। कुवित्। शकृत्। अथातः अथ। अथो। अरिष्टताताये। विष्णोर्नुकं। अन्यश्चेन्नाभिगछति। सहोजाः। ताः श्विद्गर्भ इत्येवमाद्याः मादयस्वेत्येवमादयः।

विंशतेरुपसर्गाणामुच्चाएकाक्षरानव ॥ २२ ॥

प्र आ। निः दुः वि। सं। नि। सु। उत्। इत्येते उपसर्गाणां नवसंख्या एकाक्षरा उच्चाउदात्ताइत्यर्थः।

आद्युदात्तादशैतेषां ॥ २३ ॥

एतेषामुपसर्गाणां दशाद्युदात्तावेदितव्याः। परा।

अनु । उप । अप । परि । प्रति । अति । अधि । अव । अपि । इत्येते अन्तोदात्तस्त्वभीत्ययं २४ । एतेषामेवोपसर्गाणां मध्ये अभीत्ययं अंतोदात्तोवेदितव्यः । अभिप्रियाणिपवतेचनोहितः । क्रियावाचकमाख्यातमुपसर्गोविशेषकृत् । सत्वाभिधायकं नाम निपातः पादपूरणः ऋज्वर्थावेतौ ।

निपातानामर्थवशान्निपातना-
दनर्थकानामितरेचसार्थकाः ।
नेयंतइत्यपि संख्येहवाङ्मये
मिताक्षरे चाप्यमिताक्षरेचये॥२४॥

इतिश्रीपार्षदव्याख्यायामानंद-
पुरवास्तव्यवज्रटपुत्रोव्वट-
कृते प्रातिशाख्यभा-
ष्येद्वादशपटलं ।
द्वितीयोध्यायः समाप्तः ।

वायुः प्राणः कोष्ठ्यमनुप्रदानं कं-
ठस्यखेविवृते संवृतेवा । आप-
द्यते श्वासतां नादतांवा वक्-
त्रीहायां ॥ १ ॥

यद्इमे शारीरा इह पंचवायवो नानाकर्माणः प्राणापानव्यानोदानसमानास्तेषां प्राणोहि नाभेरुपरिष्टाद्यास्ये व्याचरति। नाभेरधस्तात् पायुमेढ्रयोरपानः। प्रसारणाकुंचनो क्षेपणावक्षेपणादि कर्माव्यानः। कर्मप्रवृत्तिषु बलमारोपयत्युदानः। सर्वक्रियाणामुपरमणः समानः। एवंवाचि वर्त्तमानं प्राणमेके आचार्यामन्यंते। उदानमपरे मन्यंते। उपरिष्टान्मुखादग्रे ऊर्ध्वं योवर्त्तते ऽनिलः। ऊर्ध्वकर्मक्रियाःसर्वाः प्राणिनांसंप्रवर्तयन्।१। नाभ्युरोथशिरोभागं गच्छन्करचरणसंयुतः। कंठताल्वोष्ठदंतानां सप्रयत्नः समीरितः। २। ह्रस्वदीर्घप्लुतान्वर्णा न्स्निग्धान्व्यंजनांस्त्वनेकधा। उदात्तानंनुदात्तांश्च स्वरितान्कंपितानपि ॥ ३ ॥ समान्विकीर्णांस्तथा संवृतान्विवृतानपि। देहिनामपिबोधार्थं तेनोदानःसउच्यते ॥४॥ एवमुभयथाऽचार्यविप्रतिपत्ति दर्शनाच्छौनकेन भगवताप्राणंमन्यमानेन शास्त्रमेवंप्रणीतं वायुःप्राणः कोष्ठ्यमनुप्रदानमिति। येपुनरुदानंमन्यन्ते तेषामिदं नसिध्यति। उदानाभावेतेषांच सिद्धं। कथं। शारीराणां पंचानामपि प्राणइतिनामसाधारणं। तस्मात्तेषामपि वायुःप्राणः कोष्ठ्यमनुप्रदानमिति सिद्धं। प्राणोवायुः कोष्ठमुदरं। कोष्ठेभवंकोष्ठ्यं अनुप्रदानं। वायुमनुप्रदीयत इत्यनुप्रदानं। किंचतत्। श्वासनादोभयं केनप्रयत्नेन। किमनुप्रदान मापद्यते। कंठस्यग्रीवायाः खेगलस्यविलेछिद्रेविवृते। विपुलेविशाले सहति। संवृते संकुचिते संश्लिष्टेअल्पेवासति आपद्यते श्वासतां श्वसत्वं। नादतां नादत्वं वा। वर्णी-

हायां। ईहाचेष्टा वक्तुरीहावकृवीहातस्यांवक्कोहायां। सवायुः कंठविलेविवृतेश्वासत्वमापद्यते। संवृतेनादत्वं।

उभयं वांतरोभौ ॥ २ ॥

उभौ विवृतसंवृतौ ग्रंतराकंठबिलेसमे सत्युभयंश्वासनादावापद्येते।

तावर्णानां प्रकृतयो भवंति ॥ ३ ॥

ताःखलुएताः सर्ववर्णानां श्वासनादोभयास्तिस्त्रः प्रकृतयोभवंतीति वेदितव्यं। उक्तेप्यस्मिन्नज्ञायते केषांवर्णानां काप्रकृतिर्भवतीति। तत्रब्रूमः।

श्वासो ऽघोषाणां ॥ ४ ॥

अघोषाणां श्वासः प्रकृतिर्भवतीति वेदितव्यं।

इतरेषांतु नादः ॥ ५ ॥

इतरेषां कतराणां स्वराणां घोषवतां च नादःप्रकृति र्भवतीति वेदितव्यं।

सोष्मोष्मणांघोषिणांश्वासनादौ ॥ ६ ॥

सोष्माणोयेघोषिणः वर्गचतुर्थः। ऊष्मणांचघोषो हकारस्तेषां वर्णानामेवश्वासनादौ प्रकृतिर्भवतीतिवेदितव्यं। श्वासानुप्रदानाअघोषाः। हकारचतुर्थाउभयानुप्रदानाः। अवशिष्टाःसर्वे नादानुप्रदानाइतिवेदितव्यं

तेषांस्थान प्रतिनादात्तदृत्तं ॥७॥

तेषां श्वासनादोभयानांस्थानंप्रतियद्दत्ताव्यं तदेतद्याख्यातं नादःपरोभिनिधानाद् ध्रुवं तत्तत्कालस्थानमिति । एवंश्वासादीनि । त्रीण्यनुप्रदानानि वर्णकालस्थानानि भवंति । नाधिकानि नन्यूनस्थानानि ।

तद्विशेषकरणं ॥ ८ ॥

तत्रवर्णात्मगुणतत्वज्ञाने करणंनामविशेषो वक्ष्यति । करणंप्रदानं इत्यनर्थांतरमाहुः ।

स्पृष्टमस्थितं ॥ ९ ॥

स्पृष्टं करणं स्पर्शानां । परिशेषात् तत् अस्थितं वेदितव्यं । अस्थितमिति यत्रवर्णस्थानमाश्रित्यजिव्हानसंतिष्ठते तदस्थितमित्युच्यते ।

दुस्पृष्टं तु प्राग्घकाराच्चतुर्णां ॥ १० ॥

दुस्पृष्टं ईषत्स्पृष्टमित्यर्थः । हकारात्प्राक्चतुर्णां वर्णानां यरलवानां ।

स्वरानुस्वारोष्मणामस्पृष्टंस्थितं ॥११॥

स्वराणां अनुस्वारस्यऊष्मणां चास्पृष्टंस्थितं वेदितव्यं । यत्रवर्णस्थानमाश्रित्य जिव्हाऽवतिष्ठते तत्स्थितमित्युच्यते ।

नैकेकंठास्य स्थितमाहु रूष्मणः॥१२॥

एकेआचार्याः कंठ्यस्य ऊष्मणो हकारस्य विसर्ज्जनीयस्यच अस्पृष्टंकरणंनमन्यंते । स्पृष्टंदुस्पृष्टं वा एव-मेके । अपरे अकंठ्यस्येति वर्णयंति ।

प्रयोक्तुरीहागुणसंनिपाते वर्णीभवन्गुणविशेषयोगात् । एकश्रुतीःकर्मणाप्नोतिवह्वीः॥१३॥

प्रयोक्तुर्वक्तुरीहा ईहाएवगुणःईहागुणः तेनसंनिपाते-योगेकंठ्यस्यवायोर्वर्णीभवन्निंतिवर्णत्वमापद्यमानः एकः सन् कंठ्यः सवायुः गुणविशेषयोगात् गुणाएवविशेषागुं-णविशेषास्तैर्योगाद्यः कंठ्यवायुर्वह्वीःश्रुतीः बहुरूपाणि-कर्मणा क्रिययाप्राप्नोति । केवगुणविशेषायैःसंयोगाद्व-र्णानांश्रुतितो विशेषोभवति । अनुप्रदान । संसर्ग स्थान करण परिमाणास्तैःसह संयोगाद्वर्णानां रू-पभेदोभवति । वर्गेवर्गेतुल्यस्थानानां तुल्यप्रयत्नानामपि प्रथमतृतीयाना मनुप्रदानकृतः श्रुतिविशेषः । कचट-तपगजडदबाइति । तथाहकारविसर्जनीययोः । संस-र्गेणेतिवक्ष्यति आह्रुर्घोषिघोषवतां मकारमेकेनुस्वार-मनुनासिकानां । सोष्मतांच सोष्मणामूष्मणामाहुः स-स्थानेनघोषिणां घोषिणैवेतिद्वितीयचतुर्थाः ऊष्मणासं-सृज्यंते । अनुस्वारेणपंचमां । तत्रतुल्यस्थानप्रयत्नानुप्र-दानानामपि प्रथमद्वितीयानां तथातृतीयचतुर्थानां तथातृतीयपंचमानांच संसर्गकृतःश्रुतिविशेषः । कच-टतपखछठथफ । तथा । गजडदब । तथा । घझढधभ ।

तथा । ङञणनमइति । स्थानेनेति तुल्यप्रयत्नानुप्रदानानामपि स्थानकृतः श्रुतिविशेषः । अऋटइउकचटतपयरलव । हशषस । करणेनेति तुल्यस्थानानुप्रदानानामपि इकारजकारयकाराणां करणकृतः श्रुतिविशेषः । परिमाणेनेति तुल्यस्थानप्रयत्नानुप्रदानयोरपि समानाक्षरयोः परिमाणकृतः श्रुतिविशेषस्तथा अआऋॠइईउऊइति । अपिचश्लोकः । अनुप्रदानात्संसर्गात्स्थानात्करणविभ्रमात् । जायतेवर्णवैशिष्ट्यं परिमाणाच्चपंचमादिति ।

.एकेवर्णाञ्छाश्वतिकान्नकार्यान्॥१४॥

एकेआचार्याः अकारादीन्वर्णां छाश्वतिकान् नित्यान्नकार्यान्नकर्त्तव्यान्मन्यंते ।

आहुर्घोषंघोषवतामकारमेके नुस्वारमनुनासिकानां ॥ १५ ॥

घोषवतां वर्णानामकारं घोषमाहुरेकेआचार्याः । किमुक्तंभवति । घोषवत्स्वकारः स्वस्थानादागत्य घोषवत्वं जनयतीति । गजडदब यरलवहइति । तथातेएवाचार्याः अनुनासिकानांवर्णानामनुस्वारं घोषमाहुः । किमुक्तंभवति । अनुस्वारः स्वस्थानादागत्य घोषवत्वंजनयतीति । ङञणनमइति ।

सोष्मतांच सोष्मणा मूष्मणाहुः सस्थानेन ॥ १६ ॥

सोष्मणांवर्णानां सोष्मत्वंसस्थानेनोष्मणाआह: । खकारस्यष्कइत्येतेन । छकारस्यशइत्येतेन ठकारस्यषइत्येतेन। थकारस्यसइत्येतेन। फकारस्यष्यइत्येतेन।

घोषिणां घोषिणैव ॥ १७ ॥

घोषिणांसोष्मणां घोषिणैवोष्मणा । हकारेणेत्यर्थः। सोष्मतामाहुः। घभझढधभइति।

अचोत्पन्नावपरे ऊष्मघोषौ ॥१८॥

अत्रैव सोष्मसुघोषवत्सु चोपपद्येते ऊष्मघोषौ इत्यपरेआचार्याआहुः। यदुक्तोमकारो घोषवतांघोषवत्वं जनयतीति । अनुस्वारोनुनासिकानामिति सोष्मणांचोष्मासोष्मत्वमिति। तन्नस्पष्टं लक्ष्यते । कस्मात्। एवमुच्यमानेसति वर्णानामनित्यत्वं प्रसज्येत । नित्याश्ववर्णाःकूटस्था स्वाविचालिनः।

शीघ्रतरं सोष्मसुप्राणमेके ॥ १९ ॥

सोष्मसु द्वितीयचतुर्थेषु शीघ्रतरंप्राणमेके आचार्यामन्यंते। सर्वेषुवर्णेषु स्थानकरणानुप्रदानानि वयोगुणाःसमानाः सोष्मसूष्मागुणोऽधिकः । तत्रगुणबहुत्वान्मात्राकालेनशैघ्र्याद्द्दतेन शक्यमुच्चारयितुमिति तेषुशीघ्रतरं प्राणंमन्यंते। पदकारेणाप्युक्तम् । प्रथमद्वितीयाः श्वासानुप्रदाना अघोषाएके अल्पप्राणा अपरेमहाप्राणा स्तृतीयचतुर्थानादानुप्रदाना घोषवंत एके अपरेमहाप्राणा इति । सोष्मसुद्वितीयाप्राणं विदधत् एतमेवार्थमिति।

रक्तोवचनो मुखनासिकाभ्यां ॥२०॥

मुखेन नासिकयाच यदुच्यते सरक्तोवेदितव्यः । ङञणनमइति । सचाँइंद्रः । अस्माँअस्माँइत् । अभीशूँरिव । नूँः प्रणेत्रं । किमर्थमिदमुच्यते । ननु रक्तसंज्ञोनुनासिक इत्येवसिद्धं । सत्यं । नहिसंज्ञाक्रियते किंतर्हि । तत्रानुक्तं मुखनासिकावचनत्वं रक्तस्यविधीयते । एवमर्थमिदमुच्यते ।

एतद्वर्णात्मगुणशास्त्रमाहुः ॥ २१ ॥

एतद्वायुः प्राणइत्येवमादियदनुक्रांतं तत्वर्णानां आत्मगुणशासनं वेदितव्यं । एतावंतो वर्णात्मगुणाः । श्वासता । नादता । उभयता । स्पृष्टता । दुस्पृष्टता । अस्पृष्टता । कंठबिलस्यविवृतता । अघोषता । घोषता । सोष्मता । अनुनासिकतेति ।

नपुंसकं यदूष्मांतं तस्य बह्वभिधानजः । अनुस्वारो दीर्घपूर्वः सिष्यंतेषु पदेषु सः ॥ २२ ॥

नपुंसकलिंगं यच्छब्दस्वरूपं ऊष्मांतं तस्य नपुंसकलिंगस्य बह्वभिधानजः बहुवचनोत्पन्न इत्यर्थः । दीर्घपूर्वोनकारजन्यः पदमध्ये अनुस्वारोवेदितव्यः । सि । षि । इत्येवमंतेषु पदेषु सअनुस्वारोद्रष्टव्यः । भासांसिवस्ते सूर्योनशुक्रः । चक्षूंषीव सूर्येसंचरंति । आदे-

व्यावृणीमहे वांसि। व्य१र्यद्रिंद्रतनुहि श्रवांसि। तपूंषि-
तस्मै वृजिनानि संतु। वपूंषि जाता मिथुनासचेते।
आयस्मिन्मना हवींष्यग्नौ। किमर्थमनुस्वारस्य दीर्घपू-
र्वस्य पदमध्ये वर्त्तमानस्यबहुभिः श्लोकैर्लक्षणं क्रियते।
ननुपाठादेव सिद्धं यथान्येषां वर्णानां। सत्यं। किं-
तुदुराम्नाननिवृत्यर्थं अनयोः शिक्षापटलयोर्बहूनांवर्णा-
नां लक्षणंक्रियते। यथासमापाद्यान्युत्तरे षट्पकारे।
शुनः शेपो निष्षपी शास्मिनिष्षालविक्रमान्। एयेरि-
त्येकार मकारमाहु रित्येवमादीनि। कथंपुनर्दुरा-
म्नानप्रसंगः संतिहि। तीर्थोषिताः अलसाः अगुणदो-
षज्ञाः अन्योन्याध्यापकाः। सर्ववर्णान्यत्वजन यितार
स्तद्दोषनिवृत्यर्थं आचार्येणशिष्यहितार्थमिदमारब्धं। अ-
नुस्वारस्यस्थाने तावत्ङकारं जनयंति तस्मात् ङका-
रात्परंककारमंतःपातं जनयंति। हवींषि। सर्पींषि।
भासांसि। अवांसीत्येवं तन्निवृत्यर्थं मनुस्वारलक्षणंक्रि-
यते। यद्येवंपदांतेप्यनुस्वारस्य तच्छ्रवणं तुल्यम्। त्वां-
हत्यदिंद्रार्णसातौ। तांसुतकीर्तिं मघवन्। तस्मादत्र-
त्रापि यत्नःकर्त्तव्यः। नकर्तव्यः। रेफोष्मणो रुदययो
र्मकारोनुस्वारमिति विहितमनुस्वारं जानात्यसौ।
तत्रपदमध्ये अनुस्वारलक्षणं नास्ति येनानुस्वारं जा-
नीयात् एवंसति किमर्थंदीर्घपूर्वोगृह्यते। नह्रस्वपूर्वः।
आविंशत्या त्रिंशता। अंसेषुव इत्युभयत्रापिहि ङका-
रस्यश्रवणं तुल्यं। तत्रतावदाहुः दीर्घस्ययथाव्यक्तङका-
रश्रुति र्नतथाह्रस्वपूर्वस्य। तस्मान्नगृह्यते। अपरेत्वाहु
रनुस्वारस्योपधां ह्रस्वांकेचित्द्राघयंत इवपठंति। त-

न्निवृत्त्यर्थं दीर्घपूर्वः परिगृह्यते । एतावान्वत्वनुस्वारो दीर्घादित्येवमंतः।

सः सासौ सं पदांतेभ्यः पूर्वोनाम्युपधस्तथा । यकारोवा वकारोवा पुरस्ताच्चेदसंधिजः ॥२३॥

सः। सा । सौ । सं । इत्येतेभ्यःपदांतेभ्यः पूर्वोनुस्वारः अनाम्युपधः अकाराकारोपधः। तथा। कथं । यथासिध्यंतेषु दीर्घपूर्व एवमिहापि दीर्घपूर्वोवेदितव्यः । असंधिजः यकारोवावकारोवा यदितस्मादवर्णात्पूर्वोभवति । सः। साह्वांसोदभ्युं । सा । शुश्रुवांसाचित् । सौ। विद्वांसौ । इत् । इरः । सं । श्रेयाँसंदद्यं । वाह्वध्वाँसंचित् । यकारोवावकारोवा पुरस्ताच्चेदसंधिज इति कस्मात् । योव्यंसं ।

जिघांसन् पांसुरे मांसं पुमांसं पौंस्यमित्यपि । पदेष्वेवं प्रवादेषु ॥ २४ ॥

जिघांसन् । पांसुरे । मांसं । पुमांसं । पौंस्यं । इत्येतेषुच पदप्रवादेष्वनुस्वारः दीर्घपूर्वोवेदितव्यः । द्रुह्ञ्जिघाँसंध्वरसं । यत्स्तोतारंजिघांससि सखायं । समूढमस्यपांसुरे । मांसमेकःपिंशति । येचार्वतोमांसभिक्षां । पुमाँसंपुत्रमाधेहि । स्तुषेतदस्यपौंस्यम् । चक्रुषेतानिपौंस्य ।

नामकार उपोत्तमे ॥ २५ ॥

निघांसादीना मुपोत्तमप्रवादे अमकारेसति अनुस्वारोदीर्घपूर्वो नभवति। किंतुह्रस्वपूर्व एव भवति। पुंसःपुत्राँउतविश्वापुषंरयिं।

प्रश्लिष्टादभि निहितात् ॥२६॥

प्रश्लिष्टादेकीभावात् अभिनिहिताच्च परअनुस्वारः पदेह्रस्वपूर्वः सन् संहितायां दीर्घपूर्वोभवति। प्रश्लिष्टात्। आभूतांशः। अभिनिहितात्। भरेष्विंद्रं सुहवंहवामहेंहोमुचं।

माँस्त्वे याँ स मित्यपि ॥ २७ ॥

मांस्त्वे। अयांसं। इत्येतयोश्चानुस्वारो दीर्घपूर्वोवेदितव्यः। माँस्त्वेवापृशने वावधन्ते। अयाँसमग्ने सुचितिं। अयंयोगोऽनर्थकः कथं माँस्त्वेति नाय मनुस्वारः। किंतर्ह्यादिस्वरश्चोत्तरेषां पदेपीति। अनुनासिकः स्वरः। अयांसमिति सः सा सौ सं पदांतेभ्यइत्येवसिद्धं। नानर्थकः शाखांतरे किलमांस्त्वेसअनुस्वारं पठंति तत्प्रदर्श्यंते। यद्येवं मांस्पचन्या इतिच निपातयितव्यं। नैतदस्ति प्रयोजनं जिघांसन्पांसुरेमांस मिति मांसप्रवादत्वात्सिद्धं। अयांसमित्येतस्य निपातने प्रयोजनं मृग्यंउदाहरणं।

एतावान्ह्रस्वनुस्वारो दीर्घात्॥२८॥

नपुंसकं यदूष्मांत मित्येवमादिर्योयमनुस्वारो ऽनु-

क्रांतः एतावानेव ऋत्त्वुपदमध्येदीर्घात्परोवेदितव्यः। अत्रैवोदाहृतः।

इतरथेतरः ॥ २९ ॥

इतरथाकथमुक्ताद्दीर्घपूर्वाद्विषयातृअन्यत्र ऋत्त्वुपदमध्येरेफोष्मपरः इतरःकतरः ह्रस्वपूर्वोनुस्वारो वेदितव्यः। अंह.विंशत्या। अं सेषु। असंदिग्धान्स्वरानिति। उक्तःश्लोकार्थः स्वरपटले। अत्रापि तथैवव्याख्यातव्यः।

समापाद्यान्युत्तरेषट्पकारे राधोरथोग्नादिवोजाऋतश्च। अंजःपादुः प्रेतिचपूर्वं पद्यावनिंगयन् विक्रममेषु कुर्यात् ॥ ३० ॥

समापाद्यानि षट्पदानि पकारे उत्तरे। राधः रथग्नाः दिवः जाः ऋतः इत्येतानि। अंजः। पा। दुःप्र इत्येतौचपूर्वंपद्यौ विक्रममेतेषु कुर्यात्। अनिंगयन् अवग्रहमकुर्वन् विक्रमंकुर्यात्इति। विक्रमंउपाचारमपनीयविसर्जनीयमेषु कुर्यात्। त्वंहिराधस्पते। राधःपते। एषतेदेवनेतारथस्पतिः। रथःपतिः। नराशंसोग्नास्पतिर्नः। ग्नाःपतिः। दिवस्पृथिव्योरव आवृणीमहे। दिवःपृथिव्योः। मंजास्पत्यं। जाःपत्यं। तववायव्रतस्पते। ऋतःपते। यामन्नंजस्पाइवद्येत्। अंजःपाः २ इव। दुष्प्राव्योवहंता। दुःप्रऽअव्यः। पूर्वपद्यौइतिकिं। इमंमंजस्पामुभये अकृण्वत। अंजस्पामित्य-

त्वावग्रह्यत्वात् मात्राकालो भवतीति । किमिदं समापाद्यमित्यत आह ।

समापाद्यंनामवदंति षत्वं तथाणत्वं सामवशांश्च संधीन् । उपाचारं लक्षणत श्चसिद्धमाचार्या व्यालिशाकल्यगार्ग्याः॥३१॥

समापाद्यं नामषत्वं वदंति । तथाणत्वं । च पुनः सामवशां त्संधीन् । लक्षणतः सिद्धमुपाचार मपि तथावदंति केते। आचार्या व्यालिशाकल्यगार्ग्याः । सुषुमायातं। तदा रभस्वदुर्हणो । मक्षूमक्षूकृणुहि । त्वंहिराध्यते।

ह्रस्वामर्द्धस्वरभक्त्या समाप्ता मनुस्वारस्योपधामाहु रेके। अनुस्वारं तावतैवाधिकं च ह्रस्वोपधं ॥ ३२ ॥

ह्रस्वां अनुस्वारोपधां अर्द्धस्वरभक्त्या असमाप्तां पादमात्रया अर्द्ध पादमात्रयावान्यूनां आहुरेके आचार्या अनुस्वारंच तावताकालेनाधिकं ह्रस्वोपधं । त्वंराजेंद्रयेव । त्वंहत्यत् ।

दीर्घपूर्वं तदूनं ॥ ३३ ॥

दीर्घपूर्वमनुस्वारं तथैवार्द्धस्वरभक्त्या न्यूनमाहुः । दीर्घामुपधां तावताधिकां च । गवांशता । तांसुतेकीर्तिम् ।

रेफोस्त्यृकारेच परस्यचार्द्धं पूर्वंह्रसीयांस्तु नवेतरस्मात् । मध्येसः ॥ ३४ ॥

ऋकारेरेफो विद्यते । परस्यऋकारस्यच पूर्वेऽर्द्धे रेफोविद्यते । ह्रसीयांस्तु ह्रस्वतरः सरेफः । इतरस्माद्दृकाररेफादल्पतरः । नवाह्रसीयान् । समएववा । मध्येसः । सरेफस्तस्यऋवर्णस्यमध्ये द्रष्टव्यः । नादी । नांत्ये । ऋऋ ।

तस्यैवलकारभावे धातौस्वरः कल्पयता लृकारः ॥ ३५ ॥

तस्यऋवर्णस्यस्थानेरेफस्यलकारभावे यदासरेफो लकारमापद्यते तदालृकारोभवति स्वरसंज्ञश्च भवति । कल्पयतावेवधातौ नान्यत्र । चाक्लृप्रेतेन ऋषयोमनुष्याः इत्यत्रस्वरात्ककारस्य द्विर्वचनं नभवति । असंयोगादित्वात् । पकारस्यच द्वित्वंभवति स्वरोपधत्वात् ।

अनंतस्थं तमनुस्वार माहुः ॥३६॥

योसौ पुरस्तादविशेषेणानुक्रांतो नुस्वारःएतावान्त्स्वनुस्वारोदीर्घादिति । तमनुस्वारं अनंतस्थपद मध्यवर्तमानमाहुराचार्याः । किमर्थमिद मुच्यते । नपुंसकं यद्रूपमांतमित्येवमाद्यनुक्रमेणैवसिद्धं । सत्यं । किंतु

एतावान्त्स्वनुस्वारो दीर्घादितिनियमविधिः प्रसज्येत । तन्निवृत्त्यर्थमुच्यते । संतिह्यन्येपि दीर्घात्पदांताः । त्वां-हि । त्वांराजनं । तांसुतेकीर्तिं ।

व्यालि र्नासिक्य मनुनासिकं वा॥३७॥

व्यालिराचार्यः सर्वमनुस्वारं नासिकास्थानं मुख-नासिकास्थानं वा मन्यते । त्वंराजा । त्वाँराजानं । अँ-सेषुवः । हवीँषि । त्वंराजेन्द्रं । त्वांराजानं । अंसेषुव-हवींषि । अनुस्वारस्यपूर्वोक्तमपि नासिकास्थानं मुख-नासिक्यविधित्सयापुनरुच्यते ।

संध्यानिसँध्यक्षराण्याहुरेके द्वि-स्थानतैतेषु तथोभयेषु ॥ ३८ ॥

संध्यानिसंधितव्यानि संधितानिवासंध्यक्षराण्याहुरे-के आचार्याः । यथाऽन्या न्यक्षराणि स्वयमुत्पन्नानि न-तथेमानि । कथमेतदध्यवसीयते यतोद्विस्थानता कंठ-तालुस्थानता । कंठोष्ठस्थानताच । तथालक्ष्यते । उभयेषु संध्यक्षरेषु कंठतालव्ययोः कंठोष्ठयोश्च । एओ-ऐऔ इति । यदिसंध्यानि द्वयोर्वर्णयोः संधिजानिभवंति ।

संध्येष्वकारोर्द्धमिकार उत्तरं युजोरुकार इति शाकटायनः ॥ ३९ ॥

संध्येषु संध्यक्षरेषुसत्स्वकारः पूर्वार्द्धंभवति । इ-कारमुत्तरार्द्धं प्रथमतृतीययो र्भवति । युजोर्द्वितीयच-

र्थयोः उकारमुत्तरार्द्धं भवति एवं शाकटआचार्यो मन्यते। अइ। ए। अउ। ओ अई। ऐ। अऊ। औ। इति। यद्येवमेकारैकारयोरोकारौकारयोर्वा कथं श्रुतिविशेषः।

मात्रासंसर्गादवरेपृथक्श्रुती ॥ ४० ॥

अवरेपूर्वे। एओइत्येते मात्रासंसर्गात्। मात्रयोः समयोः क्षीरोदकवत् नज्ञायते क्वावर्णमात्रा क्वेव र्णोवर्णयो रिति तस्मात्तेअक्षरे अपृथक्श्रुतीभवतः। किमिदमपृथक्श्रुतीइति। एओ इत्येतयोरिवर्णोवर्णयोः पृथक्श्रवणं नविद्यते। क्षीरोदकवत्संप्रयुक्तत्वात्। एवंश्रुतिविशेषः। अस्यैवापरायोजना। मात्रासंसर्गादवरेऽपृथक्श्रुती। मात्रयोः क्षीरोदकव त्संप्रयुक्तत्वा न्नज्ञायते तस्मादवरे संध्यक्षरे एओ इत्येते पृथक्श्रुती भवतः। ऐऔकारा भ्यामेकारओकारौ पृथक्श्रूयेते इत्यर्थः। एवंश्रुतिविशेषोभवति।

ह्रस्वानुस्वारव्यतिषंगवत्परे ॥ ४१ ॥

. परे संध्यक्षरे ऐऔइत्येतौ ह्रस्वानुस्वारयो र्योव्यतिषंगोऽनुक्रान्तः ह्रस्वामर्द्धस्वरभक्त्यासमाम्नामिति तद्व्यतिषंगो वेदितव्यः। ऐऔकिमुक्तंभवति। यथा तत्रह्रस्वरनुस्वारः पादमात्राधिक उपधाचतावतान्यूना। एवमिहापि द्रष्टव्यं। इवर्णोवर्णयो र्भूयसीमात्रा। अल्पीयसीअवर्णस्य यस्मात्तयोर्वैषम्यान्नक्षीरोदकव त्संसर्गोभवति। तस्मात्तयोरवर्णस्य इवर्णोवर्णयोश्च पृथक्श्रवणं भवति ऐऔ इति।

त्रीणि मंद्रंमध्यममुत्तमं च स्था-
नान्याहुः सप्तयमानि वाचः ॥ ४२ ॥

वाचस्त्रीणिस्थानानि । सप्तयमानि सप्तयमा येषुस्था-नेषु तानिसप्तयमान्याहु राचार्याः । तेषुमंद्रमुरसि व-र्त्तते । मध्यमंकंठेवर्त्तते । उतमंशिरसि वर्त्तते एतानि-स्थानानि स्वरविशेषणान्यपिभवंति । यथामंद्रेणस्वरे-णाधीयते । मंद्रयावाचाप्रातः सवनेशंसेत् । उरसा-धीयतेइति ।

अनंतरश्चात्रयमोऽविशेषः ॥ ४३ ॥

एषुस्थानेष्वनंतरः अव्यवहितोयमः अविशिष्टोभ-वति । अनंतरेयमे विशेषोनशक्यते दर्शयितुमित्यर्थः । कैतेयमानाम ।

सप्त स्वरायेयमास्ते ॥ ४४ ॥

येसप्तस्वराः षड्जऋषभगांधारादयो गांधर्ववेदेस-माम्नाताः । तथासामसु । क्रुष्टप्रथमद्वितीयतृतीयचतु-र्थमंद्रा तिस्वार्याः इतिते यमानामवेदितव्याः ।

पृथग्वा ॥ ४५ ॥

अथवास्वरेभ्यः पृथग्भूताः अन्येयमाः स्वरेषुवर्तंते एतेषांमृदुत्वं तीक्ष्णत्वं च वेदितव्यं ।

तिस्रोवृत्तीरुपदिशंति वाचोवि-
लंबितां मध्यमांचद्रुतां च ॥४६॥

तिस्रोवृत्तीर्वाच उपदिशंत्याचार्याः । विलंबितां बालानामध्यापनादिषूपदिशंति । मध्यमां व्यवहारादिषूपदिशंति । द्रुतां अध्ययनस्य बहुरूपोभ्यासे उपदिशंति ।

वृत्यंतरे कर्मविशेषमाहुः ॥४७॥

वृत्तेरन्यावृत्ति र्वृत्यंतरं तस्मिन्कर्मविशेषमाहुराचार्याः । विलंबितायां प्रातःसवनं भवति । मध्यमायां माध्यंदिनं सवनं द्रुतायांतृतीयंसवनं इतितेषु सवनेषुएतावृत्तयो भवंतीत्युक्तम्भवति ।

मात्राविशेषः प्रतिवृत्त्युपैति ॥४८॥

वृत्तिंवृतिं प्रतिमात्राविशेषः मात्राधिक्यं उपैति उपगच्छति । द्रुतायांवृत्तौ येवर्णास्ते मध्यमायां त्रिभागाधिका भवंति । तथा मध्यमायां येवर्णास्ते विलंबितायां त्रिभागाधिकाभवंति । चतुर्भागाधिका भवंतीत्येकेइति ।

अभ्यासार्थेद्रुतांवृत्तिं प्रयोगार्थेतु मध्यमाम् । शिष्याणामुपदेशार्थेकुर्याद्वृत्तिं विलंविताम् । चापस्तु वदते मात्रां द्विमात्रांवायसोब्रवीत् । शिखीचत्रिमात्रो विज्ञेय एषमात्रापरिग्रहः । त्रिमात्रांतु

शिखीभूते नकुलस्त्वईमात्रिकमिति वापाठः । गतार्थमेतत् क्षेपकम् ॥ ४९ ॥

इति श्रीपार्षदव्याख्याया मानंदपुरवास्तव्यवज्रटपुत्रोव्वटकृते प्रातिशाख्यभाष्ये शिक्षापटलं त्रयोदशम् ।

समुद्दिष्टावर्णगुणाः पुरस्तान्निर्दिष्टानां सांहितो यश्च धर्मः । तदायापायव्यथनानि दोषास्तान्व्याख्यास्यामोत्रनिदर्शनाय॥१॥

पुरस्तान्निर्दिष्टानां वर्णानां वर्णगुणाः समुद्दिष्टाः सांहितोयश्चधर्मः समुद्दिष्टोऽनुक्रांतेषु पटलेषु तदायापायव्यथनानि । तेषां वर्णानां आयोऽपायः व्यथनमिति । एतेदोषाःप्रादुर्भवंति । आयोनामासतोवर्णस्योपजनः । यथाह्वयामीत्यत्र पुरस्तादनुवादः । अपायोनामसतोपकर्षः यथा उनयोरित्यत्रयोरित्येतस्य व्यथनंनामसतोन्यथाश्रवणं । यथारथ्याइत्यत्र थकारस्यस-

कारवच्छ्रवणं दोषानुत्तरवदर्शनार्थं विस्तरेणासौ अ-मुत्रेति अनुक्रामंतोऽव्याख्यास्योम:।

निरस्तं स्थानकरणापकर्षे ॥ २ ॥

निरस्तंनाम दोषउत्पद्यते स्थानकरणयो रपकर्षेण। ननु स्थानकरणयो रपकर्षोनोपपद्यते। कथं। स्थान-करणाभ्यांहि वर्णअपकृष्यते। नैषदोषः। यथा स्थान। करणाभ्यां वर्णोऽपकृष्टोभवति तथावर्णादपि स्थानक-रणेअपकृष्टे भवतः। तस्मात्सदोषः परिहर्तव्यः।

विहारसंहारयो र्व्यासपीडने ॥३॥

विहारोविहरणं विस्तारः। संहारःसंहरणं। अन्य-थाकरणं संकोचनं वा। कस्यस्थानकरणयो र्विहारे व्यासोनामदोषो जायते। संहारेपीडनं च। व्यासो-ऽविवेकः। पीडनंद्विभावः तावपि परिहर्त्तव्यौ।

ओष्ठाभ्यामंवूकृतमाहनद्धंदुष्ठं ॥ ४ ॥

ओष्ठाभ्यांनद्धं। बद्धमित्यर्थः। यदाहवक्ता तद्दुष्टं अं-बूकृतमित्युच्यते। तदपिवर्ज्यम्।

मुखेनसुषिरेणाशूनं ॥ ५ ॥

सुषिरेणविलंबितेन मुखेनवक्ता यदाहतद्दुष्टं शूनं-वेदितव्यं।

संदष्टंतु व्रीडन आहहन्वोः ॥ ६ ॥

ब्रीडनेहन्वोः संदष्टं नामदोषोभवति सवर्ज्यः । ब्रीडनंनामहन्वोर्नी च भावः ।

प्रकर्षणे तद्विक्लिष्टमाहुः ॥ ७ ॥

हन्वोः प्रकर्षेणैव विक्लिष्टं नामदोषो भवति । प्रकर्षणंनाम सर्वतश्चलनं । विक्लिष्टं नामासंयुक्तं

जिह्वामूलनिग्रहेग्रस्तमे तत् ॥८॥

जिह्वामूलस्य निग्रहेग्रस्तं नामदोषोभवति तंवर्जयेत् । निग्रहोनामस्तंभनं ।

नासिकयोस्त्वनुषंगे नुनासिकं ॥९॥

नासिकयोर्यदावर्णोनुषज्यते तदाऽनुनासिकत्वमुत्पद्यते सदोषस्तंपरिहरेत् ।

अयथामात्रं वचनं स्वराणाम्॥१०॥

यथामात्रं यथामात्रं वचनंस्वराणांह्रस्वदीर्घप्लुतानां अयथामात्रोच्चारणं दोषोभवति। प्रायेणदीर्घेषु ह्रस्वेषु द रक्तेषु मात्राधिक्यं कुर्वन्ति तदाचार्येणनिदर्शनार्थमुत्तरत्रोदाहृतं रक्तांह्रस्वंद्राघयंत्युग्रंश्लोकइति ।

संदंशोव्यासः पीडनं निरासः ॥११॥

संदंशः व्यासः । पीडनं । निरासः । एतेचपुरस्तात्कीर्तिताः ते स्वराणांभवंति । संदंशइति संदष्टत्वं ब्रीडनयाहन्वोरितिकीर्तिताः व्यासपीडनेइत्येतौ वि-

हारसंहारयोरिति कीर्तितौ। निरासइति निरस्तं स्थानकरणापकर्ष इति कीर्तितः।

ग्रासः कंठ्ययोः ॥ १२ ॥

जिह्वामूलंनिग्रहेग्रस्तमिति यः प्रागुक्तः ग्रासोनामदोषः सकंठ्ययोरकाराकारयोरुत्पद्यतेसवर्जयितव्यः।

अनुनासिकानांसंदष्टता विषमरागतावा ॥ १३ ॥

अनुनासिकानांवर्णानांसंदष्टतादोषो भवति। सव्याख्यातः संदष्टन्तुव्रीडनआहहन्वोरिति। विषमरागतावानुनासिकानां भवति। नहिरागं प्रत्याख्यायानुनासिकावर्त्तन्ते तस्माद्विषमरागतादोष उच्यते। अक्रतं एभि। अभ्रआँअपः।

सांतस्थानामादिलोपोंतलोपौ १४॥

सहांतस्थयावर्त्तंतइति सांतस्था स्तेषांसांतस्थानां वर्णानां क्वचिदादिलोपःक्रियते क्वचिदंतलोपः तौदोषौज्ञेयौ पिवानिषद्य। इंद्रवाय्वोः।

अदेशेवावचनं व्यंजनस्य ॥ १५ ॥

अथवाअदेशे अस्थाने असद्व्यंजनमित्युच्यते सदोषोवर्ज्यः। यथाअस्मान् स्तोमैरभुत्स्महि। उत्स्नाय। विश्वप्स्न्यस्य। इत्यत्रसकारात्परः स्तकाउच्यते। यथायक्ष्मंदोषण्यं। विष्णुः इत्यत्रषकारात् इकारस्तुकारौ।

अन्योन्येन व्यंजनानां विराग:॥१६॥

व्यंजनानां अन्योन्येनसह विराग: क्रियते सदोष: यथा। उपमाषड्द्वाद्देत्यत्र उकारात्परस्य दकारस्यविराग: क्रियते अज्ञात्टभि:।

लेशेनवावचनं पीडनं वा ॥१७॥

लेशेनवाव्यंजनानांवचनं क्रियते पीडनंवा। लेशेनप्रयत्नशैथिल्येन। पीडनमतिप्रयत्न:तावुभौदोषौसर्वेषुवर्जयेत्॥

घोषवतामनुनाद:पुरस्तात्पदादिस्थानांक्रियतेधारणं वा ॥१८॥

पदादिस्थानांघोषवतां पुरस्तादनुनाद:ध्वनि:क्रियते अथवा तेषांघोषवतां धारणंनामानुपलब्धि:। यथाह्वयामीत्यत्र पुरस्तादधिक:शब्द:क्रियते अथवा तस्यदोषस्यपरिहरणार्थं हकारस्यानुपलब्धि:क्रियते। अपरेधारणं द्विर्वचनंमन्यंते। ज्योतिष्कृत्। द्यावा। द्वादश।

सोष्मोष्मणामनुनादोप्यनाद:॥१९॥

सोष्मणामूष्मणामपि पुरस्तात्पदादिस्थानात् अनादोऽशब्द:। अनुनादस्च क्रियते। यथा अभिऽख्याय। छायामिव। स्तोतंति। स्तौति।

लोमश्यंच क्ष्वेडनमूष्मणां तु॥२०॥

ऊष्मणांत्व घोषाणांलोमश्यंचक्ष्वेडनंच दोषौभवत:।

लोमश्यंनामासौ कुमार्यं । क्ष्वेडनं नाम।(१)धिकोवर्णस्य स्वरूपोध्वनिः ।

वर्गेषुजिह्वाप्रथमं चतुर्षु ॥ २१ ॥

आद्येषुचतुषु वर्गेषुजिह्वाप्रथनंक्रियते सदोषः । जिह्वाप्रथनंनामविस्तारः ।

ग्रासोमुख्ये ॥ २२ ॥

एतेषांवर्गाणां मुख्ये आद्येवर्गे ग्रासोनामदोषो भवति । सव्याख्यातः ।

प्रतिहारश्चतुर्थे ॥ २३ ॥

एतेषामेव चतुर्थेवर्गे प्रतिहारनामदोषो भवति अतिप्रयत्नः प्रतिहारः ।

सरेफयोर्मध्यमयोर्निरासः ॥ २४ ॥

सहरेफेणवर्त्तेते इति सरेफौ एतेषांचतुर्णांवर्गाणां यौमध्यमौवर्गौ तयोश्चरेफस्य च निरासो नामदोषोभवति सव्याख्यातः ।

विक्लेशस्थाने सकलेचतुर्थे ॥ २५ ॥

चतुर्थेवर्गेस्थाने सकले सहकलाभिः सकलं कलाअवयवाः केतेकरणादयः तेषुकरणादिषु स्थानेचविक्लेशो नामदोषो भवति । विक्लेशो अवैशद्यमित्येकोर्थः ।

---

(१) अविवेकः वर्णस्य अस्वरूपोध्वनिः । पुरस्तादुदाहृतमिति वृत्तिः ।

अतिस्पर्शोबर्बरताचरेफे ॥ २६ ॥

दुस्पृष्टोरेफः सातिस्पृश्यते वर्बरताचोच्यते तौदोषौरेफस्यवर्जयेत्। बर्बरताप्यसौकुमार्यमेव।

जिह्वान्ताभ्याञ्चवचनंलकारे॥२७॥

जिह्वाग्रेणवक्तव्यः सलकारः यदाजिह्वायाः अंताग्राभ्यामुच्यते तदासदोषोभवति। पूर्वोक्तौचातिस्पर्शबर्बरौत्रयोदोषालकारस्यभवंति तान्वर्जयेन्मेधावी।

श्वासोऽघोषनिभतावाहकारे॥२८॥

श्वासोवाअधिकः अघोषसदृशत्वं च हकारस्यदोषौलक्षयेत्।

निरासोन्येषूष्मसुपीडनं वा॥२९॥

येन्येहकारा दूष्माणस्तेषु शकारादिषुनिरासः पीडनंवेतिद्वौदोषौभवत स्तौव्याख्यातौ।

स्वरात्परं पूर्वसस्थानमाहुर्दीर्घान्निरस्तंतु विसर्जनीयं॥ ३० ॥

दीर्घात्स्वरात्परं विसर्जनीयं पूर्वस्यसस्थानं निरस्तमाङ्गः उक्तः सदोषः। रथीः। वधूः। अग्नेः। वायोः। दीर्घादिति किं उच्यते। ननुह्रस्वादपिविसर्जनीयः पूर्वसस्थानएवश्रूयते। अग्निः वायुः इति। यद्यपिश्रवणं तुल्यं ततोप्याचार्येण दीर्घग्रहणं कृतं तस्माद्दीर्घादेवपूर्वसस्थानत्वं भवतीति नह्रस्वादपिभवतीति मंतव्यं।

अपरे पुनरन्यथा वर्णयंति अन्यस्थाने दीर्घात्स्वरात्परो विसर्जनीयो देवै रपि न शक्यते उच्चारयितुमिति विधिं वर्णयंति। दीर्घात्स्वरात्परं पूर्वसस्थानमाहुराचार्या इच्छंतीत्यर्थः। तस्मिन्नपि पक्षे दीर्घग्रहणमनर्थकं ह्रस्वादपि तथैवेच्छंति। एवं तर्हि परस्य योगस्यार्थे दीर्घग्रहणं वृत्तवशेनेह पठितं द्रष्टव्यं। स्वरात्परं पूर्वसस्थानमाहुर्निरस्तं विसर्जनीयमस्मिन्योगे सत्युभयोरपि पक्षयोः अग्निः वायुः रथीः वधूः इति सर्वं सिद्धं भवति। किं पुनरत्र युक्तं। उभयं। कथं। शास्त्रांतरे विधिर्दृश्यते। कंठ्यस्थानौ हकारविसर्जनीयौ उभयस्वरादिसंस्थानो विसर्जनीय इति तेषां विसर्जनीयः पूर्वसस्थानो भवतीति। तस्मात्तदपि युक्तम्। इह दोषसमुच्चय प्रकरणे वचनाद्दोषः स इति निश्चयः। कथमेतदध्यवसीयते। आचार्यप्रवृत्ति दृश्यते। यथा अनुनासिकपराद्रूष्मणः परसस्थानयमागमो भवत्येकेषां। यथा अस्नै विष्णुरिति। तदिहास्माकं प्रतिषिद्धं परं यमं रक्तं परादघोषादिति तस्मादेतदध्यवसीयते।

कण्ठ्याद्यथा रेफवत स्तथाहुः ॥३१॥

दीर्घात्कंठ्यात्परं विसर्जनीयं यथा रेफवतऋकारात्परं जिह्वामूलीयं तथा निरस्तमाहुः सदोषः। देवाः मातृः। दीर्घादिति कस्मात्। देवः सोमः। ह्रस्वात्कंठ्यात्परो विसर्जनीयो ह्रस्वसस्थान एव भवति।

रक्तात्तुनासिक्यमपीतरस्मात् ॥३२॥

रक्तात्कंठग्राहीधीत्परं विसर्जनीयं इतरस्मादपिपरं । अतरस्मात् ऋकारान्नासिक्यमाहुः सदोषः । स्ततवाँः पायुः । नॄँः पतिभ्यः ।

संयोगादेरूष्मणः पूर्वमाहुर्विसर्जनीयमधिकं स्वरोपधात् ॥३३॥

स्वरोपधात्संयोगादे ह्यष्मणः पूर्वमधिकं विसर्जनीयमाहुः सदोषः । पावकतेस्तोकाश्चोतंति । अभिष्याम । संयोगादेरितिकिं । द्विपदेशं चतुष्पदे । मोषुणः । परिसोमः । ऊष्मणइतिकिं तवत्यत् । स्वरोपधादितिकिं । अप्स्वग्ने ।

परंयमं रक्तपरादघोषात् ॥ ३४ ॥

ऊष्मणोऽघोषा द्रक्तपरात्परंयमं आहुः सदोषः । पृश्निः विष्णुः । स्नात्वा ।

ऊष्माणंवाघोषिण स्तत्प्रयत्नं ॥३५॥

घोषिणऊष्मणो रक्तपरात्परं घोषिणं पूर्वतुल्यप्रयत्नं ऊष्माणंयमंवाऽऽहुः सदोषः तंवर्जयेत् बुधः । ब्रह्म । अन्हा २ ।

शुनश्शेपो निषपीशास्सिनिषपालविक्रमान्ब्रह्मविष्णुस्मपृश्निनः॥३६॥

एतेअविक्रमाभवंति । एतेषुविक्रमोविसर्जनीयः सदोषावर्ज्यः । शुनश्शेपो यमह्वद्गृभीतः । मानोम-

घेवनिष्षपीपराद्दाः । प्रपाकंशास्ति प्रदिशोविदुष्टरः । प्रनांशरद्दा न्दृषभोननिष्षाल । अभो २ दमेकमेको अस्मिन्निष्षालभो । ब्रह्मचते जातवेदो नमस्व । इदं विष्णुर्विचक्रमे । कूटंस्मतृंहदभिमातिमेति । आयंमौः पृश्निरक्रमीत् ।

स्पर्शोष्मसंधीन् स्पर्शरेफसंधीनभिप्रायांश्च परिपातयंति ॥३७॥

चरतिचक्रे इत्येवमादीन् स्पर्शोष्मसंधीन् ईकारोकारोपहितोद्गति च स्पर्शरेफसंधीन् विन्नत्यभिप्रायेषुधेत्यभिप्रायांश्च परिपातयंति । एतेषुअनुस्वारंकुर्वंतीत्यर्थः । सदोषः । ताँस्तेअश्याम । रश्मांरिव । पीवोअन्नाँरयिवृधः ।

स्वरौकुर्वंत्योष्ठनिभौसरेफौतिस्रोमातृंस्त्रीन्पितृन्यन्नृभिर्न्हन् ॥३८॥

सरेफौ ऋऋइत्येतावोष्ठनिभौ उवर्णसदृशौकुर्वंति सदोषः । तिस्रोमातृंस्त्रीन्पितृन् । काहिंस्वित्तदिंद्रयन्नृभिर्नृन् ।

दंत्यान्सकारोपनिभानघोषा न्व्यघ्यः पृष्ठोपृथिवीत्वापृथीति ॥३९॥

दंत्यानघोषान्सकारोपनिभान् सकारसदृशान् कु-

वैन्तिसदोषः। रथ्यः। पृथी। पृथिवी। त्वा। पृथी। इत्येवमादिषु। असर्जिरथ्योयथा। उर्वी पृथ्वीबहुलि दूरेअंते। इदंविचार्यते। पृथिवीत्वेति त्वा ग्रहणं विशेषणार्थं पृथग्ग्रहणंवेति। कुतः संदेहः। प्रायेणथकारे सकारोपनिभोदोषः सलक्ष्यते न तकारइति विशेषणार्थं मेकेमन्यंते। अपरेथकारस्यैव सदोषः स्यात्। कथं थकारं सकारोपनिभमितिलघीयसासिद्धे यद्दन्त्यग्रहणंकरोति तेनपृथग्ग्रहणंमन्यंते। अदितिः सिंधुः पृथिवीउतद्यौः। यत्वासूर्यस्वर्भानुः। पृथीयद्वांवैन्यः सादनेषु।

ऊष्मांतस्थाप्रत्ययं रेफपूर्वं ह्रस्वंलुंपंत्याहु रथाप्यसंतम्। पुरुषंतिं पुरुवारार्यमाष्ट्रांहरियोजनायहरियूपीयायां॥ ४०॥

ऊष्मप्रत्यय मंतस्थाप्रत्ययंचरेफ पूर्वं ह्रस्वंलुंपंति। नाशयंति। अथवा असंतमविद्यमानं ह्रस्वरेफात्परमाहुः रुत्पादयंति तौदोषौवर्जयेत्। एतेषु पुरुषंतिमित्यादिषु षट्सु। यामिर्ध्वसंतिं पुरुषंतिमावतं। महोरायः पुरुवारप्रयंचि। पुरुवीराभि र्वृषभक्षितीनां। अर्यमायातयज्जनः। आष्ट्रांपदं कृणुते अग्निधाने। घतश्चुन्नंहरियोजनाय। ब्रचीवतोयद्धरियूपीयायां। पर्यमा आष्ट्रामित्येतयोरसंतमाहुरन्येषुलुंपंति।

ऐयेरित्त्येकारमकारमाहु वैय-

श्वेचक्रमयंतौ यकारं ॥ ४१ ॥

ऐयेरित्यत्रवैयश्वेचऐकारस्थाने अकारमाहुः परंय-कारंक्रामयंतः तौदोषौ। ह्वणीयमानो अपहिमदैयेः। वैयश्वस्यश्रुतंनरा।

तदेवान्येषु विपरीतमाहु स्तैर-ट्यावश्यं हृदय्ययेति च ॥ ४२ ॥

तद्दोषद्वयमन्यपदेषु विपरीतमाहुः कथं अकारस्था-ने ऐकारमाहुः परं यकारमक्रामयंतः तौदोषौ। तैर-व्या। वय्यं। हृदय्यया। इत्येवमादिषु। तेरय्यासंसृजं-तुनः। परिप्रयंतं वय्यसुषंसदम्। अद्यांहृदय्य १ याकृत्या।

अकारस्यस्थान ऐकारमाहु र्लु-पंति चसयमीकारमुत्तमं। वह्न-चरं द्वाचरतां नयंति यथोनयो-र्ध्वनयोत्कोशयोरिति ॥ ४३ ॥

येनस्वह्वर्ततद्दतिसयः तंसयमीकारं अकारस्यस्था-ने ऐकारमाहुः सयंईकारंलुंपंतिच किञ्चान्यत् वह्व-रं संतंद्वचरतां नयंति एतेत्रयश्चत्वारोवादोषाभव-न्ति। ऊनयोः ध्वनयोत्। कोशयोः। इत्येवमादिषु। जरितुः कामसूनयोः। मात्वाग्निर्ध्वनयोद्धूमगंधिः। दशकोशयोर्दशवाजिनोदात्।

तदेवचान्यचविपर्ययेण कार्यए-

त्वे सयमीकारमाहुः । धातो-
र्विभर्तेर्जयतेर्नियश्चाभैष्मचाजै-
ष्मनैष्टेतिचैषु ॥ ४४ ॥

तदेवसर्वत्रान्यत्रचान्येषु पदेषु कर्तव्येऐत्वेविपर्ययेण अकारंकृत्वा सयमीकारमक्षरं असंतमाहुः तेतथैव-दोषा भवंति । भिजिनीइत्येतेषां धातूनां प्रयोगे अ-भैष्म । अजैष्म । नैष्ट । इति । अभैष्मापतदुष्कृतु । अ-जैष्माद्यासनामच । दूरंनैष्टपरावतः ।

इकारस्यस्थानऋकारमाहुर्लृ-
कारंवाचंद्रनिर्णिक्सुशिल्पे ॥४५॥

इकारस्यस्थाने क्वचिदृकारमाहुः । चन्द्रनिर्णिगि-त्येवमादिषु । क्वचित् लृकारमाहुः सुशिल्पे इत्या-दिषु । तौदोषौ लक्षयेत् । अतः सहस्रनिर्णिजा । यतरेववचराचंद्रनिर्णिक् । सुशिल्पे बृहतीमहो ।

अनंतरेतद्विपरीतमाहुस्तालव्ये
शृंगेविभृयाद्विवृताः ॥ ४६ ॥

अनंतरेतालव्येसति ऋकारात्पूर्वोवापरदिवा ताल-व्योवर्णोभवति तदातद्विधानं विपरीतमाहुः । यदुक्तं इकारस्यस्थानेऋकारमाहुः । तदिहऋकारस्थाने इ-कारमाहुः । सदोषोज्ञेयः । यथाशृङ्गे शिशीतेशृङ्गे रक्षसेविनिक्षे । यमौयमस्यविभृयाद जामि । पाशाआ-

दित्यारिपवेविचृताः।

तालुस्थानोव्यञ्जनादुत्तरश्चेदय-
कारस्तत्रयकारमाहुः। शुनश्शे-
पः शास्मिववजुर्षोणामत्केविर-
पशीतिनिदर्शनानि॥ ४७॥

यकारादन्यस्तालुस्थानो वर्णोव्यंजनादुत्तरोभवति। तत्राविद्यमानं यकारमाहुः। यथा। शुनश्शेपोयमह्वद्गृभीतः। प्रपाकंशास्मि प्रदिशो विदुष्टरः। विशांववर्जुर्षीणां। आजामिरत्के अव्यत। विरपशीगोमतीमही।

लुंपंति वासंतमेवं दवकारंज्यै-
ष्ठाय सम्वारन्नापृछ्यमृभ्वा॥४८॥

अथक्वचिदेवसंतं कथंसंतं। व्यंजनादुत्तरंसंतं यकारंवकारंवालुंपंति। ज्यैष्ठाय। सम्वारन्। अर्थवशेनायं पादः। दृत्तवशे ननुरेकृगः समित्यादिः पादः अयंदृत्तवशेन पादैकदेशोद्रष्टव्यः। आपृच्छ्यम्। ऋभ्वा। इत्येतेषु इंद्रज्यैष्ठाय सुक्रतो। सम्वारन्नकिरस्य मघानि। आपृछ्यंधरुणं वाज्यर्षति। पुरुहूतोयः पुरुगर्तऋभ्वा।

व्यस्यंत्यंतर्महतो व्यायतंतं दी-
र्घायुः सूर्योरुशदीर्तंऊर्जं॥४९॥

महतः संयोगस्यांतर्भूतं महतोदीर्घात्परं अव्यायत-

मपृथग्भूतं रेफेनसक्तमित्यर्थः। तमंतर्थ्यंस्यंति रेफात्पृथक्कुर्वन्ति। केनचित्स्वरेण व्यवदधतीत्यर्थः। दीर्घायुः। सूर्यः। रुशदीर्ते। ऊर्जं। इत्यादिषु। दीर्घायुरस्यायः पतिः। सूर्योनोदिवस्यातु। पवमानोरुशदीर्त्तेपयोगोः। इषमूर्जंच पिन्वसि।

लुंपंत्यंतस्थां क्रमयंतिचैतां स्वरात्तसस्थानादवरां परांवा। स्वस्तयेधायि भुवनेयमूवुः॥ ५०॥

लुंपंत्यंतस्थां अथवा क्रमयंति एतांसंस्थानात्स्वरादवरां पूर्वांपरांवा लोपोद्विभाविश्चेति। तौदोषौपरिहरेत्। स्वस्तये। अधायि। भुवना। इयं। ऊवुः। इत्यादिषु। स्वस्तयेवायुमुपब्रवामहै। उपप्रागा त्सुमन्मेधायि मन्म। भुवना। तंसंप्रश्नं भुवनायंत्यन्या। इयंशुष्मेभिर्विसखाइवारुजत्। ऊवुः। इंद्रायार्कमहिहत्यऊवुः।

रक्तांह्रस्वं द्राघयंत्युग्रंओकः॥ ५१॥

रक्तांह्रस्वंदीर्घं कुर्वंति सदोषः। उग्रँ ओकः इति। यथाविश्वदर्शान तविषीव उग्रँओकः। यथाप्रसूता सवितुः सवायंएव।

हकारसोष्मोपहिता यकारा वकारावा सर्वसोष्मोष्मपूर्वात्। तत्सस्थानं पूर्वमूष्माणामाहुस्तु-

ध्यान्दघ्रा आपृच्छ्यमृभ्वाब्ह-
येऽह्वः ॥ ५२ ॥

हकारेणासोष्मभिश्चोपहितात् यकाराद्वकाराद्वा स-
र्वैरुष्मभिः सोष्मभिश्चोपहितात्पूर्वं तेषांसमानस्थानं
ऊष्माणमाहुः। सदोषः । तुध्यान् । दघ्राः। आपृ-
च्छं। ऋभ्वा। ह्वये। अह्नः । इत्यादिषु । तुध्यान्का-
मान्करतेसिष्विदानः । पश्चासदघ्रायो अघस्यधाता।
आपृच्छंधरुणं वाज्यर्षति । पुरुहूतोयः पुरुगूर्त्तऋभ्वा।
तब्देवाँ उपह्वये । शतचक्रंयो २ ह्योवर्त्तनिः। अश्व्यो
वसिष्व ऋस्वः।

पकारवर्गोपहिताच्च रक्तादन्यं
यमं टप्लुताप्नानमौभ्नात् ॥५३॥

पकारवर्गेणोपहिता द्रक्तादनुनासिकात्पूर्वं अन्यंय-
ममाधिकं आहुः। टप्लुत। आप्नानंचौभ्नात्। इत्या-
दिषुदोषोवर्ज्यः। समुटप्लुत ऋभवः। आप्नानंतीर्थं
कइहप्रवोचत्। दह्नान्यौभ्नादुशमानओजः।

अनुस्वारमुपधांवान्यवर्णौ स्वरो-
पधात्सोष्मयमोदयश्चेत् ॥ तंङ्ग-
त्यञ्ग्मोजह्नतईह्वयंतोः सञ्-
ज्ञातरूपोथसञ्ज्ञानमिन्द्रः ॥५४॥

तत्सस्थानं पूर्वमित्यतः पूर्वमित्यनुवर्तते । पकार-

४२

वर्गोपहिताद्रक्तादित्यतो रक्तपदमनुवर्तते। स्वरोपधाद्र-क्तात्पूर्वमनुस्वारमाहुः। उपधांवाऽन्यवर्णांतौ दोषौपरिह-रेत् । रक्तः सः । सोष्मोदयोवायमोदयोवायद्भिवति त-ङ्घ्नन्ति । चक्षुः । जङ्घ्नः । ईङ्खयंतीः सञ्ज्ञानरूपः । सञ्-ज्ञानमिन्द्रः । इत्यादिषु। नकिष्टङ्घ्नन्त्यन्तितो न दूरात् । गोभिरञ्जोमदायकम अनन्यस्तुप्रकृतेरितियमोदयत्वम्। पवमानस्यजङ्घ्नतः । ईङ्खयंती रपस्युवः। सञ्ज्ञानरूपश्चि-केतदस्मै । सञ्ज्ञानमिन्द्रश्चाग्निश्च। एषायोजना येरक्ता-त्पूर्वमनुस्वारं कुर्वंतियेनकुर्वन्तितेपूर्वग्रहणं निवर्त्यस्वरोप-धाद्रक्तात्परमनुस्वारमाहुः । उपधांवान्यवर्णां कुर्वंति इतियोजनाकर्त्तव्या । केचिद्रक्तमेवानुस्वारमाहुः तैरेवं-योगः परिवर्त्तितव्यः । अनुस्वारमुपधांवाऽन्यवर्णां स्व-रोपधात्सोष्मयमोदयस्येदिति । अस्मिन्पक्षे स्वरोपधं र-क्तमनुस्वारं कुर्वंतीतियोजनकार्या तान्येवोदाहरणानि।

सांतस्यादौ धारयंतः परक्रमं-शर्मन्स्यामास्मिन्सुजनाऋधी-यतः ॥ ५५ ॥

सांतस्य संयोगस्यादौ रक्तंधारयंतः विलंबमानाः परक्रमंकुर्वंति । शर्मन्स्याम । अस्मिन्सुजनाऋधीयतः इ-तियथा । शर्मन्स्याममरुतामुपस्थे । अस्मिन्स्वे २ तक्रपू-तएनः । संयावन्नस्थे । अपसेवजनाऋधीयतश्चित् ।

रक्तैरागः समवायेस्वराणां ननू-

नंनूम्णं नृमणान्नृभिर्नॄन् ॥ ५६ ॥

रक्तैः स्वराणां समवाये रागः क्रियते। ननूनं। नृम्णम्। नृमणा। नृभिर्नॄन्। इत्यादिषु। ननूनमस्तिनोश्वः। नृम्णं तद्धतमश्विना। नृमणा वीरपस्त्यः। कर्हिस्वित्त दिंद्रयन्नृभिर्नॄन्।

रक्तात्तुसोष्माक्रियते हकारोद-
ध्यङ्हदेवान्हवते महान्हि ॥५७॥

रक्तात्परोहकारः सोष्माक्रियते। दध्यङ्ह। देवान्हवते। महान्हि। इत्यादिषु। दध्यङ्ह मेजनुषं। देवान्हवतऊतये। दक्षसोमहान्हिषः।

संयोगानां स्वरभक्त्याव्यवायो
विक्रमणंक्रमणंवा यथोक्तं। वि-
पर्ययोवाच्यततिल्विल्लेज्मन्द्र-
प्सोजुष्प्रन्साज्ञयोष्ट्रां प्रनेष्ट्रा-
त् ॥ ५८ ॥

संयोगानां क्वचिदविद्यमानया स्वरभक्त्याव्यवायः क्रियतेक्वचिदविक्रमणं। अविक्रमणंनाम द्विर्वचनाभावः। संयोगस्यचमध्ये क्वचित्स्वरमुत्पादयतीत्यर्थः। क्वचिन्नयथोक्तं क्रमणंक्रियते। क्वचिद्विपर्ययः। विपर्ययोनाम विद्यमानांस्वरभक्तिं नकुर्वन्तीत्यर्थः। इमेचत्वारो दोषाः संयोगस्यभवन्ति। तान्वर्जयेत्। व्यतइत्य-

त्रिविक्रमणं तितिविले अजमन्नित्येतयोर्द्वित्वाभिधानमकृत्वा अनार्योषिता उच्चारयंति । तत्र स्वरभक्त्या व्यवायइव भवति । इत्से विक्रमणमेव । मजुष्मन्नित्यत्र षकारात्परं(१) अकारमिव किंचिदुत्पाद्यते । अयथोक्तं क्रमणंकुर्वंति । साञ्जयेत्यत्रविपर्ययः । अष्टां । प्रनेष्ठादित्येतषुच विक्रमणमेव । व्यत । शूरोयोयुत्सु तन्वंपरिव्यत । तिल्विले । भद्रे क्षेत्रे निमितातिल्विलेवा । विश्वोवो अजमन् भयते वनस्पतिः । इत्सः । इत्मस्वस्कंदप्रथमाँ अनुद्यून् । स्वसारः श्यावीमरुषी मजुष्मन् । भरद्वाजान्साञ्जयो अभ्ययष्ट । अष्ट्रांपूषाशिथिरामुद्वरी इजत् । प्रदेवं । देववीतये । नेष्टात्सोमं द्रविणोदः पिवकृतुभिः ।

विवृत्तिषु प्रत्ययाद रदर्शनं यथायाऐक्ष्व यश्चौशिजस्य ॥ ५९ ॥

विवृत्तिषु प्रत्ययादे रदर्शनंलोपः क्रियते सदोषः । यथा । याऐक्षः । इमागावः सरमेयाऐक्षः । कक्षीवंतंयश्चौशिजः ।

इउसंधौसंध्यवचनं च कासुचित्सइदस्ताकस्तउषोयथैते ॥६०॥

इउइत्येतयोः संधौकासुचिद्विवृत्तिषु संध्यक्षरवचनं प्रत्ययादर्शनंच क्रियते तौदोषौवर्जयेत् । यथा । सइदस्ता । सइदस्तेवप्रतिधादसिष्यन् । सइंद्रचित्रं अभि । कस्तउषः कधप्रिये । तउक्त्नायरयिमभिप्रतस्थुः ।

---

(१) उकारमिवकिञ्चिदुत्पद्यते इत्यपिपाठः ।

समानवर्णासु विपर्ययोवा यथा-ह्यूती इंद्रकश्वासतश्च ॥ ६१ ॥

समानवर्णासु विवृत्तिषु कासुचिद्विपर्ययः क्रियते । प्रत्ययादेर्वाऽदर्शनं । कोविपर्ययः पूर्वोवर्णः परःक्रियते परश्चपूर्वः सविपर्ययः । तौदोषौलक्षयेत् । ऊतीइंद्र । कश्वासत इतियथा । यानस्तुत उपवाजेभि ह्तौ-इंद्र । अक्षायो गंताना धमानसूतीइत्या । कश्वासतो वचसः संति । तश्चागमंतुतद्दह ।

अभिव्यादानंच विवृत्तिपूर्वे क-ण्ठ्यातात्रापोवसाएति दीर्घे ॥ ६२ ॥

विवृत्तिः पूर्वा अस्मात्सविवृत्तिपूर्वः । तस्मिन्वि-वृत्तिपूर्वे कण्ठ्येदीर्घेप्रत्ययेइति । यत्र सप्तमीनिर्दे-शोविज्ञायते कश्वासतइत्येवमादिष्वभिव्यादानमेवस्या-त् । सतवविपर्यय उक्तः समानवर्णासु विपर्ययो-वेति । तस्मात्सप्तमीनिर्देशः कथं । विवृत्तिः पूर्वा अस्मादक्षराद्विवृत्तिपूर्वमक्षरं विवृत्तेः पूर्वमपिविवृत्ति-पूर्वं तउभेकण्ठ्यदीर्घे यदाभवत स्तदा कासुचिद्वृत्तिष्वभि-व्यादानंइति । आदानमारंभः विविधंविपुलंविशा-लंवा दानं अथवाआदानमेवव्यादानं यथत्राकेन-चिदभिव्याप्त मभिभूतं व्यादानंयस्य तदिदमभिव्यादानं भवत्यक्षरं । किमुक्तभवति । पाद मात्राविवृत्ति रिह समधिकाक्रियते । तयापरस्यारंभोव्याप्यतइत्यर्थः ।

क्त। ताआपः। अवसाया। इत्येवमादिषु। ताआपोदेवी रिहमामवंतु। स्वस्त्यागृहेभ्य आवसायाविमोचनात्। याआपोदिव्याः। ताआचरंति। तेदोषाः। तत्रश्लोकः। अभ्रमध्ये यथाविद्यु दृश्यते मणिसूत्रवत्। एषछेदोविवृत्तीनां यथाबालेषुकर्त्तरि।

नदोषाणां स्वरसंयोगजाना मंतोगम्यः संख्ययाथेतरेषां ॥ ६३ ॥

एषांदोषाणां स्वरसंयोगजानां स्वरेषूच्यमानेषु उत्पद्यंते तेषामित्यर्थः। अथेतरेषां स्वरसंयोगजानां संख्ययागणनया अंतः पारंगंतुमशक्यं। कस्मात्। उच्चावचाः प्रयोक्तारः नानास्थानकरणानुप्रदानस्वरोच्चारणाः तथा नानाप्रतिस्वरभावशीलसमाचाराः केषु वर्णेषु कान् जनयंतीत्यज्ञानात्।

शक्यस्तुशास्त्रादधि साधुधर्मायुक्तेन कृत्स्नः प्रतिपत्तु मस्मात् ॥ ६४ ॥

अस्माच्छास्त्रादधि वर्णानां कृत्स्नोवर्णधर्मः साधुयुक्तः। साध्यताकृत्स्नेनसाधुधर्मयुक्तनप्रतिपत्तुंशक्यः साधुयुक्तोनाममनो वाग्बुद्धियुक्तः। तत्वार्थशिक्षालक्षणवित्। ऊहापोहवितर्कज्ञः। शास्त्रागमकुशलः। ध्यानपरोऽवितथाध्यवसायी।

अकारस्यकरणावस्थयान्यान्स्व-रान्ब्रूयात् । अऋइउ एवमा-द्यान्स्वरान्ब्रूयात् ॥ ६५ ॥

तद्विसंपन्नमाहुः । अकारस्यकरणावस्थया अऋइ-ईउऊ इत्येवमाद्यानपिस्वरा न्ब्रूयात्तद्विसंपन्नं भवति ।

परानकारोदयवद्विवक्षेत् सर्वत्र-वर्णानिति संपदेषा ॥ ६६ ॥

• परान्ककारादीन्यपि व्यंजनानिव्यंजनसंज्ञकान्वर्णा-न् अकारोदयवदकारोदयानितिविवक्षेद्वक्तुमिच्छेत् । सर्व-त्ववर्णानित्याहु राचार्याः । ककाकिकीकुकूइति यथा । संपदेषावर्णानां । सासंपदुभाभ्यांपटलाभ्यांव्याख्याता ।

शास्त्रापवादा त्प्रतिपत्ति भेदा-न्निंदंत्यकृत्स्नेतिच वर्णशिक्षां ॥६७॥

शास्त्राणामपवादाद्दोषाः संति । पुनरुक्तता अ-विस्पष्टतार्था कष्ट शब्दतार्था अशक्यार्थतेति । एवमा-दयः । तेष्वशक्यादिषुदोषेषु यस्मिंछास्त्रे संहितमप्ये-कमक्षरं यथोच्चारयितुं नशक्यं अस्माच्छास्त्रादपवादात् । प्रतिपत्तिभेदात् । प्रतिपत्तिभेदाच्च निंदंत्यकृत्स्नेतिच वर्णशिक्षां । किमिति । अकृत्स्नेत्यप्रयोजनेत्यर्थः । प्र-तिपत्तिभेदोनाम आहुर्घोषंघोषवतामकारमित्युक्त्वा अ-

बोत्पन्नावपर ऊष्मघोषावित्येवमादीनां वर्णप्रतिपत्ति-
भेदोविरुद्धविधानानि ।

नैतेनशास्त्रेण विशिष्यतेन्यैः कृ-
त्स्नंच वेदांगमनिंद्यमार्षं ॥६८॥

यदुच्यते इह यथोक्तंतथावर्णोच्चारणं कर्त्तुमशक्यं त-
स्मादकृत्स्नेयं वर्णशिक्षेति तन्न । कथं शिक्षा एतेनै-
वविधानेनान्यैः शास्त्रै र्नविशिष्यते । अन्येष्वपि शास्त्रे-
षुहि ग्रस्तनिरस्त इत्यादयोवर्णानांदोषाविधीयंते । ता-
निच शक्यार्थविधानात् । अकृत्स्नानीतिनोच्यंते ता-
निच कृत्स्नान्येवभवंतितस्मादिदमपिशास्त्रंकृत्स्नं संभवि-
तुमर्हति । प्रतिपत्तिभेदश्चन । अन्येष्वपिशास्त्रेषुएवं
विधाविकल्पाः संति । तस्मादनिंद्यं षडंगवत् । षट्-
सुवेदांगेषु इदमप्येकं अंगं कल्पोव्याकरणं निरुक्तं शि-
क्षाछंदोविचितिर्ज्योतिषा मयनं इति । तस्माच्चानिंद्यं
आर्षञ्च वेदांगशास्त्रं । आगमश्च लोकेप्रमाणं भवति ।
तस्माच्चानिंद्य मपिच । अत्रश्लोकाः । उक्तोदाहरणं
किंचि द्बहुग्रंथधरोनरः । आक्षिप्तःशैक्षिकेणेह दग्धाग्नि-
रिवशाम्यति ॥ १ ॥ सुबहुज्ञोपियोभूत्वा शिक्षांचेन्ना-
धिगच्छति । नराजतिसभायां सशैक्षिकस्यसमीपतः ॥२॥
ब्राह्मणेषुसमेतेषु विद्वत्सुचबहुष्वपि । ब्रह्मोद्येद्येप्रवृत्तेयः
शैक्षिकःसविराजते ॥ ३ ॥

इतिश्री पार्षदव्याख्याया मानं-

टपुरवास्तव्यवज्रटपुत्रोव्वटकृते प्रातिशाख्यभाष्ये चतुर्द्दशंपटलं समाप्तम् ॥

पारायणंवर्तये ब्रह्मचारी गुरुः-शिष्येभ्यस्तदनुव्रतेभ्यः । अध्यासीनोदिशमेकां प्रशस्तां प्राचीमुदीची मपराजितां वा ॥ १ ॥

पारायणमध्यापनं । वर्तयेत् कुर्यात् । गुरुरुपाध्यायः ब्रह्मचारीभूत्वातावंतंकालं शिष्येभ्यस्तदनुव्रतेभ्यगुरौ अध्ययनेचयेभक्ताः तेभ्यः प्रशस्तां एकां दिशंअध्यासीनः । प्राचींपूर्वां उदीचीमुत्तरां अपराजितां वा प्रागुदीचीम् ।

एकः श्रोतादच्चिणतो निषीदेद्द्वौवा ॥ २ ॥

एकःश्रोताशिष्यः दच्चिणतः निषीदेत् । उपविशेदित्यर्थः । यदिद्वौश्रोतारौ स्यातां दच्चिणतएवनिषीदेतां ।

भूयांसस्तुयथावकाशं ॥ ३ ॥

भूयांसः बहवः श्रोतारो यदिस्युः यथावकाशं यत्रयत्रावकाशं तत्रतत्रनिषीदेयुः ।

तेधीोह्रिभो ३ इत्यभि चोदयंति गुरुंशिष्य उपसंगृह्य सर्वे ॥ ४ ॥

तेसर्वेंशिष्या: उपसंगृह्य गुरो: पादौ पाणिभ्यां उपपीड्यशिरसिकृत्वा अधीोह्रिभो ३ इत्यनेन गुरुमभिचोदयंति।

सओ ३ मितिप्रस्वरति त्रिमात्र: प्रस्वारस्थाने सभवत्युदात्त:। चतुर्मात्रोवार्द्धपूर्वोनुदात: पंचमात्रोवाभवति द्वि:स्वर:सन् ॥ ५ ॥

सगुरु: ओं ३ इति प्रस्वरतिशब्दंकरोति। त्रिमात्र: प्रस्वार: सओंकारशब्द: त्रिमात्र: स्थाने भवति। उदात्तश्च। किमिदंस्थानमिति। उपांशुस्थानमिति। उपांशुस्थानं निषादपंचममध्यमतारेषु तेयेनस्थानेन प्रयोज्यंस्यात् तेनैवप्रकारेण प्रणवंकुर्यात्। तान्येतान्युक्तानि भवंति। अथवा चतुर्मात्र: संभवति। अर्द्धपूर्व: अनुदात्तोयस्यसअर्द्धपूर्वोनुदात्त:। अथवापंचमात्रो भवतिद्वि:स्वर:सन् इमेत्रय: प्रणवा:। तेषामाद्योवहुभि: परिगृहीत:। न मध्यम:। किमितिनज्ञायते। अस्माभिस्तु उत्तममंत्यंमत्वातथापद्यते।

अध्येतुरध्यापयितुश्च नित्यंस्वर्गद्वारं ब्रह्मवरिष्ठमेतत् मुखंस्वा-

ध्यायस्य भवेत् ॥ ६ ॥

अध्येतुः शिष्यस्याध्यापयितुश्च मुखंनित्यं प्रणवोभवति । स्वर्गद्वारंवरिष्ठं प्रधानं ब्रह्मइत्येतदक्षरं प्रतीयात् जानीयात् ।

मुखमादौ स्वाध्यायस्य भवेत्तद्ब्रह्म । नचैतत्संदध्यात्स्वाध्यायगतं परेण ॥ ७ ॥

एतदोंकारं स्वाध्यायार्थं प्रयुक्तं परपादेन वार्द्धर्चेनवा नसंदध्यात् । यज्ञकर्मणितु संधानं भवति चोदितत्वात् ।

प्रचोदितोऽभिक्रमते यथास्यक्रमः परस्ताद्विहितस्तथैव ॥ ८ ॥

तथाशिष्यस्य प्रचोदितोगुरुः ओङ्कारंकृत्वा अभिक्रमते । अध्ययनमुच्चारयति । यथा अस्यक्रमः आनुपूर्व्यंम्परस्तादुत्तरत्र विहितंदक्षिणाय प्रथमंप्रश्नमाहेति तथैव ।

सर्वोदात्तंत्विहतस्मि न्नपृक्तमक्षिप्रयुक्तं द्विरुपस्थितंवा ॥ ९ ॥

इहपारायण प्रवचने तस्मिन्नभिक्रमे सर्वोदात्तंच यत्तत्पदं अक्षिप्रयुक्तंवा अपृक्तंवा उपस्थितंवा । शिष्यज्ञापनार्थं गुरुर्द्विरुच्चारयति । प्र । आ । रोदसीइति । उभेइतियथा । अक्षिप्रयुक्तमितिकस्मात् । उद्वेति । एवमेकेष-

परे उद्गादाकारयोः। अपि सर्वोदात्तमित्येव सिद्धत्वात्। अपृक्तमच्चिप्रयुक्त मित्यनर्थकं भवति। तस्मात्त्वामंतरेण वर्णयंति। उद्वेति। यथा अपृक्तं सन्नचैप्रयुक्तंइति। ननु अत्रापि उपस्थितमित्येवसिद्धं। सत्यं। नियमार्थमिदमुच्यते। इहमाभूत्। क्व। उद्वेति। उद्गथदेव इत्येवमादौतु नियमः स्यात्। अथवा उपस्थितंवेति उपस्थितविभाषाप्राप्ते नित्यार्थमस्य ग्रहणं। अपृक्तमच्चिप्रयुक्तमिति। १।

अभिक्रांतेद्वेपदेवाधिकेवा पूर्वंपदंप्रथमः प्राहशिष्यः॥ १०॥

गुरुणाद्वेपदेवाधिकेवा प्रोक्तेपूर्वंपदं प्रश्नाद्यंपदं प्राहदच्चिणः शिष्यः ततः पश्चादितरे प्राहुः। अस्मिन्पटलेयदुक्तं विधानं तेनदच्चिणात्याः पठंति तस्मादिष्टज्ञापनत्वाभिप्रायेणकिंचिदुक्तंमत्वातत्कश्चिच्छिद्यतइति।

निर्वाच्येतु भो ३ इतिचोदनास्या न्निरुक्ते ओंभो ३ इतिचाभ्यनुज्ञा॥ ११॥

शिष्येणनिर्वक्तव्ये गुरोः भोः ३ इतिचोदनास्यात् तेननिरुक्ते ओंभो ३ इतिचार्थं पुनर्गृहीतमावर्तयितुमभ्यनुज्ञास्यात्।

परिपन्नं प्राकृतमूष्मसंधिं नका-

रस्य लोपरेफोष्मभावं । असं-
युक्तमृपदंरेफसंधिं विवृत्तिमि-
त्यत्र निदर्शनानि ॥ १२ ॥

परिपन्नंत्वंराजेंद्रेत्यादि । प्राकृतमक्षरं ऊष्मसंधौ । अग्निश्चय: । यस्तेमन्योयः शंवरंपर्वतेषु । नकारलोप-भावं । अस्माँ अस्माँ इत् । रेफभाव । रश्मीँरिव । अ-भीशूँरिव । ऊष्मभाव: पशूंस्ताँश्चक्रे । तांस्तेअश्याम । नृ:पात्रं । असंयुक्तं । तववायवृतस्पते पदं । यन्नृभिर्नृ-न् । रेफसंधिं । अन्तर्वावत् । अग्नीरक्षांसि । विवृत्तिं मद्रूपाहि । इत्येतानि निदर्शनान्याहुराचार्याः । क-स्यनिदर्शनानीत्येतदागमयितव्यं । केचिदेतं श्लोकं नपठंति ।

प्रत्युच्चार्यैतद्वचनं परस्यशिष्य-
स्यस्याद्भो ३ इतिचोदनावा ।
अर्द्धर्चौदर्केषु तुवर्जयेयु रध्या-
यान्तेषूभयथास्मरंति ॥ १३ ॥

प्रत्युच्चार्यैतद्वचनं परस्यगुरोरित्यर्थः । शिष्यस्याद्भो ३ इतिचोदना स्यात् । नवास्यात् । अर्द्धर्चौदर्केषु अर्द्धर्चस-मयेषु तांचोदनां वर्जयेयु: । अध्यायांतेषु अर्धर्चौदर्केषु-उभयथास्मरंत्याचार्याः वर्जनंवानवेति ।

गुरुः शिष्यस्यपदमाहमुख्यं स-

मासश्चेदसमासो यदिह्वे ॥ १४ ॥

गुरुः शिष्यस्य प्रश्ने मुख्यं एकपदमाह यदिसमासः यद्यसमासः द्वेपदेश्चाह ।

एतेनकल्पेन समाप्यप्रश्नं प्रत्याम्नायु स्तम्पुनरेवसर्वे ॥ १५ ॥

एतेनविधानेन प्रश्नंसमाप्य सर्वेशिष्या स्तमेव प्रश्नं पुनः पुनरभ्यासयेयुः ।

ततऊर्ध्वंसन्ततंसंवृतेनप्रविग्रहेण मृद्ववग्रहेण । सर्वोदात्तेन चचर्चयेयुः सर्वद्दमानुपस्थापयंतः पदानि ॥ १६ ॥

तस्मादभ्यासादूर्ध्वंसंततं अव्यवस्थितं संवृतं समानं । समानशब्देन प्रविग्रहेण सप्रश्लिष्टः यस्मिन्संभवति सप्रविष्टः । इंद्रोइत्येवमादिषु प्रविग्रहेषु प्रश्लिष्टं विश्लिष्टं कुर्यात् । कालाधिक्येनकुर्यादित्यर्थः । मृदवः अवग्रहायस्मिन्सम्हवग्रहः तेनसर्वोदात्तेनस्वरेण चर्चयेयुः । आदिपदिकाश्चोत्तरपदिकाश्च भूत्वा सर्वेशिष्यास्तमेवप्रश्नं । इमानिपदानि । यानिवक्ष्यामः तान्युपस्थापयंतः सेतिकरणानिकुर्वन्तइत्यर्थः ॥

अभ्युत्परानिव्युपसम्प्रति प्रयक्ष्य-

त्यपादुःस्वपिपर्यवानु ॥ १७ ॥

अभि । उत् । परा निः वि० उप । सं । प्रति । प्र । नि । अधि । अति० अप० आ० दुः । सु । अपि । परि । अव । अनु० इत्येतानिपदानि केषांचिच्छाखिनां सेतिकरणानिभवंति । उदिति । परेति । अस्माकंतुनपुनः यानि सेतिकरणानि तेष्वेवायंविधिः कर्त्तव्यः ।

आद्यंस्थितोपस्थित मेकमेषामर्द्धर्चांते कुर्युरथोद्विपन्धौ ॥ १८ ॥

तेषामुपसर्गाणा माद्यमभीत्येकमुपसर्गं मर्द्धर्चांतेवर्तमानंअथोद्विषंधौ वा विवृत्तिस्थाने स्थितोपस्थितं कुर्युः तेषामेवशाखिनां । अभीत्यभि ।

चद्यद्धिवेतिच्च सर्वंचतेषामनेकंचेत्संनिपते द्वितीयं ॥ १९ ॥

चद्यद्धिवेत्येतानि सर्वत्रस्थितोपस्थितानिकुर्युः चेतिच तेषामुपसर्गाणां अभ्यादिः वांतानांयद्यनेकं संनिपतेतर्हि द्वितीयमेवसेतिकरणं कुर्युः । नेतरत् । उदिति ।

समस्यंतश्च द्विपदाद्यर्द्धर्चौ व्यवस्यंत इतराश्चर्चंययुः ॥ २० ॥

प्रस्नानतायुमित्येवमादीनां द्विपदानां उक्तानां द्वौद्वौअर्द्धर्चौएकाम्रचंकुर्वन्तः । व्यवस्यंतः पृथक्कुर्वन्तः इत-

राग्वधिकायाः सूक्तेषुसाधुर्नग्टभ्णुरिति यथातास्तथैव चर्चयेयुः । आदिग्रहणादादिपदस्यैतदुच्यते ।

दक्षिणायप्रथमं प्रश्नमाहप्रदक्षिणं ततऊर्ध्वंपरीयुः ॥ २१ ॥

दक्षिणायशिष्याय प्रथमंप्रश्नमाह गुरुः ततअध्ययनारंभादूर्ध्वंक्कचित्गच्छंतः शिष्याः प्रदक्षिणमाचार्यंकृत्वा परीयुः प्रदक्षिणाट्टत्तीः परीयुरितिवायोजनीयं ।

एवंसर्वे प्रश्नशोध्यायमुक्त्वोपसंगृह्या तिसृष्टाययथार्थम् ॥ २२ ॥

एवमेतेनविधिनाप्रश्नशः सर्वेशिष्या अध्ययनांतंगत्वा उपसंगृह्यगुरुं तेनातिसृष्टाययथार्थं यथार्थाः स्युः । यद्यत्स्वकर्मतत्तत्कुर्युरित्यर्थः किमिदंप्रश्नइति ।

प्रश्नस्तृचः ॥ २३ ॥

तृचः । प्रश्नइत्युच्यते ।

पंक्तिषुतुद्वृचोवा ॥ २४ ॥

पंक्तिषुऋक्षुद्वृचोवाप्रश्नोभवति तृचोवा ।

द्वेद्वे त्वपंक्तेरधिकाक्षरेषु ॥ २५ ॥

त्रिष्टुभादिषु तस्याद्वेद्वे एवऋचः प्रश्नोभवति ।

एकाचसूक्तं ॥ २६ ॥

एकाऋक् यत्सूक्तंभवति । साचप्रश्नोभवति ।

समयास्त्वगण्याः परावराद्याः २७॥

समयाः परावराद्याः प्रश्नेषुगण्यंते।

द्विपदे यथैका ॥ २८ ॥

द्विपदेयथा एकाऋक् तथागण्यंते।

सूक्तस्यशेषोल्पतरो यदिस्या त्पूर्वंसगच्छेत् ॥ २९ ॥

एवंप्रश्नेषु परिकल्प्यमानेषु सूक्तस्यशेषं यदिअल्पतरंस्यात्। प्रश्नात्पूर्वंसप्रश्नोगच्छेत्।

यदितुदृचोवा ॥ ३० ॥

यदिसूक्तस्य शेषोदृचोभवति। पूर्वंप्रश्न गच्छेद्वा नवेति। पंक्त्याः प्राक् छंदसः दृचंपूर्वमेवगच्छेत्। यदिपराणि पंक्त्या स्युः। तदापूर्वंनगच्छेत्। यदिमिश्राणिस्युः पंक्त्यांतर्हि क्वचित्पृथवस्यात्पूर्वंगच्छेद्वा संख्यावशेन।

तेषष्टिरध्याय उपाधिकावा सूक्ते समाप्ते यदितेसमाप्ताः ॥ ३१ ॥

तेप्रश्नाः एवंगण्यमानाः एकैकस्मिन्नध्याये षष्टिर्भवंति। उपाधिकावाभवंति। सूक्तेषुसमाप्तेषु यदितेप्रश्नाः समापयंति यदिषष्ठिः पूर्णाभवंतीत्यर्थः। तदायावद्भिः प्रश्नैः सूक्तशेषः समाप्यते तावद्भिरधिका

षष्ठिर्भवति । एवंप्रायेणसर्वत्रयुज्यते । क्वचित्सूक्ते समाप्तेइति । शतधारमिति । जातिग्रहणं द्रष्टव्यं । सूक्तेषुसमाप्तेष्विति । यथाचतुः षष्ठिरध्यायाः ।

भो ३ इत्यर्द्धर्चेगुरुणोक्तआह शिष्य ओं भो ३ इत्युचिता सूचं च ॥ ३२ ॥

अध्यायस्यांत्ये अर्द्धर्चेसमाप्तेभो ३ इति गुरुणाउक्तः शिष्यः ओं भो ३ इत्याह । चार्थेवाढंयुष्मदनुध्यानात् समाप्तमित्यर्थः । उक्तांचऋचमाह । उचितास्यात् तथा नमोब्रह्मणेनमोस्त्वग्नय इति यानित्यं स्वाध्यायेपरिधानीया ऋक्स्यात् ।

अथैकेप्राहुरनुसंहितं तत्पारायणे प्रवचनंप्रशस्तं ॥ ३३ ॥

अथैकेआचार्याः प्राहुः । एतदेवपारायणस्यप्रवचनं अनुसंहितं । संहिताक्रमेण प्रशस्तंइति ॥ ३ ॥

इति श्री पार्षदव्याख्याया मानंदपुरवास्तव्यवज्रटपुत्रोवटकृते प्रातिशाख्यभाष्ये पंचदशं पटलम् ।

गायत्र्युष्णिगनुष्टुप्चबृहतीच्च प्रजापतेः । पंक्तिस्त्रिष्टुब्जगतीचसप्तछन्दांसि तानि ह । अष्टाक्षरप्रभृतीनि ॥ १ ॥

गायत्री । उष्णिक् । अनुष्टुप् बृहती पंक्तिः । त्रिष्टुप् जगती । इत्यष्टाक्षरप्रभृतीनिसप्तछंदांसि तानिप्रजापतेर्वेदितव्यानि ।

चतुर्भूयः परंपरं ॥ २ ॥

यथापरंपरं तेषु छंदःसु पूर्वस्मात्पूर्वस्माच्छन्दसः उत्तरमुत्तरं चतुर्भिरक्षरै र्भूयोभवति ।

दैवान्यपिच सप्तैव ॥ ३ ॥

देवानामपि सप्तछंदांसिभवंति -

सप्तचैवा सुराण्यपि ॥ ४ ॥

आसुराण्यपि सप्तैव छंदांसि भवंति ।

एकोत्तराणिदेवानां नान्येवैकाक्षरादधि ॥ ५ ॥

तान्येवगायत्र्यादीनि एकाक्षरप्रभृतीनि एकोत्तराणि देवानांभवंति ।

एकावमान्यसुराणां ततः पंच-

दशाक्षरात् ॥ ६ ॥

तान्येवपंचदशाक्षरप्रभृति चेमानि एकावमानि एकैकन्यूनानि असुराणांभवंति।

तानित्रीणि समागम्यसनामानि सनामतत् । एकंभवत्यृषिछंदस्तथागच्छति संपदं ॥ ७ ॥

तानिप्रजापति देवासुराणां छंदांसि समाननामानितानित्रीणि समागम्य सहभूत्वा सहभूतानां सनामतदेकं ऋषिछंदोभवति। तथाकथं। प्रजापतेर्गायत्र्यष्टाक्षरं देवानामेकाक्षरं असुराणांपञ्चदशाक्षरं। तानिचतुर्विंशतेः चतुरुत्तराणिभवंति। एवंसर्वाणिछंदांसि संपदंगछंति

एवंत्रिप्रकृतीन्याहुर्युक्तानिचतुरुत्तरं। ऋषिछंदांसि ॥ ८ ॥

एवंकथंयुक्तानि समाननामानि सनामेतिच त्रिःप्रकृतीनि ऋषिछंदांसि चतुरुत्तराण्याहुः।

तैः प्रायोमंत्रः श्लोकश्चवर्त्तते ॥९॥

तैरृषिछंदोभिः प्रायेणमंत्रोनुवर्त्तते श्लोकश्च। १।

तत्पादोयजुषां छंदः साम्नांतुद्व्यृचां त्रयः ॥ १० ॥

तत्पादस्तेषां ऋषिछंदसां चतुर्थांशः यजुषांछंदोवेदितव्यं । साम्नांछन्दो द्वौपादौवेदितव्यौ । ऋचांछंदः त्रयः पादावेदितव्यं ।

गायत्र्यादि जगत्यंतमेकद्वित्र्यधिकंतु तत् । आर्षवत्तत्समाहारो ब्राह्मोवर्गः षडुत्तरः ॥ ११ ॥

तानिछंदांसियजुः सामऋचांगायत्र्यादिजगत्यंतानि क्रमेणएकद्वित्र्यधिकानि भवंति । कः क्रमः । यजुषांगायत्रीषडक्षरा । उष्णिक्सप्ताक्षरा । तथासाम्नांद्वादशाक्षरागायत्री उष्णिक्चतुर्द्दशाक्षरा । तथा ऋचामष्टादशाक्षरागायत्री । उष्णिगेकविंशत्यक्षरा । इति एवंसर्वत्र । तत्समाहारस्तेषां ऋग्यजुः साम्नांछंदसांसमाहारः आर्षवत् । ऋषिछंदोवत् द्रष्टव्यः । सब्राह्मः ब्रह्मणोयंवर्गगणः षडुत्तरोवेदितव्यः ।

अक्षराणितुषट्त्रिंशद्गायत्रीब्रह्मणोमिता । यजुषांषडृचां त्रिःषट्साम्नां द्वादशसंपदि ॥ १२ ॥

कथं यद्ब्रह्मणोगायत्रीषट्त्रिंशदक्षरा भवतीति मन्यसे तच्छृणु । यजुषांगायत्रीषडक्षरा । ऋचांत्रिः षट् । अष्टादशाक्षरेत्यर्थः । साम्नांद्वादशाक्षरा । अस्यांसंपदि षट्त्रिंशदक्षरा भवति ।

ऋषीणांतु चयोवर्गाः सप्तका-
एवनेतरे ऋषिछंदांसि ॥ १३ ॥

प्रजापतिप्रभृतीनि छंदांसिव्याख्यातानि । तेषुऋ-
षिछंदांसि । सोदाहरणानि विस्तरेणवक्ष्यति ।

गायत्री साचतुर्विंशत्यक्षरा । अ-
ष्टाक्षरास्त्रयः पादाश्चत्वारोवाष-
डक्षराः ॥ १४ ॥

तेषु गायत्रीचतुर्विंशत्यक्षरास्यात् । तस्या अष्टाक्षराः
त्रयः पादाभवंति । अग्निमीळे पुरोहितं । षडक्षरा
वाचत्वारः पादाभवंति । इंद्रः शचीपतिर्बलेन व्री-
डितः । दुश्च्यवनो वृषासमत्सुसासहिः । इतिषडक्षरा-
याउदाहरणं ।

पंचकाः पंचषड्वांत्यः पदपंक्ति-
र्हिंसाभुरिक् । द्वौवापादौचतु-
ष्कश्चषट्कश्चैकस्त्रिपंचकाः ॥१५॥

पंचाक्षराः पंचपादाभवंति यस्याः साभुरिक्पदपं-
क्तिर्वेदितव्या । षडक्षरोवा अंत्यः पादोभवति चत्वा-
रश्चपंचकाः साभुरिक्पद पंक्तिर्वेदितव्या । द्वौपादौएकश्च
तुष्कः एकः षट्कः त्रयश्चपंचाक्षराभवंति ।

अधाह्यींद्रेतिच दृचौष्टतमग्ने-

तमित्यृचः ॥ १६ ॥

अथाहींद्रेतिदृचौ । घृतमग्नेतमद्य । इत्येतास्त्र्यृचः । तासामुदाहरणानि भवंति । अथाह्यग्ने । इंद्रतिषोडशिनस्तोत्रियः । इंद्रजुषस्व । प्रवहायाहि । सुरहरीह । पि वासुतस्यमतिर्न । मध्वश्चकानः । चारुमंदाय । एवमष्टाक्षरै र्विनापंचकाः पंचपादाभवंति । घृतंनपूतं । अग्नेतमद्य ।

अष्टकोदशकः सप्तकोविद्वांसाविति साभुरिक् ॥ १७ ॥

अष्टकः प्रथमः पादः उत्तरोदशकः अंत्यः सप्तकः साभुरिक् । उदाहरणं विद्वांसाविहुरः पृच्छेत् ।

युवाकुहीतिगायत्री त्रयः सप्ताक्षराविराट् । सैषापादनिचृन्नाम गायत्र्येवैकविंशिका ॥ १८ ॥

युवाकुहिशचीप्रनामित्येषा त्रिः सप्ताक्षरागायत्री एवंविराट् एकविंशत्यक्षरापादनिचृन्नामवेदितव्या ।

षट्कः सप्तकयोर्मध्ये स्तोतॄणांविवाचीति । यस्याः सातिनिचृन्नाम गायत्रीविंशाक्षरा ॥ १९ ॥

सप्तकयोर्मध्येषट्कः पादः साऽतिनिचृन्नामविंशत्यक्षरागायत्री । पुरुतमंपुरूणांस्तोतृणां ।

षट्कसप्तकयोर्मध्येस्तु ह्यासावातिथिं । षडक्षरः प्रकृत्यैषव्यूहेनाष्टाक्षरोपि वा ॥ २० ॥

प्रकृत्या एषषडक्षरः अक्षरव्यूहेनअष्टाक्षरः षट्कसप्तकयोर्मध्ये । साचगायत्री अतिनिवृदेव । प्रेष्ठमुप्रियाणामिति । ३ ।

उत्तरोत्तरिणः पादाः षट्सप्ताष्टावितित्रयः । गायत्रीवर्द्धमानैषा त्वमग्नेयज्ञानामिति ॥ २१ ॥

उत्तरोत्तरिण एकैकाक्षरेणवर्द्धमानाः त्रयः पादाषट्सप्ताष्टाक्षराः यस्याः सागायत्री वर्द्धमानानामवेदितव्या । त्वमग्नेयज्ञानां ।

अष्टकौमध्यमः षट्कएकेषा मुपदिश्यते ॥ २२ ॥

एकेषांशाखिनां आद्यंतौ अष्टकौ पादौ मध्यमः षट्कः यस्याः सावर्द्धमानैव उपदिश्यते ।

सनोवाजेषु पादौद्वौजागतौ द्विपदोच्यते ॥ २३ ॥

मनोवाजेत्ववविता पुरूवसुरिति जागतौपादौद्विपदागायत्रीउच्यते।

आद्यांत्यौसप्तकौ यस्या मध्ये-
चदशकोभवेत्। यवमध्याच-
गायत्री ससुन्वइतिदृश्यते॥२४॥

आद्यांत्यौपादौसप्तकौयस्याः मध्येचदशको भवेत्। यवमध्यानाम सागायत्रीवेदितव्या। ससुन्वेयोवसूनां।

षडक्षरः सप्ताक्षरस्ततएकाद-
शाक्षरः। एषोष्णिग्गर्भागायत्री
तामेअप्रव्यानामिति॥२५॥

षडक्षरःप्रथमःपादः ततोद्वितीयः सप्ताक्षरः तृतीयः एकादशाक्षरःयस्याः एषाउष्णिग्गर्भानामगायत्रीवेदितव्या। तामेअप्रव्यानांहरीणां नितोशना।

अष्टाविंशत्यक्षरोष्णिक्सापादै
र्वर्ततेत्रिभिः। पूर्वावष्टाक्षरौ-
पादौ तृतीयोद्वादशाक्षरः॥२६॥

यस्याअष्टाविंशत्यक्षराणि साउष्णिग्भवति। त्रिभिस्पादैर्वर्तते। पूर्वौद्वावष्टाक्षरौपादौ तृतीयोद्वादशाक्षरस्सोष्णिक्भवति॥४॥

पुरउष्णिक्तुसातस्मिन् प्रथमे-

मध्यमेककुप् ॥ २७ ॥

तस्मिन्द्वादशाक्षरे प्रथमेसति पुरउष्णिग्भवति । तस्मिन्द्वादशाक्षरे मध्यमेसतिककुब्भवति ।

अग्नेवाजस्य तच्चक्षुःसुदेवः समहेतिच । ऋचोनिदर्शनायैताः परायास्तायथोदिताः ॥ २८ ॥

उष्णिक्पुरउष्णिक्ककुभां क्रमेणैताऋचोनिदर्शनानि भवंति । अग्नेवाजस्यगोमतः । तच्चक्षुर्देवहितं । सुदेवःसमहासति । पराःयाःऋचः ताअपियथोदिताः उत्तरत्रयथाकथ्यमानाः तत्तथाजानीयात् ।

सप्ताक्षरैश्चतुर्भिर्द्विनदंमंसीमहीतिच । पादैरनुष्टुभौ विद्या दक्षरैरुष्णिहाविमे ॥ २९ ॥

सप्ताक्षरैः चतुर्भिःपादैर्द्वेऋचौउष्णिहौ भवतः । पादैरनुष्टुभौजानीयात् । अक्षरैःकृत्वा उष्णिहौभवतः । नदंवऊदतीनां । मंसीमहित्वावयेइत्येते ।

दशेरकणइतित्वेषाककुपन्न्यंकुशिरोनिचृत् । एकादशोस्याःप्रथमः उत्तमश्चतुरक्षरः ॥ ३० ॥

अस्याःप्रथमएकादशाक्षरः नाम्निककुप्शब्दात् । द्वि-

तीयोद्वादशाक्षरः उत्तमस्तृतीयश्चतुरक्षरः। एषाककुन्न्यं-कुशिरानिचृत्। उदाहरणंदीरेक्णास्तन्वेददिर्वसु।

एकादशाक्षरौच द्वौमध्येचैकः षडक्षरः। उष्णिक्पिपीलिक-मध्याहरीयस्येति दृश्यते ॥३१॥

यस्याएकादशाक्षरौ द्वौपादौ। तयोर्मध्ये एकःषड-क्षरः। पिपीलिकमध्यानामोष्णिग्वेदितव्या। हरीयस्य सुयुजाविव्रतावेः।

ताभ्यांपरः षडक्षरः प्रयातनु-शिरोनाम ॥ ३२ ॥

ताभ्यां एकादशाक्षराभ्यां पादाभ्यां षडक्षरःपादः परोभवति सोष्णिक्तनुशिरानामवेदितव्या। प्रयाघोषि-भृगवाणेनशोभे। ५।

आद्यःपंचाक्षरःपाद उत्तरेष्टाक्ष-रास्त्रयः। अनुष्टुवगर्भैषोष्णिक् साऽगस्त्यऽस्तिपितुंन्विति ॥३३॥

आद्यःचपंचाक्षरःपादः उत्तरेत्रयःपादा अष्टाक्षराःयस्याः एषाअनुष्टब्गर्भा उष्णिग्भवति। साअगस्त्यऋषौ वि-द्यते। पितुन्नुस्तोषं।

द्वात्रिंशदक्षराऽनुष्टु प्चत्वारो-

ष्टाक्षराःसमाः ॥ ३४ ॥

याद्वात्रिंशदक्षरासा अनुष्टुब्भवति । तस्याःचत्वारः-पादाः अष्टाक्षराः तेचसमानावेदितव्याः । उदाहरणं गायंतित्वागायत्रिणः ।

कृतिर्द्वौद्वादशाक्षरावेक अष्टाक्षरःपरः ॥ ३५ ॥

यस्याःपादौद्वादशाक्षरौस्तः परःअष्टाक्षरःपादोभवति । साअनुष्टुप्कृतिर्नामवेदितव्या । उदाहरणंवक्ष्यति ।

यस्यास्त्वष्टाक्षरोमध्येसापिपीलिकमध्यमा ॥ ३६ ॥

यस्यास्तुद्वादशाक्षरयो र्मध्ये अष्टाक्षरैःपादोभवति सा-पिपीलिकमध्यमा अनुष्टुब्भवति । वक्ष्यमाणोदाहरणं ।

नवकौद्वादशीद्व्यूना ताविद्वांसेति काविराट् ॥ ३७ ॥

नवकावाद्यंतौपादौ मध्येचद्वादशीपादः । द्वाभ्यांन्यूनाविराट्इत्यर्थः काविराट्नामवेदितव्या । ताविद्वांसाहवामहेवां ।

तेषामेकाधिकावंत्यो नष्टरूपाविपृक्कामि ॥ ३८ ॥

तेषामेवनवकद्वादशिनां पादानां अंत्यौएकैकाक्षरे-

णाधिकोभवतः । नवाक्षरः प्रथमःदशाक्षरोद्वितीयः त्रयोदशाक्षरान्त्यः । अनुष्टुप्मानष्टुप्मा नामवेदितव्या । विपृक्षामिपाकृपारनदेवान् ।

दशाक्षरास्त्रयो विराट्त्रयोवैका-
दशाक्षराः ॥ ३९ ॥

दशाक्षरास्त्रयःपादाः एकादशाक्षरात्रावयोयस्याः-पादा भवंतिविराट् । नामसानुष्टुब्वेदितव्या । तयोरु-दाहरणेवच्यामः ।

षण्महापदपंक्तिस्तु षट्कोंत्यः
पंचपंचकाः ॥ ४० ॥

षड्भिःपादै र्याऽनुष्टुप् सामहापदपंक्तिरित्युच्यते । अंत्यःपादःषट्कः । पंचपंचकाआद्याः । उदाहरणंवच्यति ।

माकस्मै पर्यू षु श्रुध्यग्ने तवस्वा-
दिष्ठा ताऋचः ॥ ४१ ॥

इत्येताऋचो निर्दिष्टलक्षणानां उदाहरणान्यनिर्दि-ष्टोदाहरणानां । माकस्मै । पर्यूषु । श्रुधि । अग्ने । त-वस्वादिष्ठादृति । कृतिः माकस्मैधातमभ्यमित्रिणेनः । पिपीलिकमध्यानुष्टुप् । पर्यूषु प्रधन्व वाजसातये । द-शाक्षराविराट् । श्रुधीहवं विपिपानस्याद्रेः । एकादशा-क्षरा यमद्रंद्रश्च दाशुषोदुराणे । महापदपंक्ति स्तवस्वा-दिष्ठाग्नेसंदृष्टिः । ६ ।

चतुष्पदांतुबृहती प्रायःषट्त्रिं-

शदक्षरा । अष्टाक्षरास्त्रयःपादा स्तृतीयोद्वादशाक्षरः ॥ ४२ ॥

बृहती षट्त्रिंशदक्षराचतुष्पदा भवति तस्याः त्रयः पादा अष्टाक्षराः तृतीयोद्वादशाक्षरः पादोभवति । एषाबृहतीप्रायः । किमिदंप्रायइति । प्रायेणैषा प्रयुज्यत इत्यर्थः । माविदन्यद्विशंसत ।

पुरस्ताद्बृहतीनाम प्रथमेद्वादशाक्षरे । उपरिष्टाद्बृहत्यनन्त्ये द्वितीयेन्यंकुसारिणी । स्कंधोग्रीव्युरोबृहती चेधैनांप्रतिजानते ॥४३॥

प्रथमेद्वादशाक्षरेसति पुरस्ता द्बृहतीनाम वेदितव्या । अन्तिमेद्वादशाक्षरे उपरिष्टाद्बृहतीनाम । द्वितीयेद्वादशाक्षरे न्यंकुसारिणीतिकेचिदाहुः । अपरेस्कंधोग्रीवामन्यंते । उरोबृहत्यन्ये । तासामुदाहरणानि वक्षति । एवमेनां त्रिधाप्रतिजानते आचार्याः ।

त्रयोद्वादशकायस्याः साह्योर्ध्वंबृहतीविराट् ॥ ४४ ॥

यस्याबृहत्यास्त्रयःपादा द्वादशाक्षराः साविराडूर्ध्वंबृहतीनाम वेदितव्या । उदाहरणं वक्ष्ये ।

मह्योयोधीव्रतं मत्सीजानमिदजीजनः ॥ ४५ ॥

महोयः । अधीत् । नतं । मत्सि । ईजानमित् । अजीजनः । निर्दिष्टलक्षणानाम निर्दिष्टोदाहरणाना मुदाहरणानि । पुरस्ताद्बृहत्याःहे । महोयस्मतिः शवसो असाम्या । अधीन्वत्रसप्ततिंच सप्तच । उपरिष्टाद्बृहत्याः नतमंहोनदुरितं । न्यंकुसारिणीस्कंधोग्रीव्युरोबृहतीनां-हे । मत्स्यपायितेमहः । ईजानमिद्यौ र्गूर्त्तावसुः । विराडूर्ध्वंबृहत्याः अजीजनोअमृतमर्त्येष्वा ।

अष्टिनोर्दशकौमध्ये विष्टारबृहतीयुवं ॥ ४६ ॥

अष्टिनोःपादयोर्मध्ये दशकौयस्याः साविष्टारबृहती । युवंह्यास्तमहोरन् ।

एकाऽगस्त्ये पितुस्तोमेनवाक्षरपदोत्तमा ॥ ४७ ॥

अगस्त्यऋषौ अन्नस्तुतिसूक्ते उक्तं । उत्तमांत्यैकानवाक्षरपादात्रिद्यते । बृहत्येव । तंत्वावयंपितो वचोभिः । ७ ।

द्वयोश्चोपेदमाहार्षं सर्वैर्व्यूहेनवाक्षराः ॥ ४८ ॥

उपेदमुपपर्चनं । आहार्षंत्वाविदंत्वा । इत्येतयोश्चद्वयोर्ऋचोः सर्वैर्व्यूहेनवाक्षराः पादाभवंति । बृहत्येव । ७ ।

त्रयोदशाक्षरौचद्वौमध्येचाष्टाक्षरोभवेत् । अभिवोवीरमित्ये-

षा सापिपीलिकमध्यमा ॥४९॥

अयोदशाक्षरयोर्मध्ये चाष्टाक्षरःपादःसापिपीलिकमध्यमा बृहतीनामवेदितव्या । अभिवोवीरमंधसो मदेषुगाय ।

नवकाष्टादशसहैकःपरमोष्टच यदिपादाः । बृहतीविषमपदा सासनितः सुसनितरुग्र ॥५०॥

नवाक्षरः प्रथमःपादः अष्टाक्षरोद्वितीयः एकादशाक्षरस्तृतीयः परमःअंत्योष्टाक्षरः इतिईदृशायदिभवंति सा बृहतीविषमपदानाम वेदितव्या । सनितः सुसनितरुग्रेति ।

पंक्तिरष्टाक्षराः पंच ॥ ५१ ॥

सापंक्तिरिष्यते यस्याअष्टाक्षराः पंचपादाभवंति । इंद्रोमदाय वावृधे ।

चत्वारोदशकाविराट् ॥ ५२ ॥

यस्याःचत्वारोदशकाः पादाः साविराट्पंक्तिर्भवति । मन्ये त्वायज्ञियं यज्ञियानां ।

आदेशेष्टाक्षरौ विद्यात्सोपसर्गेषु नामसु ॥ ५३ ॥

आस्तारपंक्तिरित्येवमादिषु सोपसर्गेषुनामसु आदितोऽन्ततो मध्यतइत्येवमादिष्वष्टाक्षरौपादौविद्यात् ।

युग्मावष्टाक्षरौ पादावयुजौ द्वादशाक्षरौ। सासतोबृहतीनाम॥५३॥

यस्याः युग्मौद्वितीयचतुर्थौ पादावष्टाक्षरौ भवतः। अयुजौ प्रथमतृतीयौ द्वादशाक्षरौ सापंक्तिः सतोबृहतीनामवेदितव्या। मातेराधांसि मातञ्जतयोवसो।

विपरीताविपर्यये॥५४॥

तेषांविपर्ययेयुग्मौद्वादशाक्षरौ अयुजौअष्टाक्षरौसा-विपरीतापंक्तिर्नामवेदितव्या। यऋष्वः श्रावयत्सखा।

आस्तारपंक्ति रादितः॥५५॥

आदौअष्टाक्षरौ अंत्यौद्वादशकौ साआस्तारपंक्ति र्नाम। आग्निंनस्वृक्तिभिः।

प्रस्तारपंक्तिरंततः॥५६॥

यस्याः अंत्यौपादौ अष्टाक्षरौ आद्यौ द्वादशाक्षरौ साप्रस्तारपंक्तिर्नाम। मह्विद्यावापृथिवी भूतमुर्वी।

संस्तारपंक्तिर्मध्यतः॥५७॥

मध्येष्टाक्षरौपादौ आद्यांत्यौ द्वादशाक्षरौभवतः सा-संस्तारपंक्तिर्नाम। पितुभृतोनतंतुमित्सुदानवः।

विष्टारपंक्तिर्बाह्यतः॥५८॥

आद्यांत्यौ चाष्टाक्षरौ मध्येद्वादशकोभवतः साविष्टारपंक्तिर्नाम । अग्नेतवश्रवोवयः । ८ ।

मन्येत्वा माते राधांसि यक्ष्ष्व आग्निंमह्नीति च । पितुभृतो नाग्नेतव ताऋचोऽत्रनिदर्शनं॥५८॥

मन्येत्वायज्ञियं । मातेराधांसिमात । यक्ष्ष्वःश्रावय । आग्निंनस्वृक्तिभिः । मह्निद्यावापृथिवी । पितुभृतोनतंतु । अग्नेतवश्रवो । एताऋचोऽत्रनिदर्शनं यथाक्रमं विराट्पंक्तीत्यादीनां पुरस्तादेवनिदर्शितानां ।

चतुश्चत्वारिंशत्त्रिष्टुबक्षराणिचतुष्पदा । एकादशाक्षरैः पादैः॥६०॥

चतुश्चत्वारिंशदक्षरा एकादशाक्षरैःपादैः चतुष्पदात्रिष्टुब्भवति । पिवासोममभियमुग्रतर्द्दः ।

द्वौचेत्तुद्वादशाक्षरौ । प्रायस्यौपजगत्येषा परस्यास्यतुसात्रिष्टुप् ॥ ६१ ॥

यदिद्वौद्वादशाक्षरौभवतः द्वावेकादशाक्षरौपरस्यजगतीप्रायेवर्त्तमानेत्यर्थः । उपजगतीनामवेदितव्या । यथा । सोचिन्नुवृष्टिर्यूथ्या २ स्वासचा । अस्यतुत्रिष्टुभः प्रा-

यस्यसावित्रिष्टुप्नाम्ना वेदितव्या । यथास्तनेमिचक्रमजरं विवावृते ।

वैराजजागतैः पादैर्योवाचेत्यभिसारिणी ॥ ६२ ॥

द्वौदशाक्षरौभवतः द्वौद्वादशाक्षरौ अभिसारिणीसंज्ञासा । योवाचाविवाचा मध्रवाचः ।

नवकोदशकोवास्या देकोनेकोपित्रिष्टुभः । एकादशाक्षरश्चापिविराट्स्थानाह्वनामसा ॥ ६३ ॥

त्रिष्टुभःपाद एकोप्यनेकोपि नवकोवादशकोवास्यात् । एकादशाक्षरश्चाप्यनेकोवास्यात् । एतदुक्तंभवति यद्येकोनवकः द्वौदशकौभवतः । एकोदशकः द्वौनवकौ । उभयत्रायेकस्त्रैष्टुभः द्वौचैत्रैष्टुभौ एकैकोइतरौ । साविराट्स्थाना नामवेदितव्या । स्रुधीइव मिंद्रमारिषण्यः ।

पूर्वौदशाक्षरौपादा वुत्तरेष्टाक्षरास्त्रयः । विराटपूर्वाह्वनामैषात्रिष्टुप्पंक्त्युत्तरैववा ॥ ६४ ॥

यस्याः पूर्वौद्वौपादौ दशाक्षरौ भवत उत्तरेष्टाक्षरास्त्रयोभवंति । एषात्रिष्टुव्विराट्पूर्वा वापंक्त्युत्तरावा वेदितव्या । एवेंद्राग्निभ्यामहावहिहव्यस् । ८ ।

त्रयश्चैकादशाक्षरा एक श्चाष्टाक्षरःपरः। विराड्रूपाह्नामैषा त्रिष्टुम्नाक्षरसंपदा ॥ ६५ ॥

यस्यास्त्रयःपादा एकादशाक्षरा एकश्चापरोऽष्टाक्षरः सा विराड्रूपा नाम त्रिष्टुब्वेदितव्या। यद्यप्यक्षरसंपन्नास्ति। उक्तंहि। त्रिष्टुभोयाविराट्स्थाना विराड्रूपा तथापरा। बहुनाम्नापिताश्चेथा त्रिष्टुभोब्राह्मणं तथेति। क्रीलन्नोरश्ममाभुवः।

त्रयश्चद्वादशाक्षरा एकश्चाष्टाक्षरःक्वचित्। एषाज्योतिष्मतानाम ततोज्योतिर्यतोष्टकः ॥६६॥

यस्यास्त्रयःपादा द्वादशाक्षराः एकश्चाष्टाक्षरः क्वचिद्भवति एषात्रिष्टुप्ज्योतिष्मतीनामवेदितव्या। यतः अष्टकःपादः ततोज्योतिरित्युच्यते। यद्वायज्ञं मनवेसंमिमिक्षथुः। मध्येज्योतिः। अग्निनेन्द्रेणवरुणेन विष्णुना। उपरिष्टाज्ज्योतिः।

चत्वारोष्टाक्षराःपादा एकश्चद्वादशाक्षरः। सामहाबृहतीनाम६७॥

यस्याअष्टाक्षराःपादाः चत्वारः एकश्चद्वादशाक्षरः सात्रिष्टुम्महाबृहती नामवेदितव्या। नमोवाके प्रस्थितेअध्वरेनरा।

यवमध्यात्रुमध्यमे ॥ ६८ ॥

आद्यावष्टाक्षरौ तृतीयोद्वादशाक्षरः चतुर्थपंचमौचा-ष्टाक्षरौ सात्रिष्टुप्यवमध्याज्ञेया। बृहद्भिरग्ने अर्चिभिः।

सोचिन्नुसनेमिश्रुध्ये वक्रील-न्यद्वाग्निर्नेंद्रेण । नमोवाकेवृह-द्भिश्च ताश्चचोचनिदर्शनं ॥ ६९ ॥

उक्तप्रायमेतत् ।

पंचाशज्जगतीद्व्यूनाचत्वारोद्वा-दशाक्षराः । तदस्यावहुलंवृत्त-म् ॥ ७० ॥

द्वाभ्यामूनानि पंचाशदक्षराणि जगतीनामभवति । चत्वारःपादा द्वादशाक्षरा भवंति । वहुलंतद्वृत्तंजगती-प्रायेणभवतीत्यर्थः । अस्याउदाहरणं । प्रदेवमच्छामधु-मंतइन्दवः ।

महापंक्तिः षडष्टकाः ॥ ७१ ॥

यस्याःपादाषट् अष्टाक्षराभवंति साजगती महा-पंक्तिरित्युच्यते ।

अष्टकौसप्तकः षट्कोदशको न-वकश्च वा ॥ ७२ ॥

द्वौपादौ अष्टाक्षरौ एकःसप्ताक्षरः अपरःषडक्षरः । दशाक्षरोन्यः । इतरेनवाक्षरोभवति सावामहापंक्तिः । सेहानउग्रपृ । सूर्येविषं ।

महासतोबृहत्यर्द्धे व्यूहयोरेत-
योःसह । संपातेत्वेतिपादांते दै-
ववान्साम्रविंशके ॥ ७२ ॥

एतयोरुक्तयो र्महापंक्त्योः अर्द्धेसहद्वादशाक्षरयोः पादयोः सहव्यूहयोरिवसतोः द्वादशाक्षरौ वयस्त्राष्टाक्षरा अनिमेन यस्याः सामहासतोबृहतीनाम जगतीवेदितव्या । । अस्माऊषुभे यदिंद्रसेहान उग्रेतिषट् । आः यःपप्रौच विश्वासांताकरवोत्वनिदर्शनं । अस्माऊषु प्रभूतये । उभेयदिंद्ररोदसी । सेहानउग्रपृतनाइति षडेतामहापंक्तयः । आयःपप्रौ भानुनारोदसीउभे । विश्वासांगृहपतिर्विश । एतेमहासतोबृहत्यौ ॥ १० ॥

इतिश्री पार्षदव्याख्यायामानन्दपुरवास्तव्य वज्रटपुत्रोव्वटकृतप्रातिशाख्यभाष्ये षोडशपटलं समाप्तम् ।

द्वावतिछंदसां वर्गाउत्तरौ च-
तुरुत्तरौ ॥ १ ॥

जगत्याउत्तरावति छंदसांद्वौवर्गौ चतुरुत्तरौ वेदितव्यौ-

प्रथमातिजगत्या सांसाद्विपंचा- शदक्षरा ॥ २ ॥

आसांप्रथमाया द्विपंचाशदक्षरा अतिजगतीनामवे दितव्या । यथा । तमिंद्रंजोहवीमिमघवानमुग्रं ।

षट्पंचाशत्तु शक्करी ॥ ३ ॥

षट्पंचाश दक्षराशक्करी भवति । प्रोष्वस्मैपुरोरथं ।

षष्ठिरेवाति शक्करी ॥ ४ ॥

षष्ठ्यक्षराणि अतिशक्करीभवति । सुषुमायातमद्रिभिः ।

उत्तराष्टि श्चतुःषष्टिः ॥ ५ ॥

तस्याउत्तरो या षष्टिःसाचतुःषष्टि रक्षरैर्भवति । साअष्टिर्नाम । त्रिकद्रु केषु महिषोयवाशिरं ।

ततोऽष्टाषष्टिरत्यष्टिः ॥ ६ ॥

ततउत्तरा अष्टाषष्टिरक्षराणि साऽत्यष्टिर्भवति । अ- याकृचाहरिण्यापुनानः ।

धृतिःपूर्वा द्विसप्ततिः ॥ ७ ॥

अतिधृतेः पूर्वायाद्विसप्तत्यक्षरासाधृति र्भवति । स- खिभवाय मध्यावद्रत्व ।

षट्सप्तति स्त्वतिधृतिः ॥ ८ ॥

यस्याःषट्सप्तत्यक्षराणि भवंति साऽतिधृतिः । सहि शर्द्धोन मारुतं तु विष्वणिः ।

सर्वादाशतयीष्वेताः ॥ ९ ॥

एता अतिजगत्यादयः सर्वादाशतयीषुविद्यंते ।

उत्तरास्तु सुभेषजे ॥ १० ॥

उत्तरायावक्ष्यंते ताःसुभेषजे ऋचोद्रष्टव्याः ।

कृतिःप्रकृतिराकृतिर्विकृतिः सं-
कृतिस्तथा । षष्ठीचाभिकृति
र्नामसप्तम्युत्कृतिरुच्यते ॥११॥

एताः कृत्यादयः सप्तताःयाःसुभेषजेउक्ताः ।

अशीति श्चतुरशीति रष्टा-
शीति र्द्विर्नवतिः । षण्णवतिः
शतं पूर्णमुत्तमातु चतुःशतं॥१२॥

कृत्यादीना मक्षरपरिमाणानि क्रमेण । अशीतिः
८४ । ८८ । ९२ । ९६ । १०० । १०४ ॥

तमिंद्रं प्रोषुसुषुमतिकद्रुके षव-
यारुचा । सखेचसहिशर्द्धश्च
मध्यमोवर्ग उच्यते ॥ १३ ॥

तास्तुयथाक्रमं पुरस्ता त्तत्तल्लक्षणे उदाहृताः ।

आसुकृतिस्तुप्रकृतिष्वनुवं पूर्वात-

तस्तुया। आकृति र्यदितेमाता-
मेषी विकृतिरुच्यते। संकृतिस्तु
नवैतच्चदेवो अग्निस्तवभिकृतिः।
सर्वमित्युत्कृति स्तत्र तृतीयो-
वर्ग उच्यते ॥ १४ ॥

कृतिः। आसुरैरूपरावतद्वृति। प्रकृतिः ध्रुवंपूर्वेति। ततःप्रकृतेः पराआकृतिर्यदितेमात्रेति। मेषीविकृति रुच्यते। संकृतिस्तु नवैतत्र। तस्मिंत्सुभेषजेपि नविद्यते। एवंप्रायेणवर्णयंति। केचिद्वर्णयंति संकृतेर्नवाद्गत्येतदुदाहरणं। अभिकृतिः। देवोअग्निःस्विष्टकृदिति। उत्कृतिःसर्वस्येति। अपदक्रमेआम्नातत्वादिहसंज्ञाभिरुदाहृताः अत्रास्मासुत्कृतौ तृतीयोवर्गःसमाप्यते। (१)

एवंकॢप्तप्रमाणानां छंदसामुप-
दिश्यते॥ १५ ॥

एवंचतुर्विंशत्यक्षरादीनां कॢप्तप्रमाणानांचतुरुत्तराणां चतुःशतपर्यंतानामेकविंशतिछंदसां कश्चिद्विशेष उपदिश्यतेकोसौ विशेषः।

एकद्व्यूनाधिकासैव निचृदूना-
धिकाभुरिक्॥ १६ ॥

---

(१) इति श्रीपार्षदव्याख्यायामानंदपुरवास्तव्यवज्रटपुत्रउवटकृते प्रातिशाख्यभाष्ये षोडशंपटलं समाप्तम् इतिकपुस्तकपाठः।

एकेनऊनानिचृद्भवति एकेनवाधिकासाभुरिग्भवति ।
यःशुक्रइवसूर्योनिचृत् । परिधामानियानितेभुरिक् ।

विराजस्तूत्तरस्याहुर्द्वाभ्यांयाविषयेस्थिताः । स्वराजएवं पूर्वस्ययाः काश्चैवंगताऋचः ॥ १७ ॥

द्वाभ्यामक्षराभ्यां याऋचोधिका न्यूनावाविषयेमध्येस्थिताः उत्तरस्यपूर्वस्यचछंदसःविराजस्ताआहुरुत्तरस्य । स्वराजःपूर्वस्य । यथाषड्विंशत्यक्षराऋचोगायत्रीप्रायेस्वराज्योगायत्र्योभवंति । उष्णिक्प्रायेषु विराजउष्णिहोभवति । यथा । जोषासवितर्यस्यतेइतिस्वराड्गायत्री । पतिर्धिमानुषाणामिति विराडुष्णिक् । उत्तरत्रापि । याःकाश्चैवंगता एताएवऋचोभवंति ।

याः कश्चिद्बहुपादास्तु गायत्र्योहीनतांगताः अक्षरैर्बहुभिस्तास्तु गायत्र्युपधारयेत् ॥१८॥

गायत्र्यः द्वाभ्यांत्रिभिश्चतुर्भिः पंचभिर्वान्यूनाःसत्योगायत्र्यएवविराजो भवंति । पूर्वस्यछंदसो ऽभावात् । भगवता उभयछंदसां मध्येत इत्युक्तं ।

ताराट् विराट् स्वराटसम्राट्स्ववशिनी परमेष्ठी । प्रतिष्ठाप्रत्नमन्मतं वृषाशुक्रं जीवंपयः ।

त्रिमणौ श्रोभोंबुवार्यापश्चोदक-सुत्तमं ॥ १९ ॥

विषयेस्थिताः द्वाभ्यांताइमाः तारराट् । विराट् । स्व-राट् । सम्राट् । स्ववशिनी । परमेष्ठी । प्रतिष्ठा । प्रत-म् । अमृतं । तृषा । शुक्रं । जीवं । पयः । तृप्तं । अणः । अंशः । अम्भः । अंबु । वारि । आपः । उदकं । द्युति । यथाएकविंशतिर्विराजश्च । द्वाविंशत्यत्तरादयोद्विशता-त्तरपर्यंताःएवंस्वराजः ।

देवतंछंदसामत्रवक्ष्यतेततउ-त्तरं । अग्नेर्गायत्र्यतोधिदैभ-क्त्यादैवतमाहतुः। सप्तानांछंद-सामृचौ ॥ २० ॥

ताराडादीनांछंदसामुत्तरंगायत्र्यादीनांछंदसांचदेव-ताःकथ्यंते । अग्नेर्गायत्र्यभवत्सयुग्वेत्यारभ्यद्वेऋचौछंदसां भक्त्यादैवतमाहतुःसप्तानां । तस्मादग्नेर्गायत्रीभवति । सावित्रीउष्णिक् । सौमीअनुष्टुप् । बृहतीबार्हस्पत्या । मैत्रावरुणीविराट् । ऐन्द्रीत्रिष्टुप् । वैश्वदेवीजगती । छं-दसांदैवतज्ञानेधर्मःप्रयोजनं । भवत्येवसंशयेछंदसांदैव-तेनाध्यवसायः । यथातवस्वादिष्टा । शिवानःस-ख्याइत्युष्णिगनुष्टुभोर्मध्येघृतन्नपूतमितिषड्विंशत्यत्तरेद्वे-ऋचौदैवतेनस्वराजौगायत्र्यावध्यवसीयेतेनविराजा-वुष्णिहौ ।

नपंक्तेः ॥ २१ ॥

पंक्तेर्दैवतमेतेऋचौनाहतुः । सप्तसुमध्येयस्मात्पंक्तिस्तस्मादिदमुच्यते ।

सातुवासवी ॥ २२ ॥

सापंक्तिर्वासवीवेदितव्या । १ ।

प्राजापत्यास्त्वतिछंदाः ॥ २३ ॥

याअतिछंदाअतिछंदांसिअतिजगत्यादीनितानिप्राजापत्यानिज्ञेयानि ।

विछंदावायुदैवता ॥ २४ ॥

याविछंदाऋक्सावायुदैवतावेदितव्या । विछंदाअवांतरभेदाः पदपंक्तिः पुरउष्णिगाद्याः तावायथाज्ञेयाः ।

द्विपदापौरुषंछंदः ॥ २५ ॥

याद्विपदाऋक्सापौरुषीवेदितव्या ।

ब्राह्मीत्वेकपदास्मृता ॥ २६ ॥

याएकपदाऋक्साब्राह्मीस्मृता ।

एतेनैवक्रमेणैषांवर्णतोभक्तिरुच्यते ॥ २७ ॥

येनक्रमेणछंदसांदैवतमुक्तंतेनैवक्रमेणैषांवर्णतोभक्ति-
रुच्यते ।

श्वेतंचसारंगमतःपिशंगंकृष्णमेव-
च । नीलंचलोहितंचैवसुवर्ण-
मिवसप्तमं । अरुणंश्यामगौरं-
चबभ्रुवैनकुलंतथा ॥ २८ ॥

श्वेतंशंखवर्णंगायत्रं । द्विवर्णंशुक्लकृष्णसारंगमौष्णिहं । पिशंगंरोचनावर्णमानुष्टुभं । कृष्णमगुरुवर्णं बार्हतं । नीलमुत्पलवर्णं वैराजं । लोहितमिन्द्रगोपवर्णं त्रैष्टुभं । सुवर्णरूपवर्णं जागतं । अरुणं प्रातःसंध्याभवर्णं पांक्तं । श्यामं कृष्णवर्णं अतिछंदः । गौरं सिद्धार्थवर्णं विछंदः । बभ्रु कपिलवर्णं द्विपदंछंदः । नकुलवर्णं एकपदंछंदः । एतावतोदेवताः क्रमेणविधिः ।

पृश्निवर्णं वैराजं ॥ २९ ॥

पृश्निवर्णं बहुवर्णंचित्रं वैराजम् । अथकस्माद्वैराज-स्य द्विवर्णोपदेशः क्रियते । तत्र क्रमेणैवनीलत्वं मिद्धम् । नसिध्यति । कथं । एतास्तिस्रोविराजः अनुष्टुबेका-पंक्तिरेका । द्वाभ्यांन्यूनाचैका । तत्र पूर्वयोर्नीलवर्णः । अस्याः पृश्निरितिवेदितव्यं । एवमपि कथमेतदध्य-वसीयते पूर्वयोः नीलः । अस्याः पृश्निरिति । निचृद्भु-रिजोर्न्यूनाधिकयोः समीपोपदेशात् अस्याः पृश्निरि-ति । परिशेषादितरयो नीलइत्यध्यवसीयते । त-योरप्येके क्रमात्पंक्तेरेवविराजो नीलत्वमभ्यन्ते ।

निचृच्छ्यावं ॥ ३० ॥

कृमिदूषितपत्रवर्णं निचृद्भवति ।

पृषद्भुरिक् ॥ ३१ ॥

विद्रुमवत् भुरिग्भवति ।

ब्रह्मसामर्ग्यजुषश्छन्दः कपिलंवर्णतः स्मृतं ॥ ३२ ॥

ब्रह्मणःसामर्ग्यजुषांचछन्दः वर्णतः कपिलं जटाकलापसूर्यरश्मिवर्णं स्मृतं ।

मा प्रमा प्रतिमो पमा समाच चतुरक्षरात्। चतुरुत्तरमुद्यन्ति पञ्चछन्दांसितानिह ॥ ३३ ॥

मा । प्रमा । प्रतिमा । उपमा । समाचेति । चतुरक्षराच्चतुरुत्तराणि तानिगायत्र्याः पूर्वाणि पञ्चछन्दांसि वेदितव्यानि ।

हर्षिका सर्षि का(१) सर्वमाचा विराट्कामा। द्व्यक्षरादीनि मादीनां वैराजान्यनुचक्षते ॥३४॥

इत्येतानिचद्व्यक्षरादीनि चतुरुत्तराणि अष्टादशाक्षरपर्यंतानि मादीनां वैराजान्यनुचक्षते आचार्याः ।

---

(१) मर्षिकेत्यपिक पुस्तक पाठः ।

अक्षराण्येवसर्वत्र निमित्तं बल-
वत्तरं । विद्याद्विप्रतिपन्नानां
पादवृत्ताक्षरैस्तृचां ॥ ३५ ॥

पादैर्वृत्तै रक्षरैश्च विप्रतिपन्नामृचां सर्वत्रबलवत्तरं । निमित्तं अक्षराण्येवविद्यात् । यथा । सूर्यैविषमासजा-मि । पादैर्विप्रतिपन्नास्तिस्रो क्षरैर्जगत्योधस्वसीय-न्ते । नवानांनवतीनामिति पंक्तिः । अभ्रप्रुषो नवा-क्षाप्रुषात्रसुइति । वृत्तैर्विप्रतिपन्नाक्षरै स्त्रिष्टुबधस्वसी-यते । यथायास्ते प्रजाअमृतस्येत्यनुष्टुप् । यथा च येनः अपता अपते भवन्त्विति त्रिष्टुप्प्रायेचाक्षरैरेवजगत्य-धस्वसीयते । तथा मांधुरिन्द्रंनामदेवतेतिजगतीप्रा-यवृत्ताभ्यां विप्रतिपन्नापित्रिष्टुप् ।

व्यूहेदेकाक्षरीभावान्पादेषूनेषु-
संपदे ॥ ३६ ॥

ऊनेषुपादेषु संपदिकर्त्तव्यायां एकाक्षरीभावांत्सं-धीन्व्यूहेत्पृथक्कुर्यादित्यर्थः । प्रेताजयतानरः । सास्मा-केभिरेतरीनशूषैः । ऊनेष्विति किं । सैमंयज्ञंमधुमन्तं कृ-धीनः । संपदइति कस्मात् । आद्रुनायामोपगच्छन्त इन्द्र मित्यत्र त्रयएकीभावापूर्वस्यैव व्यूहेनसंपत्सिद्धेरुत्त-योर्नकर्त्तव्योभवति ।

क्षैप्रवर्णाश्चसंयोगान्व्यवेयात्सह-
ष्मैः स्वरैः ॥ ३७ ॥

चैप्रवर्णास्थसंयोगान्सान्तस्था न्संयोगानित्यर्थ: । व्यवेयात्व्यवधानंकुर्यादित्यर्थ: । सदृशै: समानस्थानै: स्वरै: । व्यंवकंयजामहे । उद्वत्स्वस्मा अकृणोतनातृणङ्गोनंपर्वविरदातिरश्चा । पादेषूनेष्विति छन्दस: संपदेद्वत्यधिकारानुवर्त्तते । ऊनेष्वितिकस्मात् । प्रत्यग्रभौमन्तमस्यन्तर्णा । संपदद्भुतिकस्मात् । अगोह्यस्य यदसस्तनागृहद्भत्यत्रदोचे प्रवर्णौयौतत्रपूर्वेणासंपत्सिद्धेरुत्तरस्मिन्नकर्तव्यो भवति । अत्रकेचित् चैप्रसंधिकृतानं तस्थासंयोगान् व्यूहेत् । एकाक्षरीभावानिति । एवंसिद्धे इति मन्यंते तथां उद्वत्स्वस्माअकृणोतनातृणमिति व्यूह: कर्तव्य: । तत्सदृशै: स्वरै व्यवाय: । अन्यतुयेस्वाभाविका अन्तस्थसंयोगा स्तेतूदाहरणत्वे नभवन्ति । यथात्वमग्नस्त्वमश्मनस्परिद्भुति । गोनंपर्वविरदातिरश्चेति अयंव्यवाय: यकारवकारसंयोगे एवेष्यते । रेफलकारसंयोगयोर्न । कथंज्ञायते । अयंध्रुवोरयोणांचिकेतयत् इत्यत्र दीर्घत्वप्रतिषेधार्थं जामिषुजासुचिकेतेति चिकेतशब्दस्यपाठात् ।

पदाभेदेन पादानां विभागोभिसमीक्ष्यतु । छन्दस: संपदं तांतां यांयां मन्येत पादत: ॥३८॥

छन्दस:पादतो यांयां संपदं मन्येत तांतां सम्यक्पूर्वमभिसमीक्ष्य पादांस्तपश्चात्पदानामभेदेन पादानांविभाग: कर्तव्य: । यद्यप्युत्तरै: पादज्ञानहेतुर्विरोधो भवति । यथा माध्यन्दिनस्य सवनस्यवृत्रहन्नद्योत्ये-

तयोः पादयोः पदभेदेनाष्टाचरयोः क्रियमाणयोः यद्यपिप्रायवृत्तसंपद्भवति। अनाहृत्यतां माध्यंदिनस्य सवनस्येत्येवं विभागः कर्त्तव्यः। एकरालस्य भुवनस्येत्येवमेव।

प्रायोर्थोवृत्तमित्येते पादज्ञानस्यहेतवः॥ ३९॥

प्रायः अर्थः वृत्तः एतेपादज्ञानस्य हेतवोभवन्ति। त्रिष्टुभः प्रायो गोर्नपर्वविरदेति। दशाचरोव्यूहेनैकादशाचरः क्रियते। तथा अर्थः। सगृणानो अद्भिर्देववानिति। तथावृत्तम्। अलाय्यस्य परशुर्नवाशतोमिति प्रकृत्या एकादशाचरोविकर्षेण द्वादशाचरः क्रियते। वृत्तादेव अर्योगिरः सद्यआजग्मुषीरिति पादांतः।

विशेषसंनिपातेतु पूर्वंपूर्वं परंपरं॥ ४०॥

एतेषामेवविशेषाणां संनिपातेतु पूर्वंनिमित्तं पूर्वंभवति। परंनिमित्तंपरंभवति। पूर्वोहेतुरुत्तराद्बलीयानित्यर्थः। स्वंचकर्थमनवेस्योनानित्यत्र प्रायोर्थयोर्विरोधे प्रायो बलीयस्त्वादस्मात्स्योनानितिपादांतः। येषां पुनरर्थोबलीयां स्तेषांमनवे स्योनान्यथइतिपादांतोगम्यते। प्रायबलीयस्त्वादेव ऊर्ध्वोवाजस्य सनितायदंजिभिरिति पादांतःनसनिता। प्रायवृत्तविरोधे प्रायबलीयस्त्वा दप्रत्यग्रभीस्तन्तमस्य नृणामितिपादांतः एकादशाचरएवभवति वृत्ताद्विक्रष्यते। अर्थवृत्तविरोधे-

ऽर्थंबलीयस्त्वात् यदग्नेस्यामहंत्वंइतिपादांतः । नत्वत्ता-
दहमिति । एवंसर्वत्रबलाबलमभिसमीक्ष्य पादंजि-
ज्ञासेत् । ३ ।

अनुदात्तंतु पादादौ नोवर्जं वि-
द्यते पदं ॥ ४१ ॥

चतुःषष्ठ्यां पादादावनुदात्तंपदं नविद्यते । उकार-
स्तुविद्यते । यथाउलोकक्रलुमद्रिवोहरिश्रियं । उलोको-
यस्तेऽद्रिवः । अयमपि पादांतज्ञानहेतुरेव । सर्वहेतुभ्यो
बलवत्तरः । तस्मात्सर्वान्बाधित्वा बतोबतासियमनैवत-
इतिपादांतः । तथाचत्रायत्व मवसीतिपादांतः ।

पादादावनुदात्तंतु यदन्यत्तदि-
होदितं ॥ ४२ ॥

तुपुनः पादादीयान्यनुदात्तानिपदानि तान्याचार्यः
सूत्रेपठति । वशिस्तीयत्वसीत्यादयः ।

वशिस्तीयत्वसीत्येकं ॥ ४३ ॥

इदंचैकमनुदात्तं पदमस्तिवशी ऋषौपादादावनु-
दात्तं पदमस्ति । इयत्वसिगायेत्वा नमसागिरा ।

त्वचेचा भिष्टइत्यपि । नेति पू-
र्वाणिसर्वाणि ॥ ४४ ॥

आभिष्टइतिच त्वचेनेति पूर्वाणिसर्वाणि । आभि-

इष्टेअद्येत्येतस्मिंस्तृचे अनुदात्तानि सर्वाणि संति । स्तनयंतिशुष्माः । रोचतउपाके । रोचतस्वधावः ।

मधुच्छंदस्यृताद्वधौ ॥ ४५ ॥

मधुच्छंदसि ऋषौ ऋताद्वधौ इत्येकमनुदात्तमस्ति । ऋताद्वधावृतस्पृशेति ।

स्तोमशब्दे परे धायि ॥ ४६ ॥

स्तोमशब्दे प्रत्यये अधायीत्येकमनुदात्तमस्ति । अधायिस्तोमः ।

ऋतशब्दे परे स्त्रिधत् ॥ ४७ ॥

ऋतशब्दे प्रत्यये स्त्रिधदित्येकमनुदात्तमस्ति । मायज्ञो अस्य । स्त्रिधदृतायोः ।

हुवे तुराणां यत्पूर्वं ॥ ४८ ॥

हुवेतुराणामिति द्वैपदे यत्पूर्वंपद न्तदनुदात्तं । प्रियात्रोनामह्रुवेतुराणां ।

त्पप न्मरुत उत्तरं ॥ ४९ ॥

त्पपन्मरुतेद्वैपदे यदुत्तरं तदनुदात्तमस्ति । आयत्पपन्मरुतोवावशानाः ।

प्रेदंब्रह्मेतिचैतस्मि न्सूक्ते पादो-स्तिपंचमः । सर्वानुदात्तः पट-

स्वृदस्वादित श्चतुर्दशः ॥ ५० ॥

प्रेदंब्रह्म वृत्रतूर्येष्वाविथेत्यस्मिन्सूक्ते सर्वानुदात्तः पादोऽस्तिपञ्चमः। वृत्रहन्ननेथेति। अस्यैवसूक्तस्यादितश्चतुर्दशः पादः सोपिसर्वानुदात्तोऽस्ति। असिशचीपत इति। एवमिमे सप्तसर्वा उदात्ताः सन्ति मधुच्छन्दसेकऋतादृधावृतस्पृशेति। आमिष्टइति च तृचेएकः। रोचतस्वधावः इत्येताभ्यांसहनव। नदशमंभवति।

पादौ गायत्रवैराजौ अष्टाक्षरदशाक्षरौ ॥ ५१ ॥

अष्टाक्षरदशाक्षरपादौ गायत्रवैराजौ विद्यात्।

एकादशिद्वादशिनौ विद्या त्रैष्टुभजागतौ ॥ ५२ ॥

एकादशद्वादशाक्षरौ पादौ त्रैष्टुभजागतौ विद्यात्॥४॥

वर्षिष्ठानिष्ठयोरेषां लघूपोत्तममक्षरं। गुर्वेवेतरयोर्स्तु त द्वृत्तं छंदसांप्राहुः ॥ ५३ ॥

एषांपादानां वर्षिष्ठानिष्ठयो रष्टाक्षरद्वादशाक्षरयोः पादयोः उपोत्तममक्षरं लघुभवति। यथा अग्निमीळेपुरोहितं। प्रदेवमच्छा मधुमंतइंदवइति। इतरो:य

दशाक्षरैकादशाक्षरयोः उपोत्तमंगुरुर्भवति । स्वधीहवं विपिपानस्याद्रेः । पिबासोममभिय मुग्रतर्दः । छंदसां क्लृप्तवृत्तमाहुराचार्याः ।

छंदांसिवर्तंते सर्वाण्यन्यैं रतील्पशः । एतद्विकारा एवान्ये सर्वेतु प्राकृताः समाः ॥ ५४ ॥

एतैःपादैः सर्वाणिछंदांसि वर्त्तंते । अतःएभ्योऽन्यैपादैरल्पशोवर्तंते येत्वन्ये पादास्ते एतेषामेवपादानां विकारा भवंति । अष्टाक्षरा त्पूर्वंपादास्ते गायत्रपादस्यविकारा भवंति । नवाक्षरोवैराजस्य विकारः यदिगुरूपोत्तमः । अन्यस्तु गायत्रस्यैव । त्रयोदशाक्षरप्रभृतिषु ये गुरूपोत्तमास्तेत्रैष्टुभस्य येलघूपोत्तमास्तेजागतस्य सर्वेतुप्राकृताः येसमाःपादाः तेसर्वेसमावेदितव्याः तेप्राकृता अष्टाक्षरादयश्चतुर्विधाः । यद्येवंनैतेसमाः बहवोह्यष्टाक्षराः अल्पीयांसोदशाक्षरादयः । यद्येवंसमाइत्येषांसंज्ञास्यात् । नसंज्ञायाः प्रयोजनमस्ति । एवंतर्हि अन्योर्थः कल्प्यते । सर्वेतुप्राकृताःसमाः तुशब्दःपक्षव्यावर्त्तकः यदुक्तमेतेषां विकाराअन्येपादाइति तन्न । तथासर्वेपादाः प्राकृताएवनान्योन्यस्यविकाराः । तस्मात्समाः नसंख्याकृतंतेषांसमत्वं । अपरे पुनरन्यथाव्रर्णयंति । सर्वेतुप्राकृताःसमाः । सर्वेअष्टाक्षरप्रभृतयश्चतुर्विधाःप्राकृताः समास्तुल्याभवंति । किमुक्तंभवति । नान्योन्यस्य विकाराभवंतीत्युक्तंभवति ।

एकएकपदैतेषां द्वौपादौ द्विपदोच्यते। तेतुतेनैवप्रोच्येते सरूपेयस्यपादतः॥ ५५॥

तेषांचतुर्णां पादानां एकःपादःयस्याःसाएकपदा ऋगित्युच्यते। यथाऽमित्रयांयजमानोनहोता। तेषामेवचतुर्णां द्वौपादौयस्याः साद्विपदार्गित्युच्यते। साधुर्नगृध्नुरस्तेऽत्समुद्रति। ते-नैवछंदसाप्रोच्येते तेद्विपदैकपदे। छंदसांमध्ये यस्यछंदसः-पादतः सरूपेभवतः। यदिगायत्रस्य सरूपेभवतः। यदित्रिष्टुभःगायत्री द्विपदा त्रिष्टुबेकपदाइति।

नदाशतय्येकपदाकाचिदस्तीति वैयास्कः। अन्यत्रवैमघाः सैकादशिनी मुखतोविराट्॥ ५६॥

दाशतयेभवादाशतयी काचिदेकपदानास्तीति यास्काचार्योवैमन्यते। अस्माकं याःएकपदास्ताः सर्वासामृचां अध्यासान्मन्यंते। अंतानित्यर्थः। किमविशेषिणानेत्याह। अन्यत्र वैमघा एकपदायाःसातुस्यान्मुखतःवैमंद्रस्य। आदावित्यर्थः। दशिनीविराळेकपदास्त्येव।

आहुस्त्वेकपदा अन्ये अध्या साने कपातिनः। अध्यासानपिये-

केचित्त्वाहुरेकपदाइमाः२ आ-
वांसुम्ने सिक्त्यांद्वे उरौदेवाः सि-
षक्तुनः ॥ ५७ ॥

इमान्युदाहरणानि। आवांसुम्नेवरिमन्सूरिभिःष्यां। असिक्त्यां यजमानोनहोता । उरौदेवा अनिबाधे-स्याम। सिषक्तुन ऊर्जव्यस्यपुष्टेः । इति तानपिएकपा-तिनः अध्यासानन्येआचार्याएकपदाआहुः । अस्मि-न्पाठान्तरेतातरेमित्येवमादीनांपुनः पदानां अनेकपा-दानां अध्यासानामेकपदाशंकैवनभवति । तस्मादुदा-हरणान्युक्तानि।

पादाएकाधिकाः सन्तिछंदसां-
चतुरक्षरात् । ५। संत्यतिछं-
दसांपादाएकोत्कर्षेणजागतात्।
षोडशाक्षरपर्यन्ता एकश्चाष्टा-
दशाक्षरः ॥ ५८ ॥

छंदसाम्पादाश्चतुरक्षरात्प्रभृतिषोडशाक्षरपर्यंताः ते-एकैकेनाधिकाः संतिएकोष्टादशाक्षरः नूनमथ । अ-ग्नेतमद्य। ऋध्यामातओहैः। नदंवओदतीनां। अग्नि-मीळे पुरोहितं। तंत्वावअं पितोवचोभिः । सुधीहवं-विपिपानस्याद्रेः । पिबासोममभिय मुग्रतर्दः। प्रदेवम-च्छामधुमंतइंदवः । तमिंद्रं जोहवीमिमघवानमुग्रं ।

अपूरुषघ्नोअप्रतीतशूरसत्वभिः । अभित्यं देवंसविता-रमोण्योः कविक्रतुं । त्रिकद्रुकेषुमहिषोयवाशिरंतुवि-शुष्मः । एते चतुरक्षरादारभ्य षोडशाक्षरपर्यंताः । अर्चामिसत्यसवं रत्नधामभिप्रियं मतिंकविं । एषचा-ष्टादशाक्षरः । केचित्पाठांतरं वर्णयंति जागतादारभ्या-ष्टादशाक्षरपर्यंताः पादा अतिछंदसांविद्यंत तद्व्याख्या-तादृति ।

एकादशैवछंदसि पादायेषोड-शाक्षराः । सर्वे त्रिकद्रुकीयासु-नाकुलोष्टादशाक्षरः ॥ ५९ ॥

छंदसि संहितायां येषोडशाक्षराः पादाः एका-दशैवतेसर्वेत्रिकद्रुकीयासुदृश्यंते यथात्रिकद्रुकेष्विति सू-क्तस्य प्रथमायांचिचत्वारः द्वितीयायांचत्रयः पादाः चतु-र्थ्यामेकः तृतीयायां त्रयः । एवं त्रिकद्रुकीयासु सर्वे-भवंति । नकुलस्यार्षेअष्टादशाक्षरः । अर्चामिसत्यसवंर-त्नधामभिप्रियंमतिंकविमिति ।

अवमंहोऽविकर्षेण ज्येष्ठोदाश-तयीष्वृचाम् ॥ ६० ॥

अवमंह इंद्रेत्येषा अविकर्षेण सप्तत्यक्षरासाज्येष्ठाम-हती दाशतयीषुऋक्षु । बहृक्षरेत्यर्थः ।

विकर्षणातु पादैश्च सहिशर्वैइ-

तिस्मृता ॥ ६१ ॥

विकर्षेणतु षट्सप्तत्यक्षराभवति पादैश्चाष्टपदीभवति तस्माज्ज्येष्ठास्मृता। सद्दिशद्धोनमारुतं तुविष्वणिरिति।

कनिष्ठा बहुपादानां भारद्वाजी-पुरूतमं ॥ ६२ ॥

बहुपादानां ऋचां मध्येकनिष्ठा अल्पाविंशत्यक्षरा भारद्वाजी पुरूतमंपुरूणां स्तोतॄणामिति। ऋषिग्रहणात्पुरूतमं पुरूणामीशानमिति मास्तु।

अविकर्षेण सौभरी प्रेष्ठम्बादिक्रसीयसी ॥ ६३ ॥

अविकर्षेणसोभरिणा दृष्टाप्रेष्ठमुप्रियाणामित्येषाक्रसीयसी। अल्पाक्षरतराभवत्येकोनत्रिंशत्यक्षरेति।

विराजोद्विपदाः केचित्सर्वा आहुश्चतुष्पदाः। कृत्वापंचाक्षरान्पादां स्तांस्तथाक्षरपंक्तयः ॥५०॥

पश्वानता युंगुहाचतंतमित्येवमादयः। याविराजोद्विपदास्ताः सर्वाः पंचाक्षरान्पादान्कृत्वा चतुष्पदाआहुः।

इति श्री पार्षदव्याख्याया मा-

नंदपुरवास्तव्य वज्रटपुत्रोव्व-
टकृते प्रातिशाख्यभाष्ये
सप्तदशंपटल-
म् ॥ ६ ॥

वार्हतोबृहतीपूर्वः ककुप्पूर्वस्तु-
काकुभः । एतौसतोबृहत्यंतौ
प्रगाथौभवतोदृचौ ॥ १ ॥

योबृहतीपूर्वः सबार्हतः । ककुप्पूर्वोयः सकाकुभः ।
उभावेतौ सतोबृहत्यंतौ दृचौ प्रगाथौ भवतः ।

त्वमंगप्र प्रवोयह्व माचिदृहद्-
गायिष । बार्हताः काकुभाना-
हुस्तंगूर्द्ध्यावयमित्विति ॥ २ ॥

इमेते प्रगाथाः त्वमंगप्रशंसिषः प्रवोयह्वं पुरूणां ।
माचिदन्यद्विशंसत । बृहद्गायिषिवचः । काकुभानाहुः ।
तंगूर्द्धयास्वर्णरं । वयमुत्वामपूर्व्येति ---

अनुष्टुबद्वेचगायत्र्या वेषआनुष्टु-
भःस्मृतः । विराजावभिसंपन्नः
पद्याच्चत्र्येंसउत्थितः ॥ ३ ॥

एकानुष्टप्द्वेचगायत्र्यौ एषप्रगाथ आनुष्टुभः स्मृतः । विराजौद्वेअभिसंपन्नः । पद्याचाच्चर्या च । पादैरनुक्तैश्चेत्यर्थः । दशपदाः सैकाविराट् । अशीतिरक्षराणि अक्षर्यास इतिप्रतीकं । सपूर्व्योमहानामित्युत्थित इति प्रशंसाकृता । अन्येप्रगाथाः षड्भिः सप्तभिरष्टाभिर्वापादैर्भवति । अयं तु दशभिस्तस्मादुत्थितइति प्रशस्यते ।

आकृतिर्व्यपदेशानां प्रायआदितआदितः ॥ ४ ॥

आदितः प्रायेण प्रगाथः क्रियते । व्यपदिश्यते । बार्हतः काकुभआनुष्टुभइति तेषामादितोयच्छन्दस्तेनैवव्यपदेशः कृतो द्रष्टव्यः । नोभाभ्यां । यथागायत्रबार्हतइति ।

गायत्र्यादिस्तु बार्हते प्रायोगायत्रबार्हतः ॥ ५ ॥

गायत्र्यादिर्बृहत्यंतः एषप्रगाथः प्रायोगायत्रबार्हत उच्यते । यथातमिंद्रंदानमीमहे इति ।

गायत्रकाकुभोनाम प्रायोभवति काकुभे ॥ ६ ॥

गायत्र्यादिः ककुबंतः प्रगाथः गायत्रकाकुभोनाम वेदितव्यः यथासुनीथोघासमर्त्यइति ।

औष्णिहसर्णिहापूर्वः पङ्क्त्य-

न्तः पाङ्क्तकाकुभः ॥ ७ ॥

उष्णिहापूर्वः सतो बृहत्यन्तः प्रगाथश्चौष्णिह इत्युच्यते यथा। यमादित्यासो अद्रुह इति । पंक्त्यंतःककुप्पूर्वः पांक्तकाकुभोनाम वेदितव्यः । यथा अदान्मे पौरुकुत्स्यः । १ ।

तमिन्द्रंत्त्वसुनीथश्च यमादित्यास-
एव च । अदान्मेपौरुकुत्स्यश्च-
तास्त्वचोलनिदर्शनं ॥ ८ ॥

पुरस्तादेवनिदर्शितान्युक्तानि ।

महासतो बृहत्यंतो योमहा-
बृहतीमुखः ॥ ९ ॥

समहाबार्हतोनाम । महासतोबृहत्यंतोयः प्रगाथ समहाबार्हतइत्युच्यते । यथातंवःशर्द्धं रथेशुभमिति ।

वार्हतोबृहतीमुखः ॥ १० ।

बृहतीमुखःजगत्यंतोयः प्रगाथःसबार्हतरथत्युक्तमित्येव ।

अथो अतिजगत्यंतः ।

अपिचातिजगत्यन्तो बृहतीमुखोयोबार्हतएवसः । यथानेमिंनमंति चक्षसेति ।

यवमध्योत्तरोपि च ॥ ११ ॥

यवमध्योत्तरो बृहतीमुखो योबार्हतएवसोपि । यथा । वामो वामस्य धूतयइति ।

बृहद्भिस्तंवोनेमिं चवामीवामस्य ता ऋचः ॥ १२ ॥

पुरस्तादेवोदाहृताः ।

नहिते विपरीतान्तः ॥ १३ ॥

नहिते पूरराधसइत्ययंप्रगाथो विपरीतांतः बृहतीमुखः विपरीतांतोनामवेदितव्यः ।

मोषुत्वाद्विपदाधिकः ॥ १३ ॥

मोषुत्वावाघतश्चनेति प्राकृतएवप्रगाथः द्विपदाधिको वेदितव्यः । रायस्कामो वज्रहस्तमित्येतया सहितोद्रष्टव्यः ।

अनुष्टुब्जगतीचैव विश्वेषामिरज्यंतं च ॥ १४ ॥

विश्वेषामिरज्यंतं वसूनामित्ययंप्रगाथः अनुष्टुप्पूर्वः जगत्यंतो वेदितव्यः ।

द्विपदाबृहतीचैव सनोवाजेष्वितिस्मृतः ॥ १५ ॥

सनोवाजेष्विता पुरूवसुरित्ययं प्रगाथः द्विपदापूर्वः बृहत्युत्तरः स्मृतः ।

ककुप्पूर्वस्तुकोवेद स्मृतः काकुभबार्हतः ॥ १६ ॥

ककुप्पूर्वोबृहत्यंतः काकुभबार्हतो नामायंप्रगाथः स्मृतः । कोवेदजानमेषामिति । २ ।

आनुष्टुभौष्णिहंविद्यात्तेमआहुर्यआययुः ॥ १७ ॥

तेमआहुर्यआययुरित्ययं प्रगाथः । तमानुष्टुभौष्णिहं विद्यात् । अनुष्टुप्पूर्वो अपराउष्णिहाविति ।

तेनस्त्वाध्वं बृहत्यादिबार्हतानुष्टुभःस्मृतः ॥ १८ ॥

तेनस्त्वाध्वं तेवतेत्ययं प्रगाथो बृहत्यादिरनुष्टुबंतो बार्हतानुष्टुभःस्मृतः ।

अग्निंवः पूर्व्यमित्येषाऽनुष्टुप्पंक्तिरेवच ॥ १९ ॥

अग्निंवः पूर्व्यं गिरेतिप्रगाथोऽनुष्टुप्पूर्वः पंक्त्यन्तः आनुष्टुभःपांक्तइतिस्मृतः ।

यदध्रिगावो अध्रिगूककुप्च त्रिष्टुबेवच ॥ २० ॥

यदध्रिगावो अध्रिगूइत्येषप्रगाथः ककुप्पूर्वः त्रिष्टुबंतः काकुभस्त्रैष्टुभः स्मृतः ।

यदद्यवामनुष्टुप्चैवोपदिश्यते॥२१॥

यदद्यवां नामेत्ययंप्रगाथः अनुष्टुप्पूर्वः त्रिष्टुबुत्तरः आनुष्टुभः त्रैष्टुभःस्मृतः ।

यत्स्थोदीर्घेतिचत्वेषोबृहती त्रिष्टबेवच ॥ २२ ॥

यत्स्थोदीर्घप्रसद्मनीत्येषप्रगाथः बृहतीपूर्वः त्रिष्टुबुत्तरबार्हतत्रैष्टुभइत्युच्यते ।

आयन्माबेनास्त्रिष्टुप्च जगतीचोपदिश्यते ॥ २३ ॥

आयन्मावेना अरुहन्नृतस्येत्ययं प्रगाथः त्रिष्टुप्पूर्वः जगत्युत्तरः त्रैष्टुभजागत इत्युपदिश्यते ।

ताम्रधं तावनुष्टुप्च महासती-(१)मुखेति च ॥ २३ ॥

महासतीमुखेति विराट्पूर्वा त्रिष्टुबुच्यते । ताम्रधंतावनुद्यूनित्ययप्रगाथो ऽनुष्टुप्पूर्वः त्रिष्टुबुत्तरः आनुष्टुभः त्रैष्टुभइत्युपदिश्यते ।

जागत स्त्वददा अभींप्रगाथ स्त्रिष्टुबुत्तरः ॥ २४ ॥

अददाअभींमहते वचस्यवइतिप्रगाथः त्रिष्टुबुत्तरः

---

(१) मुखेविराट् इति खपुस्तकेपाठः ।

जागतइत्युपदिश्यते ।

उत्तरस्त्रैष्टुभ स्तस्मा ज्जगत्यु-
त्तरउच्यते ॥ २५ ॥

तस्मादुत्तरःप्रगाथः इदंनमोवृषभाय स्वराजइ’ति जगत्युत्तरः त्रैष्टुभइत्युच्यते । ३ ।

त्वमेतां जनराज्ञोद्वौ सघारा-
जेतिच स्मृतौ ॥ २६ ॥

त्वमेतांजनराज्ञोद्विद्वेति द्वौप्रगाथौ पूर्ववद्द्रष्टव्यौ । यथापूर्वोजागतः त्रिष्टुबुत्तरइत्युच्यते । तस्मादुत्तरःप्रगाथः यउद्वचीन्द्रदेवगोपा इति त्रैष्टुभजागतइत्युच्यते । सघाराजासत्पतिः भूस्त्रुत्रज्जनइतिच द्वौप्रगाथौस्मृतौ पूर्वोजागतः त्रिष्टुबंतः । तुभ्येदेतेबहुला अद्रिदुग्धा इति त्रैष्टुभो जगत्युत्तरः ।

त्वमस्यपारे रजसो जागतौ त्रि-
ष्टुबुत्तरौ ॥ २७ ॥

त्वमस्य पारे रजसोव्योमनइति द्वौप्रगाथौ त्रिष्टुबुत्तरौ जागतौज्ञेयाविति ।

सव्यंजनः सानुस्वारः शुद्धोवा-
पिस्वरोक्षरं ॥ २८ ॥

व्यंजनेनयुक्तः अनुस्वारेणसहितः अथवा ऽनुस्वारव्यंजनाभ्यांरहितःस्वरः अक्षरसंज्ञकोभवति ।

व्यञ्जनान्युत्तरस्यैवस्वरस्यांत्यंतु पूर्वभाक् ॥ २९ ॥

व्यंजनानि उत्तरस्यस्वरस्यैवांगं भवंति । तदस्य । तन्नः । अंतंतु व्यंजनं पूर्वमक्षरं भजेत् । तत् । वाक् ।

विसर्जनीयानुस्वारौ भजेते पूर्वमक्षरं ॥ ३० ॥

विसर्जनीयः अनुस्वारश्च पूर्वमक्षरंभजते । यःसोम । त्वंसोम ।

संयोगादिश्चैवंच ॥ ३१ ॥

संयोगादिर्वा पूर्वमक्षरं भजते । तस्य । यस्य ।

सहक्रम्यः परक्रमे ॥ ३२ ॥

क्रमेणसह क्रम्योवर्णः पूर्वमक्षरं भजते वा परक्रमे सति । सन्निम् । अर्कः । ऊर्ज्जं ।

तथा । पूर्वं पादेन पश्चाद्वाभ्यां । हृतेरिवते हृक्कमस्तु सख्यंद्रति ।

मध्येवसानंतु चतुष्पदानां ॥३३॥

चतुष्पदानां मध्येऽवसानं भवति गायंतित्वा गायत्रिणद्रति ।

त्रिभिः समस्तैरवरैःपरैर्वा ॥३४॥

त्रिभिः समस्तैः पादैः पूर्वमवसानं भवति । पादेन-उत्तरं यथा एत शंसमिंद्रास्मयुष्टाम् । पादैर्वात्रिभिः परमवसानं भवति । पादेनपूर्वं अधीन्वत्र सप्ततिंच सप्तचेति-

पंक्त्यांद्विशोवा तत उत्तरेण त्रिभिः परैर्वाविपरीतमेतत् ॥३५॥

पंक्त्यां पंचपदास्वित्यर्थः । द्विशः द्वाभ्यांद्वाभ्यां अवस्येत् । पादे नोत्तरमवसान। अयंच क्रमिषणात्सूर्यस्येति। त्रिभिःपादैः परमवसानंवा । द्वाभ्यां पूर्वं । नकिष्टं कर्मणानशदिति । एतद्विपरीतं वा । त्रिभिः पूर्वंद्वाभ्यामुत्तरं । न किर्हंवामिनीमसीति ।

द्विश.स्त्रिशोवा परतश्चतुर्भिःस्यात्षट्पदानामवसानमेतत् ॥३६॥

द्वाभ्यांद्वाभ्यां त्रिभिस्त्रिभिर्वा अवस्येत् विश्वान्देवान्हवामहे । एषातुकौषी तकीनां षट्पदाशस्यते अस्माकं यः पंचमः पादः सतेषां न विद्यते । अस्मिन्पक्षे उदाहरणं । त्रिशोवा । त्रिभिः २ अवस्येद्वा । संत्वपः परिषस्वजे । अथवा परतश्चतुर्भिरवस्ये द्वाभ्यांपूर्वं निष्कंवाद्याकृणवते । एवंत्रिविध मवसानंषट्पदानां स्यात् ।

त्रिभिस्तु पूर्वं ततउत्तरंस्या द्विशस्त्रिशोवा यदिवासमस्तं । द्वाभ्यां पुनः सप्त पदावसानं ॥ ३७ ॥

सप्तपदानां तु पूर्वमवसानं त्रिभिः पादैः स्यात्। तस्मादुत्तरंद्विशः। यथा सुषुमायातमद्रिभिरिति। त्रिशो-वा यदिपूर्वमवसानं तदाउत्तरं समस्तं। चतुर्भिरित्यर्थः। अस्यानुवृत्तिः पूर्वसूत्राद्वा यथा नहित्वांविभ्रयामइदूति। द्वाभ्यां पुनः पूर्वमवसानं उत्तरंसमस्तैः पंचभिः स्यात्। प्रोष्वस्मैपुरोरथमिति।

द्वाभ्यांच मध्येष्टपदासु विद्यात्॥३८॥

अष्टपदासु ऋत्तुमध्येद्वाभ्यांमवसानं स्यात्। परिशे-षादाद्यंतयो स्त्रिभिस्त्रिभिरवसानं भवति। सहिशब्दैन-मारुतंतु विष्वगिरिरिति। अग्निमीले हृतेरिवगायंतये त-मधीन्विति। अयं चक्रं नकिष्टंच नकिर्हैवामिनीमसि। विश्वान्देवान्हवामहे मत्सपोनिष्कं सुषुम। नहित्वां प्रो-षुसहिशद्बश्च ताऋचोऽत्रनिदर्शनम्। यथाक्रमं पुरस्तादेव निदर्शितानि।

द्वाभ्यांपादेनद्वाभ्यांतु तवत्यत्यं-चपदाष्टिः। अव्यूहेनातिशक्करी तृतीयःषोडशाक्षरः॥ ३९ ॥

द्वाभ्यामवस्येत्। ततःपादेन। पुनर्द्वाभ्यां। तवत्य-न्नर्यन्तृतोयइंद्रे त्यत्रावसानं। सेयं पंचपदा अष्टिवि-ज्ञेया। अव्यूहेनातिशक्करी। अस्यास्तृतीयः षोडशाक्षरः।

चतुर्भि स्ततएकेनाग्ने तमद्य-

तिच ॥ ४० ॥

चतुर्भिःपूर्वमवसानं ततएकेन । अग्नेतमद्याश्वंनस्तोमैरिति।

चतुर्भिस्तुपरं द्वाभ्यां तवस्वादिष्ठातद्वंयोः ॥ ४१ ॥

चतुर्भिः पूर्वमवसानं परंद्वाभ्यां । तवस्वादिष्ठाग्नेसंदृष्टिः। तद्वंयोराष्टणीमहे।

भरद्वाजाय तच्चक्षुरधीहृत्वा दृतेरिव । एतासु नव्यवस्यंत्येके द्वादशकादिषु ॥ ४२ ॥

एतासु ऋक्षु एके अवसानंनकुर्वंति। भरद्वाजायावधुक्ष तद्विताधेनुं च । तच्चक्षुर्देवहितं शुक्रमुच्चरत्पश्येम। अधीन्वत्रसप्ततिंच सप्तचमधोदिदिष्ट । दृतस्त्विन्म अभिपित्वे अरारणुर्गामृदृतेरिवतेदृकमस्तु सख्यमछिद्रस्य। प्रश्नस्तृच इत्युक्तौ ॐकारपटलेश्लोकौ । भवक्ष । तत्रैवव्याख्यातौ।

सर्वाणिभूतानि मनोगतिश्च स्पर्शाश्च गंधाश्च रसाश्चसर्वशब्दाश्चरूपाणिच सर्वमेत त्त्रिष्टुब्जगत्यौ समुपैतिभक्त्या ॥ ४३ ॥

सर्वाणिभूतानि । मनःगतिःस्पर्शाःगंधाःसर्वेरसाः ।
ब्दाःरूपाणीत्येतत्सर्वं विष्टुप्जगत्यौ भक्त्यासमुपगच्छंतिय

गुर्वक्षराणांगुरुवृत्तिसर्वं गुर्वक्षरंत्रैष्टुभमेवविद्यात् ॥ ४४ ॥

यत्किंचित्स्थावरं जंगमं गुरुवृत्ति । तत्सर्वंगुर्वक्षरमेव किंपुनर्गुर्वक्षरं । त्रैष्टुभमिति ।

लघ्वक्षराणां लघुवृत्तिसर्वं लघ्वक्षरं जागतमेवविद्यात् ॥४५॥

यत्स्थावरं जंगमंलघुवृत्ति । तत्सर्वंलघ्वक्षरमेवविद्यात् । किंपुनर्लघ्वक्षरं । जागतमिति ।

यश्छंदसां वेदविशेषमेतं भूतानिचत्रैष्टुभजागतानि । सर्वाणिरूपाणिच भक्तितोयः स्वर्गंजयत्येभि रथामृतत्वं ॥ ४६ ॥

योब्राह्मणः छंदसामेतं विशेषं वेद भूतानिचत्रैष्टुभजागतानिचयोवेद । सर्वाणिरूपाणि च । किमिति । योद्वादशाध्यायानां त्रयाणां साभ्यासं करोतिभूतानि च त्रैष्टुभजागतानिसर्वाणि रूपाणि च भक्तितः सस्वर्गंजयत्येभिरथामृतत्वं । एवमेवाचार्याणां नमस्कारंदद्यात् शास्त्रांतेचा चार्याणां नमस्कारउपपद्यते । तस्माच्छास्त्रत्वं मुखेशास्त्रत्वे चाप्नवत्संज्ञान्नि

वर्त्तयति । एकशास्त्रभाव प्रदर्शनार्थं संबंधङ्करोति । संबंधेप्रयोजनं पूर्ववदेव । नित्योहिवेदः । कः पुनरनित्यत्वेप्रसंगः । सर्वाणि श्रौतानि इमानिच स्मार्त्ताथ्यांपूर्वैः सहातुल्यत्वात्स्यादनित्यत्वं । तस्मान्नित्यत्वं । नैषदोषः । एतस्य समाम्नायस्य वितान इतियोयं नियम आरब्धः सएतेष्वपि प्रसज्यतां । वैतानिकसंज्ञाखाभेषति नियमे ममाग्नेवर्चइति यथेध्मनंवर्चो वैश्वदेवः प्रयुज्यते । ममाग्नेवर्चइति प्रत्यृचंमभिद्धइव सर्वत्रेष्यते । अग्न्याधेयोत्तरं कालंच नैवनिवर्त्तयितव्याः कथं प्राप्तिः साखते तेः पूर्वेद्वादशाध्यायाः सौनकस्य । अमीचत्वार आश्वलायनस्य एवमप्राप्तसंज्ञाकिमिति निवर्तयति सकलं पुनर्नानाशास्त्रमादाय रामाचार्यप्रदर्शनाच्च स्वामिकुमारपुत्रे मुद्गले मनुधीमताक्रियमाणाये दं दत्तं । भ्रात्रे शिष्यायधीमते त्रैष्टुभजागतानि योवेद भक्तितः सस्वर्गंलोकं जयति । एभिः छंदोभिः षथ पश्यतत्वंच गछति इत्याह भगवान् शौनकः । श्लोकाः । गायत्र्यादीनिछदांसि सोमेनवाहृतः पुरा ॥ १ स्वर्ग्यं यशस्य मायुष्यं पुण्यं वृद्धिकरं शुभं । कीर्त्तिमृग्यं यशस्य ञ्च छंदसांज्ञानमुच्यते । २ ।

इति श्री पार्षदव्याख्याया मानंदपुरवास्तव्य वज्रटपुत्रोवटकृतौ प्रातिशाख्यभाष्ये अष्टादशं पटलं समाप्तम्।

समाप्तोयं ग्रंथाः ।

जटा माला शिखारेखा ध्वजो दंडो रथो घनः। अष्टौ विकृतयः प्रोक्ताः क्रमपूर्वा मनीषिभिः ॥१॥ ब्रूयात्क्रमविपर्यासंक्रममीदृग्विनिर्दिशेत्। जटाख्यांविकृतिंधीमान्विज्ञायक्रमलक्षणम् ॥२॥ क्रमविपर्यासक्रममित्यस्यैव प्रपंचं विवक्षुः पूर्वोक्तमर्थमनूद्यधर्मं विशेषमाह ॥ अनुलोम विलोमाभ्यां त्रिवारंहि पठेत्क्रमम्। विलोमेपदवत्संधिरनुलोमेयथाक्रमम् ॥३॥ अनुलोमे आद्यन्तक्रमयोः पाठेयथा क्रमंप्रातिशाख्योक्तलक्षणविशिष्ट क्रमका लीन संध्यनतिक्रमेण संधिर्ज्ञातव्या। विलोमे अनुपदवत्पदेन तुल्यम। ब्रूयात्क्रमविपर्यासावर्द्धचंस्यादितो स्मृतः। अंतं चादिन्नयेदेवं क्रममालेतिकीर्तिता। ४। पदोत्तरां जटामेव शिखामार्याः प्रचक्षते। क्रमाद्दित्रिचतुः पंच पदक्रममुदाहरेत्।५। पृथक्पृथग्विपर्यस्य रेखामाहुः पुनः क्रमात्। ब्रूयादादेः क्रमं सम्यगं तादुत्तारयेदिति॥६॥ वर्गेवा क्कचिवा यस्यपठनं सध्वजः स्मृतः। क्रममुक्त्वाविपर्यस्य पुनश्चक्रममुत्तरं ७ अर्द्धर्चादेवमुक्तोऽयं क्रमदंडाभिधीयते। पादशोऽर्द्धर्चंशोवापिसहोक्त्यादंडवद्रथः।८। अंतात् क्रमंपठेत्पूर्वं आदिपर्यन्तमानयेत्। आदिक्रमंनयेदन्तं घनमाहुर्मनीषिणः।६। लोक प्रसिद्धद्वितीयघनलक्षणमाह। शिखामुक्त्वा विपर्यस्य तत्पदानि पुनः पठेत्। अयं घन इति प्रोक्तइत्यष्टौविकृतीः पठेत्। १०। इति जटादिविकृतीनां लक्षणकारिकाः।

BENARES SANSKRIT SERIES;
A
COLLECTION OF SANSKRIT WORKS:
EDITED BY THE
PANDITS OF THE BENARES SANSKRIT COLLEGE,
UNDER THE SUPERINTENDENCE OF
R. T. H. GRIFFITH, M. A., C. I. E.
AND
G. THIBAUT, PH. D.
Nos. 48, 59, 64, & 79. 79.

महर्षिशौनकप्रणीतम् ऋक्प्रातिशाख्यम् ।

उव्वटकृतभाष्ययुतम् ॥

श्रीपण्डितयुगलकिशोरपाठकान्तेवासिना श्रीहिन्दुकालेज मध्यवर्त्ति श्रीरणवीरपाठशाला-
यां वेदशास्त्राध्यापकेन श्रीमत्पण्डितप्रभुदत्त शर्म्मणा संशोध्य प्रकाशितम् ॥

ŚAUNAKA'S PRÂTIŚÂKHYA
OF THE RIGVEDA,
WITH THE COMMENTARY OF UVVATA.

EDITED AND ANNOTATED BY THE LATE PANDIT
YUGALAKIŚORA VYÂSA,
And His Esteemed Pupil Pandit
PRABHUDATTA ŚARMÂ,
PROFESSOR OF VEDA, CENTRAL HINDU COLLEGE, BENARES.

BENARES.
Published by the Proprictors Messrs. Braj B. Das & Co.,
AND SOLD BY H. D. GUPTA,
Secretary, Chowkhamba Sanskrit Book Depot.

Printed at the Vidya vilas Press,
BEENARS.

1903.

॥ श्रीः ॥

॥ भूमिका ॥

किञ्चिदूनं वर्षत्रितयं जातं श्रौतस्मार्ततत्त्वविदग्रेसरै वैदिकधुरन्धरै रस्मद्गुरुवरैः श्रीयुगलकिशोर पाठक इति सुगृहीतनामधेयैः पदव्याकृति-स्वरशिक्षादिविषय व्युत्पित्सूनां वैदिकजनानां सुबहूपकृतये महतायासेनत्रिचतुराण्यादर्शपुस्तकानि संपाद्य तेभ्योऽति शुद्धं पुस्तकमेकं लेखयित्वा ग्रन्थस्यास्य ऋग्वेदप्रातिशाख्यस्य मुद्रापणे तत्परै रभूयत । दुर्लभातिप्राचीनग्रन्थरत्नानां जगति प्रचारार्थं बद्धपरिकरः श्रीयुत हरिदासनामा गुप्तः श्रीयुतव्रजभूषणदासात्मजया स्वकीय (बनारस सीरीजनामक) संग्रहे ग्रन्थमिमं स्वीचक्रे मुद्रयित्वा प्रकाशयितुम् । परन्तु दुर्दैववशादस्माकं प्रथमाङ्कपर्य्यन्तमेव कतिपयपत्त्राणि मुद्राप्य रुग्णशरीरतया श्रीगुरुचरणा विहाय विनश्वरं देहमिमं श्रीशिवसायुज्यभावं प्राप्नुवन् ।

आरब्ध-मुद्रणस्य परमोपकारिणो ऽमुष्य ग्रन्थस्य गुरुभक्तिलेशात्ततः प्रभृति शोधनादिकार्यं यथावकाशमहमुद्युक्तोऽभवम । अथैतत्सौलभ्यकर्तृत्वेनास्मद्गुरुचरणानां यशस्सौरभोद्गारं विस्तारयन् ग्रन्थोऽयमीश्वरानुग्रहेण शनकैरविन्दच्च समाप्तिम । ग्रन्थस्यास्य सूत्रकारः त्रिकालदर्शी महर्षिः शौनकः प्रसिद्ध एवं

तिहास पुराणादिषु प्रेक्षावतामिति न तत्र वक्तव्य-
व्यमस्ति ।

भाष्यकारस्य वेदार्थमीमांसा साम्राज्यासीनो भ-
गवानुव्वटाचार्य्यः कस्मिन् समये कतमं जनपदमल-
ङ्कारेति विशेषतो मयान निर्द्धारित स्तथापि वि-
द्यारण्य—श्रीमाधवाचार्य समकालिको महीधराचा-
र्य्यात्प्राचीनः शुक्लयजुः संहिताभाष्य—यजुर्वेदप्राति-
शाख्यादि निबन्धकृदुव्वटाचार्य्योऽस्तीति यजुःसंहि-
ताभाष्यारम्भ एव ।

प्रणम्य लक्ष्मीं नृहरिं गणेशं ।

भाष्यं विलोक्योव्वट माधवीयमिति महीधरोक्त्या-
स्फुटीभवति । उपकृतोऽस्म्यस्य मध्ये मध्ये निरीक्षणा-
दिसाहाय्यद्वारा हिन्दूकालेजमध्यवर्त्ति श्रीरणवी-
रपाठशालायां व्याकरणशास्त्राध्यापकैरस्मद्गुरुवर
श्रीमनन्तरामशर्म्मभिः । पुस्तकेऽस्मिन् सीस-
काक्षर योजकदोषेण ममदृष्टिदोषाद्वा क्वचिदशु-
शुद्धय उपलभ्येरन् ताः शोधयित्वा गुणैकपक्षपातिनो
महाशया विपश्चितः श्रमं मे सफलीकुर्वन्त्विति सप्रश्र-
यमभ्यर्थये सज्जनान् । प्रीयतां चानुना व्यापारेण स-
र्वान्तर्यामी विश्वेश्वरः श्रीशङ्कर इति निवेदयते ।

श्रीकाश्याम् सं० १९६० आग्रहायण सुदि १० रवौ	आदिगौडोपाधिक श्रीप्रभुदत्तशर्म्मा मिश्रः ।

सूचीपत्रम् ।

गणपाठः	०	४	०
गोलप्रकाशः	२	८	०
गंगालहरी	०	१	०
गुरुसारणी	०	४	०
जातकतत्त्वम्	०	१२	०
तत्त्वदीप	०	१	०
तर्कसंग्रहः	०	१	६
दत्तकमीमांसा	०	८	०
धर्म्मशास्त्रसंग्रहः	०	१	६
धातुपाठः (शिला ~))	०	२	०
धातुरूपावली	०	२	०
नैषध चरित नारायणी टीका टाइप	४	०	०
परिभाषापाठः	०	०	६
पाणिनीयशिक्षा भाष्यसहिता	०	२	०
प्रथम परीक्षा	०	२	०
प्रथमपुस्तक हिन्दी	०	१	०
प्रश्नभूषणम् (प्रश्न विचार का बहुत उत्तम ग्रन्थ)	०	४	०
बीजगणितम् (म० म० पं० सुधाकरकृतटिप्पणीसहित)	१	४	०
भट्टीकाव्य ५ सर्ग	०	६	०
मनोरमा शब्दरत्नसहिता (टाइप)	९	०	०
लघुकौमुदी टिप्पणीसहिता	०	४	०
लक्षणावली	०	२	०
लीलावती (म० म० पं० सुधाकरकृतटिप्पणीसहित)	१	०	०
वसिष्ठसिद्धान्तः	०	१	६
वार्तिकपाठः	०	४	०
विष्णुसहस्रनाम	०	१	०
शब्दरूपावली	०	१	६
शृङ्गार सप्तशती	१	८	०
समासचक्रम्	०	१	०
समासचन्द्रिका	०	१	०
सरस्वतीकण्ठाभरणम्	३	०	०
साङ्ख्यचन्द्रिका टिप्पणीसहिता	०	८	०
साङ्ख्यतत्त्वकौमुदी	०	६	०
सिद्धान्तकौमुदी	३	०	०
[सि]द्धान्तमुक्तावली दिनकरीटिप्पणीसहिता	४	०	०
[स]र्गवृत्तिः	०	१	०

विज्ञापनम् ।

—:०:—

बनारससंस्कृतसीरीज़नाम्नी वाराणसेयसंस्कृतपुस्तकावली ।

इयं पुस्तकावली खण्डशो मुद्रिता भवति । अस्यां संस्कृतभाषानिबद्धा बहवः प्राचीना दुर्लभा उत्तमोत्तमाः केचिदङ्गलभाषानुवादसहिताश्च ग्रन्था मुद्रिता भवन्ति । तांश्च ग्रन्थान् काशिकराजकीयसंस्कृतपाठशालीयपण्डिता अन्ये ऽपि विद्वांसः शोधयन्ति । यैर्ग्राहकमहाशयैरियं पुस्तकावली नियमेनाविच्छेदेन संग्राह्या तैस्तदेकैकस्य खण्डस्य ॥।) मूल्यं प्रापणव्ययश्च =) देयः । अन्यैर्महाशयैर्यैःकानिचित् खण्डानि संग्राह्याणि तैश्च प्रत्येकं खण्डानां १) मूल्यं प्रापणव्ययश्च =) देय इति ॥

तत्र मुद्रिता ग्रन्थाः ।	रु०	आ०
सिद्धान्ततत्त्वविवेकः खण्डानि ५	५	०
अर्थसङ्ग्रहः अंग्रेजीभाषानुवादसहितः	१	०
तन्त्रवार्त्तिकम् खण्डानि १३	१३	०
कात्यायनमहर्षिप्रणीतं शुक्लयजुःप्रातिशाख्यम् सभाष्यं	६	०
सांख्यकारिका चन्द्रिकाटीकागौडपादभाष्यसहिता	१	०
वाक्यपदीयम् खण्डानि ३	३	०
रसगङ्गाधरः खण्डानि ९	९	०
परिभाषावृत्तिः खण्डे २	२	०
वैशेषिकदर्शनं किरणावलीटीकासंवलितप्रशस्तपादप्रणीतभाष्यसहितम् खण्डे २	२	०
शिक्षासङ्ग्रहः खण्डानि ५	५	०
नैष्कर्म्यसिद्धिः खण्डानि ३	३	०
महर्षिकात्यायनप्रणीतं शुक्लयजुस्सर्वानुक्रमसूत्रम् सभाष्यं	३	०
ऋग्वेदीयशौनकप्रातिशाख्यं सभाष्यम् खण्डानि ४	४	०
(बृहत्) वैयाकरणभूषणम् पदार्थदीपिकासहितम्	४	०
विवरणोपन्यासः सटीकवाक्यसुधासहितः खण्डे २	२	०
तत्त्वदीपनम् (पञ्चपादिकाविवरणस्य व्याख्यानम्)	८	०
वेदान्तदीपः (श्रीभगवद्रामानुजाचार्यविरचितः) खण्डे २	२	०
टुप्टीका खण्डानि ३	३	०
पातञ्जलदर्शनम् ।श्रीरामानन्दयतिकृतमणिप्रभाऽऽख्यवृत्ति स०	१	०
पाणिनीयमिताक्षरा । सर्वतन्त्रस्वतन्त्रश्रीमदन्नंभट्टप्रणीता ख० २	२	०
न्यायलीलावती (यन्त्रस्था)	०	

C-A13